

ભૂમિકા

શિક્ષણ માટે પાઠકાના હાથમા જે પુસ્તક આવે છે એમા વિચારોની ઉપલબ્ધિ છે શિક્ષણ માટેના આજના સમાજ અને શિક્ષણ પ્રેરણા આપેલા વિચારો આપને ખબર આવશે? કાળ કે આ પુસ્તકમા નવા જમાનાની નવી પદ્ધતિ નથી, પણ જુના જમાનાની મર્યાદાઓ છે એટલે મને લાયક છે કે કેટલાક યુવકોને આ ખબર ન પણ આવે હું એક શિક્ષક છું પણ જે હું આ પુસ્તક શિક્ષક તરીકે લખતો તો કદાચ સાચી રીતે ન લખી શકતો. પણ મેં મારું ધ્યાન આ પુસ્તકમા એક માધ્યમ લેખકનું લઈને પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ કર્યો છે આ પુસ્તક એલ. ટી., બી. ટી., બી. એડ, એમ. એડ, એસ. ટી. સી., બી. પી. પરીક્ષાઓ માટે હિતકાંક્ષી સિદ્ધ થશે એવી મને આશા છે.

મનોવિજ્ઞાન એક એવું શાસ્ત્ર ગણાય છે કે વર્તમાનકાળમા દરેક શિક્ષણ માટે આવશ્યક છે જ્ઞાન અને શિક્ષણ આ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આજે જીવન શિક્ષણ માટે છે યા તો શિક્ષણ જ્ઞાન માટે છે, આ એક પ્રશ્ન છે આજે તો શિક્ષણ એટલે પુસ્તકાલય શિક્ષણ, પરંતુ જીવનનું સાચું શિક્ષણ નહિ અડધું. મનુષ્ય વાચનામા જાય છે અને જાણ્યા પછી જીવનની સમસ્યાઓ શિક્ષણ એટલે પોતે કંઈ ખ્યાલ નથી આ તો ફક્ત જીવનનું ધ્યેય પૂરું કરવા માટે એક સાધન છે જીવન આ જીવનની સમસ્યાઓનો ધનિષ્ઠ મનુષ્ય છે પુસ્તકોમા અક્ષર, ભાષા વિચાર મંત્ર છે, પણ અર્થ નથી હોતો. એ તો આપણે જીવનમા તપાસવાનું હોય છે હા તો અર્થ એટલે વોટા પુસ્તકમા હોય છે, પણ નહિ અર્થ એટલે વોટા પુસ્તક બહાર તમેવામા હોય છે સ્વતંત્ર બનીને જે શિક્ષણ બાળકોને મળે છે તે શિક્ષણમા પ્રાણ હોય છે અવગેહમા (Power of observation) જેને અવલોકન શક્તિ કહેવામા આવે છે, તે જે બાળકમા હોય તો બાળક વિશાળ જગતના અવર્ણમા આવી જાય છે લગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ અર્જુનને કુન્દેરમા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો પ્રાધિકાર આપ્યો પણ અર્જુનને ગીતા લઈને વર્ગમા ક્યારે પણ શીખવાડી નથી આ જ એક મોટું કાળ છે કે સમાજસેવા, દેશસેવા અને આવી બધી શક્તિઓ નાશનત થઈ જાય છે અને આપણે કેટલાય મહા પુરુષો ગુમારીએ છીએ ગીતાનું નિર્માણ ઉપરોચ્ચ થયું ગીતા ઉપદેશ ભરીને પહેલેથી જ તૈયાર ન હતી આજના સાહિત્યિક શિક્ષણથી આપણા દેશના

દેવદાસ માસ્ટર માણસો અભિમાની બનના બન્ય છે. બીજા લોકોને નીચી દૃષ્ટિથી જુએ છે.

આજની સમયનામાં શિક્ષણમાં ઘણા પરિવર્તન થયાં છે. પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષક એટલે આચાર્ય અને આચાર્ય એટલે આચારવાન. જેમાં જ્ઞાન છે તે જ આચાર્ય છે. જુના સમયમાં શિક્ષકનું ગૌરવ હતું પણ આજે તો બી. એ., એમ એ નું ગૌરવ છે. શિક્ષક એટલે આજે વિદ્યાર્થીનું એક અમકદું. જેને એ મોટો થઈને રમાડવા માગે છે. એમાં પણ ખાસ કરીને દોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આજનો વિદ્યાર્થી જીવનમાં કંઈ શીખવા માગતો નથી. તે તો માતાપિતાના દરથી અથવા બીજા પ્રયત્નોથી જ દોલેજમાં આવે છે નહિ તો શિક્ષક શીખવે અને એ ધ્યાન ન આપે એ બનવું અશક્ય છે. ઈસ્ટિફન ફૂટ અંગ્રેજીમાં લખે છે કે :

“We realise that the task of education is to teach boys and girls what life is and to show them how to live it, So for as I was concerned however I was merely groping towards a realization of the Significance of life and I could not find it until I, myself had learnt how to live.” આ જ વસ્તુને આ જ અસાધ્ય માણસ એક દરી આપે છે.

“Let me say at once, therefore that the key to the situation lies in the teacher. So long as I had fear in my own life, I could not possibly show a boy how to get Victory over fear. While I Could and frequently did help boys, towards the Control of themselves in the aria of impuriety I could not speak with certainly of the way to complete Victory. So long as I was defeted in that aria myself.”

શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને વાની અને ડભડી શિક્ષણ આપવાનું નથી. પરંતુ દાર્જ અને ડભડી જ શિક્ષણ આપવાનું છે. અંગ્રેજીમાં કહ્યું છે કે

“ Impression without expression leads to deprecation ”

હેયો મને તો સ્વપ્ન દ્રાક્ષીમના સજીયાદ આપે છે કે બગરાન મને દયા કરીને શક્તિ આપે કે ડાઈને પવન મારી આસ્વાદનાની જગત પડે. માણસ મને મમ્મો એના કન્ના હું માણસને મમ્મું, લોડો મને પ્યાગ કરે એના કન્ના હું તેઓને પ્યાર કરું. દાગળ કે જે વસ્તુ આપમે આપીએ છીએ તે જ વસ્તુ આપમે પ્રાપ્ત થાય ને દામા કન્ગથી આપમે દામાના પાન ખનીએ છીએ, અને આત્મોત્સર્ગથી આપમે જીવનમા આગળ આપીએ છીએ હું આશા મમ્મું છું કે વિદ્યાર્થી-વિદ્યકોને આ પુસ્તક પૂર્ણ વાંચ આપી મકમે.

અંતમા આ પુસ્તક ત્રણાક દર્શનમા ભાગ મિત્રો શ્રી રાધાનાન નાસ્તરી સદિત્યાચાર્ય, વિદ્યાન, એમ્. ની શ્રી તથા શ્રી વિદ્યોદયન દાદગીએ જે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે, તે બધું હું તેમનો આભારી છું

કલોલ

(ઉત્તર ગુજરાત)

એલ. દત્ત. વિદ્યાવાચસ્પતિ

બી એ (ઓનર્સ) સાહિત્યન

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
શ્રુતિકા	...
૧ શિક્ષણનો હેતુ	... ૧
૨ શિક્ષક	... ૧૦
૩ શાળા	... ૨૦
૪ પાઠ્યક્રમનું મેળવન	... ૨૭
૫ રિનયની સમજ્યા	... ૪૬
૬ પાઠના કેટલાક પ્રકાર	... ૬૫
૭ શિક્ષણમુદ્રો અને વિધિઓ	... ૮૬
૮ પ્રશ્નો અને ઉત્તરો	... ૯૭
૯ શિક્ષણનાં ચોક્કાં બીજાં ઉપકરણો	... ૧૧૨
૧૦ શિક્ષણ-અમનવય	... ૧૨૫
૧૧ વર્ગશિક્ષણ અને અકિતમન શિક્ષણ	... ૧૩૧
૧૨ પરીક્ષા	... ૧૩૬
૧૩ પ્રોગ્રેસ પદ્ધતિ	... ૧૪૭
૧૪ હાર્ડન પદ્ધતિ	... ૧૫૩
૧૫ રમન ભારતીય શિક્ષણ	... ૧૬૧
૧૬ ક્રિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિ	... ૧૬૭
૧૭ મોન્ટેસરી પદ્ધતિ	... ૧૭૭
૧૮ બેસિક શિક્ષણ	... ૧૮૪

[૧]

શિક્ષણનો હેતુ

શિક્ષણ એટલે શું? શિક્ષણની આખ્યા કરી સારી નથી શિક્ષણનું મથાને એમાનમા ધણુ જ મદદરતુ છે પ્રત્યેક મનુષ્યના રિચારે જુદાજુદા હોય છે દરેકના વિચારોની કલ્પના દરેક મનુષ્ય કરી ગરે એ પણ ગરક નથી એટલા માટે શિક્ષણની ચોક્કસ પગિમાયા આપવામા નથી આવતી આ વિચ ધણુ જ વિવાદાસ્પ છે

આ વિચ ઉપર આપો પોતાના રિચારે જાગી ગીતે વ્યક્ત કરી શખીએ અને ધીમનના રિચારે આપો સમજ શખીએ, અર્થાત્ શિક્ષણનો સમજ હવનથી છે હવનના આગા ઉપરથી શિક્ષણની કલ્પના થઈ શકે પ્રત્યેક મનુષ્યના આદ્યા જુદાજુદા હોય ઇ દરેક પોતાના આદ્યોને ધ્યાનમા ગખીને જ શિક્ષણની કલ્પના કરે છે

ભાગનમા વિદ્વાનોની કમી નથી એક પછી એક વિદ્વાન જન્મતા જ જાય છે કોઈપણ મનુષ્યની ખોટ પત્તી નથી “વહુ રત્ના વહુઘરા” વિદ્વાનો આ વિચ જો પૂરતુ ધ્યાન આપીને પગિશ્રમ કરે છે પ્રત્યેકના વિચારે જુદા હોય, આદ્યો જુદા હોય પરતુ મનુષ્યનો એક વિદ્વાન છે એકતા આ એકતા ઉપરથી જ શિક્ષણનો માધાગા ઉદ્દેશ્ય શું છે એની કલ્પના કરી શકાય પ્રત્યેક મનુષ્યની રુચિ ભિન્ન હોય, કારણ કે દરેક મનુષ્ય વલ્લાવથી જ વ્યવસ્થામા માનનારો છે

શિક્ષણની પરિભાષા જુદી જુદી રીતે કરવામા આવ છે. શિક્ષણ એક માધુન છે એનાથી જે વાતાવરણ દૂષિત થયેલ છે તેને સુધારી શકાય અને પોતાની વ્યવસ્થા જુદી અનુગાગ નવા વાતાવરણની રચના કરી શકાય

ડેટનાર શિક્ષણનો અર્થ પુસ્તકિયા જ્ઞાન દરે છે, પરતુ હું એમા ઓછો વિશ્વાસ ધારું છું હું સરદારો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપુ છું પુસ્તકિયા જ્ઞાનને

મહત્વ ઓછું આપવું, એ હું સત્ય માનું છું આ મનો માનનાં તે એવું પગલું છે કે તાળામાં જે સૌન આપવામાં આવે છે તે વિદ્યાર્થી બૂલી જાય, પરંતુ બૂનતા બૂનતા પણ જે યાદ રાખી જાય તે જ્ઞાન આપી શિક્ષણ પરિશમ કદી સકાય અંગ્રેજીમાં પણ કહ્યું છે

“Read not to contradict and confute nor to be and take for granted but to weigh and consider”
આ કથન સાચું છે ધણી શિક્ષણનો અર્થ કરે છે

‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમય’—અધિકારમાર્થી પ્રમાણમાં લઈ જવું તે કેટલાક જડબુદ્ધિના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય આનંદપૂર્વક અવરોધન છૂટક વ્યતીત કરવું, તેમ માને છે કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો આ પ્રમાણે બતાવે છે

- (૧) વ્યક્તિને આત્મનિર્ભર બનાવવી અને તેનો માનસિક ને આત્મિક શક્તિનો વિકાસ કરવો
- (૨) પોતાના સ્વન ન વિચારેના આધાર પર આયોજનની શક્તિનો વિકાસ કરવો
- (૩) પ્રત્યેક વ્યક્તિના સુખદુઃખમાં સમજાગી બનવાની શક્તિ કેળવવી
- (૪) સસાગની આધુનિક સભ્યતા અંગેનું જ્ઞાન મેળવવું
- (૫) સામાજિક અહિન ન થાય તેવી રીતે વ્યક્તિનો વિકાસ થાય, એથી બીજાને માર્ગદર્શન મળે
- (૬) વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિઓ અને ધ્યાયી વિચારોમાં સમય સ્થાપિત કરવો

૨. શિક્ષણની આવશ્યકતા

આજના સમાજમાં કોણ કહી શકે એમ છે કે શિક્ષણની જરૂર નથી ? ત્યારે બાળકનો જન્મ થાય છે ત્યારે તેની અવસ્થા એમ અજાણી જેવી હોય છે અને પ્રકૃતિને જે મુજબમાં જેવી હોય તો તે તેની અજાણતામાં સારી રીતે જોઈ શકાય છે તે જ અજાણતાનો નાશ કરવા માટે શિક્ષણ જરૂરી છે જે એને શિક્ષણ ન આપવામાં આવે તો જનનવસ્થા ને તેનામાં કઈજ અંત ન પડે સમૂહમાં કહ્યું છે

આદાર નિદ્રા મય મૈત્રુનં ચ, સામાન્યમેતદ્ પશુમિર્નરાણામ્ ।

બોદન, નિદ્રા, ડ્ર, અને કામચામના પશુ ને મનુષ્યમા સમાન હોય છે. તે પગી મનુષ્ય અને પશુમાં કે ગો ? મનુષ્ય પોતે મેળવેલ શિક્ષણ વડે ન તથા શુદ્ધિથી ન દંડેક પ્રાણીઓમા શ્રેષ્ઠ છે

મનુષ્યના ગુણોનો વિકાસ શિક્ષણ પા ન અવધે છે. શિક્ષણ ને જ્ઞાનના બળથી ન મનુષ્યની શક્તિનુ માપ કાઢી ગકાય છે મનુષ્ય એક એવો જીવ છે કે જેનો વિકાસ કેટલાક નિયમોના આધાર ઉપર હોય છે. તે વિકાસ ચાલુ ન રહે છે, મેકાતો નથી આ કાળથી આપણે કવી રાકીએ કે શિક્ષણનો હેતુ વિકાસ ન છે —

હવે વિકાસ એટલે શુ ? માગ મન પ્રમાણે વિકાસ એટલે વ્યક્તિગત અને સામાજિક બને પ્રકારનો વિકાસ આપણો યુગ પ્રગતિત્રવાદી છે. જે માણસ સ્વહિતોનું ન ધ્યાન આપે તેનુ મહત્વ ન ગણાય, પણ જે સામાજિક હિતોનુ સ્ફુલ્લ કરી શકે તેનુ સાચો વિકાસ ગણાય મારો કહેવાનો આશય એ નથી કે આપણે સામાજિક હિતને ધ્યાન સ્વહિતની ઉપેક્ષા કરી નોંધએ ખરેખર સમાજ ને વ્યક્તિનો એકબીજા પા આધાર છે વ્યક્તિ વિના સમાજ બને નહિ. મનુષ્ય સમાજ વિના ચલાવી ન શકે

સમાજ એક સમૂહ છે ને વ્યક્તિ એ એક ન વ્યક્તિ એટલે વ્યક્તિની ઉત્પત્તિથી સમાજની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે ન સમાજનુ હિત કરવાની ભાવ નાનો જન્મ મનુષ્યથી ન થાય.

શિક્ષણમા વ્યક્તિના વિકાસ તરફ ધ્યાન આપવુ જરૂરનુ છે તે પણ શારીરિક ને માનસિક વિકાસ આવસર છે માનસિક ક્ષેત્રમાં આપણે શુદ્ધિના વિકાસ તરફ લક્ષ આપવુ જોઈએ, કાળજી કે શુદ્ધિના બળ વડે ન આપણે શિક્ષણના બીજા હેતુઓની પૂર્તિ કરી ગકીએ શુદ્ધિથી ન વ્યક્તિત્વ અને યોગ્યતા વિકાસનો સલ્લ છે

મનુષ્ય સામે જ્યારે વિપરીત સંજોગો ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેનુ નિર્ભરનુ તે શુદ્ધિથી ન કરી શકે છે શુદ્ધિથી ન અધારસમા પ્રકાર ઉત્પન્ન થાય છે શુદ્ધિની ખામીથી મનુષ્યમા શારીરિક બળ હોય અને તેની પાસે અન્ય આધનો હોય તોપણ તેને સમજતા મગતી નથી.

બાળક જે આશાઓ માથે જન્મે છે, તેનો વિકાસ શિક્ષણ વિના અર્ધ મકનો નથી કેટલાય મનુષ્યો અર્ધા જેવા થાગે છે, પણ હું માનુ છુ કે

તેઓને મૂર્ખ બનાવવામાં આવે છે શિક્ષણ ન પામવાને લીધે તેઓના ગુણોનો વિકાસ અટકી ગયેલો હોય છે લોકશાહીમાં દરેક વ્યક્તિને પોતાના વિકાસ માટે તક મળવી જોઈએ આ એક લોકશાહીનું પ્રધાન લક્ષણ છે

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શિક્ષણ એ સામાજિક ઉદ્દેશ્ય છે, વ્યક્તિગત નહિ સમાજના પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે આવશ્યકતાનુસાર વિકાસની વ્યવસ્થા કરી, એ શિક્ષણનું ધ્યેય છે

૩. શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યોમાં સમાજની ગતિ અનુસાર પરિવર્તન

વ્યક્તિ અને સમાજની જડગિયાતો પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બદલાય છે, કારણ કે અસર પરિવર્તનશીલ છે આ પરિવર્તનશીલતાને લીધે જ શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવામાં નથી આવતા એ દેશ અને સમયાનુસાર પરિવર્તન પામે છે જેવી રીતે મુખ્ય ખાસ પરિવર્તન થાય છે, તેવી રીતે દરેકમા પરિવર્તન આવશ્યક છે હવે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રત્યેક દેશના શિક્ષણનો અભ્યાસ કરીને જો આગળ વધીએ તો આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે પ્રત્યેક દેશની અભ્યુદયના ગિદ્ધાંતો ત્યાંના શિક્ષક ઉપર નિર્ભર છે પ્રાથમિક દેશની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં મૂલ્યો ઘટી નથી, પરંતુ ત્યાંની સામાજિક વ્યવસ્થાઓ એવી જ હોય છે સમાજની માગ ઉપર વિચાર કરીને જ શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે જો આપણે શિક્ષણવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવ્યું હોય, અથવા દેશના નાગરિકોની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન પણ થવાનું જ છે, એમાં સંશ્કે નથી

શિક્ષણમાં પરિવર્તન ત્યાં સુધી મહાવિન નથી, જ્યાં સુધી આ આધારથી શિક્ષણ અને સમાજ એકબીજા ઉપર આધારિત છે એટલે બીજાથી અલગ ન કરી શકાય પરંતુ આ વાત આપણે પ્રખ્યાત મન્યતા મનધર્મા કહી શકીએ બીજા સંજોગોમાં તો શિક્ષણની અપ્રમાણ તથા ત્યાંના અધિભારો દ્વારા નિર્ધારિત ગાંઠમાં આવે છે આ નીતિ સર્વસાચારણના હિત માટે નથી દા ત ધિગ્રીષ માત્રાન્યવાનો એક દાખનો લઈએ તે વખતની શિક્ષણપ્રણાલી દરેકના હિત માટે ન હતી, કારણ કે દેશની જે મદ્યન વ્યક્તિઓ હતી તેઓ સામ્રાજ્યવાદી હતી ને તેનો પાયો મજબૂત કરવો એ તેઓની મુખ્ય ભાવના હતી લગભગ ૮૮ ટકા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર લોકોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નોકરી હોતો આજે પણ થોડી ભાવના તો છે જ, પણ હવે સામાજિક ક્રાંતિથી ઉદ્યોગના શિક્ષણને પણ ધ્યાન મળતું જાય છે દરેક

માણસને સ્વાવશ્યની બનાવવાની આવશ્યકતા છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે આપણા જીવનનો કોઈ ઉદ્દેશ્ય અને લક્ષ્ય નથી. આપણે વગર ટિકીટની મુસાફરી કરીએ છીએ અને આપણા જીવનનો આધાર તો તે ગાડી જ છે, જે આપણને તેની મરજી મુજબ ઉતારે. નોકરીનામ સાંભળીને જ મનુષ્ય અંગ્રેજી શાસનમાં સેવા કરવા તત્પર થઈ જતો. આવો અવસર જેને મળતો હતો તે ભાગ્યશાળી ગણાતો હતો. પરંતુ હવે તો આપણું ભારત સ્વતંત્ર છે અને આપણે પણ સ્વતંત્ર છીએ. આપણે હવે શિક્ષણનું રૂપ વિદ્યસિત કરવા માગીએ છીએ. આના આધાર ઉપર આપણે એક નવા સમાજની રચના કરવાની છે કે જેના કાર્યક્ષેત્રમાંથી દરેક માણસ સિદ્ધિ પામી શકે અને તે પોતાની ઇચ્છાશક્તિ, બુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરી શકે. હજી સુધી આપણા દેશના શિક્ષણનો આધાર પરીક્રાઓ ઉત્તીર્ણ કરતી—ખરી રીતે યા ખોટી રીતે. હવે આપણે આ શિક્ષણમાં પરિવર્તન કરવું છે. મનુષ્યનું ધ્યાન ઉદ્યોગના વિકાસમાં ખેંચવું આવશ્યક છે. શિક્ષણ એ એક એવું ક્ષેત્ર ગણાય છે, જેનાથી માણસ સમાજને અલગ કરી શકતો નથી. સ્વતંત્ર ભાસ્તમાં તો આપણે બધાએ મળીને શિક્ષણનો વિકાસ ને તેમાં પણ સામાજિક વિકાસ કરવો પડશે. ત્યાં સુધી આપણે આ સમસ્યાને હલ કરવા નથી માગતા ત્યાં સુધી સમાજને ઉચિત વિકાસ થતો નથી. આ વિકાસ માટે આપણે વિદ્યાર્થીના બાળપણનું અધ્યયન કરવું આવશ્યક છે. એ પણ આપણે જેવું પડશે કે બાળકને જે શિક્ષણ અપાય છે તે એને આત્મનિર્ભર, કર્તવ્યપરાયણ, સહ-ચારિત્ર્યશીલ બનાવે છે કે નહિ. આપણે શિક્ષણદ્વારા બાળકોમાં જ્ઞાન, નિરીક્ષણ અને નિર્ણયની એવી બુદ્ધિનો વિકાસ કરવો છે કે જે પોતાની પરિસ્થિતિને સમજી શકે ને તેના આધાર ઉપર કાર્ય કરવા તૈયાર થાય, જેનાથી તેનું અને સમાજનું અનેનું હિત થાય.

૪. શિક્ષણના હેતુઓ

બાળકોને આપણે શિક્ષણ આપીએ છીએ, પરંતુ ક્યારેય આપણે વિચારતા નથી કે શિક્ષણ સા માટે આપણું? બાળકને શિક્ષણ આપણું એનો અર્થ માત્ર કોપમાનથી નથી પરંતુ તેની શક્તિનો વિકાસ કેવી રીતે થાય તે આપણે જોવાનું છે. જ્ઞાન માટે પોપટ પણ ક્યાં જોઈ ગણાય છે? એ પણ ‘રામ રામ’ બોલે છે. બાળકની વિકાસશક્તિ એટલે એ પોતાના જુદાંજુદાં કર્તવ્યોનું પાલન કરી શકે. તેની શક્તિ અને બુદ્ધિમાં પણ વિકાસ થાય. આ વસ્તુની પૂર્તિ ત્યારે જ થાય, ત્યારે આપણે દરેક વિદ્યાર્થીના શરીર,

મગજ અને આગ્રિયને પૂર્ણ રૂપથી વિમ્મિત હવાનો પ્રયામ કરીએ આપણી આજની શિક્ષણપ્રણાલી દુષ્ટિન ગણાય છે વિદ્યાર્થીને માટે પરીક્ષાઓનું બ્હુ લેવું જ હોય છે આજે તો શિક્ષણનો હંતુ જીવનથી જુદો દેખાય છે, કાન્ય કે શિક્ષણનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય પરીક્ષાથી નહિ પણ જીવનથી છે આપણું શિક્ષણ એટલે અમરશક્તિ આથી ઔષ્ણિકતામાં ન્યૂનતા આવે છે બાળક પોતાની અવનન સુદ્ધિથી વિચારતાં શીખતો નથી, પરંતુ બીજાની વાતો મગજને અર્પે છે દરેક મનુષ્યમાં નિસાસા હોય છે તે જ્ઞાન માટે, અભિવ્યક્તિના વિમ્મન માટે, મંચાર, પ્રકૃતિ, સમાજ તથા માલ, બંધાના વ્યભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે જ્ઞાન તો વ્યક્તિના વિમ્મન માટે એક સાધન ગણી શકાય, પરંતુ એમ જ માની લેવું કે જ્ઞાનથી જ મનુષ્યનો વિમ્મન થાય છે તે જ્ઞાનનો નથી આ આધારથી તો આપણે દક્ષના મૂળને દક્ષ જ્ઞાનવુ પ મે

દરેક મનુષ્ય સુખને શાન્તિની ઈચ્છા કરે છે અસાગના જોડના ધર્મો છે તે શાન્તિ અને સુખપ્રાપ્તિ માટે જુદા જુદા માર્ગ જતાવ છે શિક્ષણનું અધ્યાનન પણ એવી રીતે થવું જોઈએ કે જેનાથી વ્યક્તિના જીવનમાં સુખને શાન્તિનો વિકાસ થાય તેનો અનુભવ કરે આ અનુભવો જીવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનો જવાબ આજની સંસ્કૃતિ ન આપી શકે આ ઉત્તર તો આપણે જૂની સંસ્કૃતિથી જ મેળવી શકીએ આપણે ગમે તેવા રસ્તા ઉપર ચાલીએ પણ આપણા કાનમાં એક જ વસ્તુ સંભળાય છે કે આપણે ભાગીદારીએ આપણા શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિમ્મન પણ છે આ સંસ્કૃતિનો આપણે વિમ્મસ કરવા નથી માગતા તો પછી આજના શિક્ષિત નવ યુવકોનાં જીવન ગુભ થશે? તે તો નિશકુ જ થશે, મારણ કે તે ન તો ભારતીય થાય ન તો વિદેશી થાય આપણે એમ નથી માનવાનું કે પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણનું સધ્યાનન જે પ્રકારનું હતું તે જ જોઈએ આ તો મૂર્ખતા જ ગણાશે સમાજ પરિવર્તનશીલ છે સમાજના પરિવર્તન સાથે આપણું પણ પરિવર્તન આવશ્યક છે પરંતુ એટલું પરિવર્તન માન્ય ન ગણાવ કે જેમાં આપણે આપણી જાતને પણ ખૂરી જઈએ-

આજનો સમાજ વિમ્મસિત છે આપણે બંધા રાષ્ટ્રોની લગ્નિદમ્બિ જોખા જોડનાનું છે એનાથી બીજાં રાષ્ટ્રો કોશિશ કરીને પણ આપણા સુખ અને શાન્તિમાં વિક્ષ ન ઉત્પત્ત કરી શકે આપણી સભ્યતાનો ઇતિહાસ જોઈ છે ભારત શાન્તિનો દૂત છે બીજા દેશોને પણ શાન્તિનો ઉપદેશ આપવામાં મહાન ન આજે આપણા અદેશ વિવેચનદ, ગાંધીજી જેવા મહાન પુરોહિતોએ વિદેશમાં

પહોંચાયા છે. આપણા રાજનૈતિક કાર્યકર્તાઓએ એક ઘોષણા કરી છે કે ભારત મુખ્ય ને શાંતિની દૃષ્ટિના કરે છે. દરેક રાષ્ટ્ર મુખ્ય અને શાંતિથી રહે, એ આશા છે. હવે જોઈએ કે રાષ્ટ્રનો ઉદ્દેશ્ય દેશમાં શાંતિ ને મુખ્ય રચાવવાનો છે. આ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ સાથે આપણે શાંતિ અને મુખ્યના આદર્શો બીજા માટે ગમવાના છે, બાકી તોડી પાડવાના નથી. રાષ્ટ્રના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે આપણે વ્યક્તિને એવું શિક્ષણ આપવાનું છે કે આપણું રાષ્ટ્ર બધા દેશોથી આગળ વધે ને બીજા પછી આપણને કાયર અથવા નિર્બળ ન સમજી શકે.

શક્તિથી શાંતિ નથી મળતી એ નિર્વિવાદ છે. વ્યક્તિમાં જેટલી શક્તિ વધે છે, તેની સાથે સાથે અશાંતિ પણ તેટલી જ વધે છે. વ્યક્તિ અથવા રાષ્ટ્ર શક્તિશાળી થાય તો મંચાસની શાંતિનો ભંગ થાય છે. આ માટે જ આપણે આપણા નવયુવકોને શાંતિનો પાઠ શીખવવો પડશે. આત્મજ્ઞાન એ એક એવું સાધન છે કે વ્યક્તિ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનો મૂળ આધાર આ જ ગણાય છે. આપણી સંસ્કૃતિ આત્મબોધ દર્શાવે છે. આત્મબોધ એટલે આપણે ભારતીય છીએ એ જુની ન જાણું. આત્મબોધથી સાચું મુખ્ય અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે શિક્ષણનો મૂળ હેતુ આત્મબોધ હોવો જોઈએ. ભાઈ, બેન, માતા, પિતા, પુત્ર વ્યક્તિને પ્રિય હોય છે, કારણ કે તેનામાં આત્મીયતા છે. કોઈ પુસ્તક અથવા ચીજ આપણને પ્રિય હોય છે, કારણ કે તે પણ આત્માને પ્રિય છે. આત્મબોધથી આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. શિક્ષણમાં આત્મબોધ એ જૂનો સિદ્ધાંત છે. એને વેદો જેટલો જૂનો ગણી શકીએ. યાજ્ઞવલ્કય પોતાની પત્નીને ઉપદેશ આપતો હોતા હતા કે આત્મબોધથી સમારમાં બીજી કોઈ વસ્તુ મોટી નથી. દરેક મનુષ્ય જાણે કે આત્મબોધ શુ છે. આત્મબોધ દ્વારા ગીતામાં વર્ણવેલ રિયનપ્રજની રિયતિ પ્રાપ્ત થાય છે. રિયનપ્રજ એટલે એનો પ્રકાશ સૂર્ય સમાન હોવો જોઈએ. વિસ્તારમાં જેવી રીતે સૂર્ય બીજામાં પ્રેક્ષાશક્તિ ભરે છે. એના ઉદયથી પક્ષીઓ બોલે છે, ખેડૂતો ખેતરમાં જાય છે, સસાનો વ્યાપાર શરૂ થાય છે, શીતલ મદ મુંગધિત હવા આવે છે અને મનુષ્યનું આગસ પણ ઊડી જાય છે. સૂર્યના પ્રકાશમાં કેટલી આત્મીયતા છે. અધિકારમાં પ્રકાશ એટલે 'તમસો મા જ્યોતિર્ગમય' ની દૃષ્ટિના છે. સૂર્ય કોઈપણ કામ કરવા કોઈપણ માણસને સબોધન કરતો નથી. આ આધારથી તે વ્યક્તિનું જીવન સફળ ગણાય, જેનાથી બીજાનાં સર્વ કાર્યોમાં પ્રેક્ષા ભરી શકે છે. દેશભક્તાથી દેશભક્તિની પ્રેરણા મળે, સદાચારીથી સદાચારીની પ્રેરણા મળે.

મગજ અને ચાગ્રિયને પૂર્ણ રૂપથી વિકસિત કરવાનો પ્રયાસ કરીએ આપણી આજની શિક્ષણપ્રણાલી દૂષિત ગણાય છે વિદ્યાર્થીને માટે પરીક્ષાઓનું ભૂત જીભુ જ હોય છે આજે તો શિક્ષણનો હેતુ જીવનથી જુદો દેખાય છે, દાન્ય કે શિક્ષણનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય પરીક્ષાથી નહિ પણ જીવનથી છે આપણું શિક્ષણ એટલે અમરણશક્તિ આથી મૌખિકતામાં ન્યૂનતા આવે છે બાળક પોતાની વ્યવસ્થાન સુધિથી વિચારતા શીખતો નથી, પરંતુ પરીક્ષાની વાતો મગજને અર્પે છે દરેક મનુષ્યમાં જિજ્ઞાસા હોય છે તે જ્ઞાન માટે, ચર્ચાનું વિશાળ માટે, મંસાર, પ્રતિ, સમાજ તથા માનવ, બધાના વલણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું આવશ્યક છે જ્ઞાન તો વ્યક્તિના વિશાસ માટે એક સાધન ગણી શકાય પરંતુ એમ જ માની લેવું કે જ્ઞાનથી જ મનુષ્યનો વિકાસ થાય છે તે માનવો નથી આ આધારથી તો આપણે વૃદ્ધના મૂળને વૃદ્ધ માનવું પડશે

દરેક મનુષ્ય સુખને શાંતિની ઈચ્છા કરે છે અમારના જોડના ધર્મો છે તે શાંતિ અને સુખપ્રાપ્તિ માટે જુદા જુદા માર્ગ બતાવે છે શિક્ષણનું અમાન્ય પક્ષ એવી રીતે થવું જોઈએ કે જોનાથી વ્યક્તિના જીવનમાં સુખને શાંતિનો વિશાસ થાય તેનો અનુભવ કરે આ અનુભવો કરી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનો જવાબ આજની સંસ્કૃતિ ન આપી શકે આ ઉપરાંત તો આપણે જૂની સંસ્કૃતિથી જ મેળવી શકીએ આપણે ગમે તેવા રસ્તા ઉપર ચાલીએ પણ આપણા કાનમાં એક જ વસ્તુ સભાગાય છે કે આપણે ભાગીની છીએ આપણા શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિશાસ પણ છે આ સંસ્કૃતિનો આપણે વિકાસ કરવા નથી માગતા તો પરી આજની શિક્ષિત નવ યુવકોના જીવન ગુણ થશે તે તો મિશ્ર કે જ થશે, માન્ય કે તે ન તો ભાગીય થાય ન તો વિદેશી થાય આપણે એમ નથી માનવાનું કે પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણનું સમાનન જે પ્રકારનું હતું તે જ જોઈએ આ તો મૂર્ખતા જ ગણાશે સમાજ પરિવર્તનથી ન છે અમારના પરિવર્તન માથે આપણું પણ પરિવર્તન આવશ્યક છે પરંતુ એટલું પરિવર્તન માન્ય ન ગણાય કે જેમાં આપણે આપણી જાનને પણ જૂની જઈએ-

આજનો અમાજ વિશિષ્ટ છે આપણે બધાં ગણેતાની દરિદ્રાઈમાં જોના મેંવાનું છે એનાથી ખીજાં રાષ્ટ્રો કેશિય રીતે પણ આપણા સુખ અને શાંતિમાં ત્રિ ન ઉત્પન્ન થી શકે આપણી નમ્યતાનો ઈતિહાસ ૨૧ છે ૨ ભાગ શાંતિનો દૂત છે બીજા દેશોને પણ શાંતિનો ઉપદેશ આપવામાં મદદ દે આજે આપણા મનમાં વિવશનદ, ગાંધીજી જેવા મદદન પુરોએ જિંદગીમાં

પહેલાંયાળા છે આપણા સાંસ્કૃતિક કાર્યકર્તાઓએ એક ઘોષણા કરી છે કે ભારત મુખ્યત્વે શાંતિની દૃષ્ટિના કારણે દરેક ગંદકી મુખ્ય અને શાંતિથી રહે, એ આશા છે હવે જોઈએ કે રાષ્ટ્રનો ઉદ્દેશ્ય દેશમાં શાંતિને મુખ્ય સ્થાપનાનો છે આ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માથે આપણે શાંતિ અને મુખ્યતા આદરે બીજા નામે ગણવામાં છે, બીજી તોડી પાડવાના નથી નાંદૂના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે આપણે ચમ્પિને એવું મિલન આપવાનું છે કે આપણું નાંદુ બધા દેશોથી આમળા વડે ને બીજા પણ આપણને મજબૂત અથવા નિર્મળ ન ગમતું વડે

નકિતથી શાંતિ નથી મળતી એ નિર્વિવાદ છે અમિતભા જેટલી નામિ વધુ છે તેની માથે માથે અત્યંત પણ તેની જ રહે છે ચમ્પિ અથવા નાંદુ શમિતગણી થાય તો મેંમાની શાંતિનો ભગ થાય છે આ માટે જ આપણે આપણા વધુવાને શાંતિનો પાઠ શીખવવો પડે આત્મજ્ઞાન એ એક એવું માધ્યમ છે કે શાંતિ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે આપણી ભાગીય મનુષ્યોનો મુખ્ય આધાર આ જ ગણાય છે આપણી સમૂહિ આત્મમોધ કરાવે છે આ મોધ એને આપણે ભારતીય છીએ એ જુદી ન જવું આ મોધથી માત્ર મુખ્ય અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એને શિક્ષણનો નૂતન હેતુ આ મોધ હોવો જોઈએ ભાઈ, મેન, માતા, પિતા, પુત્ર ચમ્પિને પ્રિય હોય છે, મોજા કે તેનામાં આત્મીયતા છે કોઈ પુત્ર અથવા સ્ત્રી આપણને પ્રિય હોય છે, મોજા કે તે પણ આ માને પ્રિય છે આત્મમોધથી આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે શિક્ષણમાં આત્મમોધ એ જૂનો મિદ્ધા છે એને વડે જેટલો જૂનો ગળી મળીએ યાનવ મ્ય પોતાની પત્નીને ઉપેક્ષ આપીને કહેતા હતા કે આત્મમોધથી મમાગ્યા બીજા કોઈ વસ્તુ મોની નથી દરમિયાન જાણે કે આત્મમોધ થુ છે આત્મમોધ હાગ ગીતામાં વર્ણવેલ નિયમનની મિથિ પ્રાપ્ત થાય છે મિથનપ્રજ એટલે એનો પ્રમથ સુર મમાન હોવો જોઈએ વિન્નાગ્યા જેવી ગીતે સુર બીજામાં પ્રેક્ષાશમિ ભડે છે એના ઉત્પત્તિ પદ્ધતિ મોને છે ખેડૂતો મતરમાં જાય છે, સગાઓ વ્યાપાર શરૂ થાય છે, શીતન મદ મુમધિન હવા આવે છે અને મનુ જનુ આજમ પણ ગોડી જાય છે સૂરના પ્રકાશમાં ઢેલી આત્મીયતા છે અધ્યતનમાં પ્રમથ એટલે 'તમલો મા જ્યોતિગમય ની મ પના છે સૂર મેધિજા કામ મરવા મેધિજા માણમને મ મોધન મતો નથી આ આધારથી તે ચકિતનુ જીવન મદ્દળ ગણાય જેનાથી બીજાના સત્ મોમાં પ્રેક્ષા ભરી શકે છે દેશભક્તથી દેશભક્તિની પ્રેક્ષા મો સ આગીથી અત્યારની પ્રેક્ષા મો

આત્મમોધ માટે શિક્ષણનું સંચાલન કેવી રીતે કરવું એ આપણે વિચારીએ. આત્મમોધ પ્રકૃતિ, પુરુષ ને ઈશ્વર બધાની પારસ્પરિક સંબંધ બધાપે છે. આત્મમોધ સમગ્રજીવો એટલે આખા વિશ્વનું સહજ સમગ્રતા બરાબર છે. વૈજ્ઞાનિકો ને દાર્શનિકોના ઉદ્દેશ્ય વિશ્વના દેશોનું સહજ જાણવું તે જ છે. કેટલાય મદાન દાર્શનિકોએ પોતાના પ્રાણ આ સહજ જાણવા પાછળ કાઢ્યા છે. વૈજ્ઞાનિક પણ પ્રયોગશાળામાં વિજ્ઞાનની મોધ પાછળ જ પોતાના પ્રાણ ટોડે છે. તે ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવ, પહાડ, સમુદ્ર, પ્રકૃતિ વગેરેને સમગ્રતા માટે જ પ્રાણોનો ભોગ આપી ચૂક્યા છે. આવા તો કેટલાય દાખવાઓ છે. દાર્શનિકો ને વૈજ્ઞાનિકોના ઉદ્દેશ્ય સમાન છે. માત્ર કાર્યપ્રણાલીનો જ ફેર છે. જાને વિશ્વનું સહજ જાણવા મગિ છે. જાને આત્મમોધને આ સહજથી જુદું કરવા માગતા નથી. સહજ જાણવું એ પણ મનુષ્ય માટે આવશ્યક છે, કારણ કે મનુષ્યનો આત્મમોધ સહજ જાણવામા છે. વૈજ્ઞાનિકો આ સહજમા વિશ્વાસ ન પણ હોય; છતાં શત્રુતા તો નથી જ. એક વિચાર આવશે કે વૈજ્ઞાનિકોની ગોલ આ પ્રશ્નને હલ કરી શકશે. આ વિવેચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શિક્ષણનું કેન્દ્રગિન્દુ આત્મમોધ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની એક જ માગણી છે અને તે એ કે આ આત્મમોધ આ ઘસતુની પૂર્તિમા જ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દેશોના શિક્ષણ વિશેષજ્ઞોના બધા આદર્શો આવી જાય છે. જીવિકા ઉપાર્જન, મમયનો સદુપયોગ, જીવનનું હલક્ય, વ્યક્તિત્વનો વિકાસ, સામાજિક પ્રેરણા, ચારિત્ર્ય સંગઠન, જ્ઞાનાર્જન ઇત્યાદિ બધા ઉદ્દેશ્યો એક જ વસ્તુમાં સમાવેલા છે. આ બધા ઉદ્દેશ્યો આત્મમોધના માધન માત્ર છે, પણ દરેકને આત્મમોધ માનીએ તો આપણે આપણી સરકૃતિ સાથે વિશ્વાસઘાત કરવા માગીએ છીએ એમ મનાય.

૫. શિક્ષણનું સંચાલન

હવે પ્રશ્ન એ છે કે આપણે શિક્ષણનું સંચાલન કેવી રીતે કરીએ, જેનાથી દરેક મનુષ્યમાં એક જાગૃતિ ઉત્પન્ન થાય, અને તે પણ આત્મમોધની પ્રાપ્તિમાં આગળ વધે. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં એક ભુલો જ ચોપડી બધાય તેમ છે. મારો ઉદ્દેશ્ય આના વિવેચનથી નથી પ્રપંચાનુસાર થોડું માર્ગદર્શન કરું તો તે અનુચિત ન ગણાય.

સહુ પ્રથમ શારીરિક વિકાસ સમૂહમા કહ્યું છે કે, “શરીરમાય છલ્લ ધર્મસાધનમ્” ધર્મપાત્રન માટે શરીર એ મોટું સાધન છે. આપણે શરીર એવું બનાવવાનું છે કે જેનાથી આપણા કાર્યમા વિઘ્નો ઉત્પન્ન ન થાય. શારીરિક વિકાસ માટે આપણે એવું શિક્ષણ આપવું છે કે દરેક વ્યક્તિ શરીરનું મહત્ત્વ જાણી શકે અને એની સેવા કરે કે જેથી આપણે

ચંને અવરિધન ચલાવવા માટે તેમાં તેવ નાખીએ છીએ. આપણે શરીરના ગુલામ નથી બનવું, પણ શરીર આપણું ગુલામ બને. આપણા કર્તવ્યપાલનમાં શરીરનો ફાળો મેળો છે. તેની આપણે કંઈ ચિંતા કરતા નથી. આપણા લોકોની સરાસરી ઉંમર ૨૭ વર્ષની ગણાય છે. શારીરિક શિક્ષણ નામનું જ અણાવ છે. આજે આપણે માનસિક વિકાસ માટે ધ્યાન આપીએ છીએ, તેનાથી દરમો ભાગ પણ શારીરિક વિકાસમાં આપીએ તો આપણી દશા ખરાબ અને શોચનીય ન હોય. આજે ભાસ્કરમાં દર વર્ષે આધિત્ય અગિયાર કરોડ માનુષો પિડાય છે, ત્રીસ લાખ લોકો મરણ પામે છે, ચાલીસ લાખ સ્ત્રીઓ ગર્ભવત્યા દરમ્યાન મરે છે. દસ વર્ષ સુધીનાં બાળકોની મૃત્યુસંખ્યા તો એટલી છે કે બધી મૃત્યુસંખ્યાનો ચાલીસ ટકા ભાગ હતી શકાય. એટલે જ શારીરિક શિક્ષણને પ્રથમ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. આજે સમાજમાં જેટલી અગત્યરથા છે, તેનું કારણ આ જ છે. આપણે બીજાનાં કષ્ટથી આનંદ માણીએ, બીજાના ક્ષિત્તિથી આપણા મ્યાર્થ સિદ્ધ કરીએ, કોઈને મદદ કરવાની જગ્યાએ આપણે તેની ધુનકારીએ. આ આપણામાં શિક્ષણનો અભાવ દેખાડે છે. માનસિક શિક્ષણ આપવું આવશ્યક છે પરંતુ એટલું જલદી ન કરવું જોઈએ કે આપણે હૃદયનું શિક્ષણ બૂધી નહીંએ. બનાંસુધી આપણે હૃદયના શિક્ષણ માટે ધ્યાન ન આપીએ ત્યાં સુધી આપણે સખ્ય ન બની શકીએ. આપણે બીજાનો આદર મેળવવા હોય તો આપણે પણ બીજાનો આદર કરવો જોઈએ. ચાહે મોટાં હોય ચાહે નાનો હોય. કેમળ ભાવનાઓ વિચારશક્તિથી સંબંધિત છે. વિચારશક્તિની શિક્ષણમાં સેવાભાવ, લયિનક્રલા, મહાનતા દરેક માટે પ્રેમ એ પણ આત્મીયતા છે. મનુષ્યને ભાવનાપ્રધાન બનવું છે. એનાથી હૃદય પવિત્ર થાય છે, ઉદારતા આવે છે અને બીજા માણસો આપણને સમજી શકે ને આપણે બીજાને સમજી શકીએ. જ્યાં બુધી આપણે પોતાને સમજી શકતા નથી ત્યાં સુધી બીજાને મનમત્યાની શક્તિ ક્યાથી હોય ? આ એક સત્ય દર્શના છે. ત્રીજુ રૂપ જ્ઞાનાત્મક છે. આ બધી વસ્તુઓ એકત્ર થવાથી મનુષ્ય પૂર્ણ બને છે. પૂર્ણતા એટલે આત્મબોધ.

આગળ હું જ્ઞાનાત્મક અગના-ગંમધમાં આવશ્યક વિચાર કરીશ. શારીરિક ને કેમળ ભાવનાઓ માટે હું મારા વિચાર બીજી ચોપડીમાં-જણાવીશ. માનસિક શિક્ષણમાં-જ્ઞાનાત્મક અંગ મુખ્ય ગણાય છે. આ શિક્ષણનું સંચાલન કેવી રીતે કરવું તે વિચારવું એ પ્રથમ ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું છે.

[૨]

શિક્ષક

શિક્ષણની સફળતાનો આધાર હમેશા શિક્ષક પર જ રોય છે કેળવણી-
ખાતુ સારો પાઠ્યક્રમ ધડી આપે તોપણ શિક્ષણમાં-અયોગ્યતા હોય તો તેનો
પરિણામ વ્યર્થ જાય શિક્ષણ એટલે કેઈ સંગ વસ્તુ નથી આગળના અભ્યસ
બધેનો વર્ગ મોટે ભાગે એક જ ધધો પકડે છે અને તે-નિશ્ચયો અને નિષ્ણતા
અંગત થાય છે કે જે માણસો આરિયકીન હોય, દુગમ્મી હોય અને
પોતાના આત્માને અગાધિ આપે તેવા હોય એવા માણસો શા માટે આ
બધાને અપવિત્ર બનાવતા હશે ? જુના સમયમાં આપણે જોઈએ કે એક
વિદ્યાર્થી ગુરુકુળમાંથી અભ્યસ કરીને ત્યારે અગ્રહ જતો હતો ત્યારે તેના
ઉપર જે કેઈ છાપ પડતી હતી તે તેના શિક્ષકની ગમે ત્યાં જાય તો તેના
આગમનમાં થતો અને પૂછવામાં આવતું હતું કે તે મનો શિષ્ય છે વિદ્યા
ધોના જીવનમાં કેઈ પણ નાશી કેળવણી આપવા માટે જો માર્ગ મનુષ્ય હોય
તો તે શિક્ષક જ છે એટલે શિક્ષકનું ધ્યાન મહત્વનું છે અને મધ્ય કન્યા
મોટું પણ મધ્યીરુ હતું છે કે

ગુરુ ગોવિન્દ દોનોં સહે વાકે લાગુ પાય ।

ચલિહારી ગુરુ આપને જિન ગુરુ દિયો વસાય ।

માન વિદ્યાર્થી તો ગુરુનું ધ્યાન દર્શિત કરના મોટું છે ઈશ્વર એમને
જન્મ આપનાર અને મારનાર શિક્ષક જીવન આપનાર છે મધ્યી મોની
આદર્શની ક'નાર શિક્ષકની જીવનની નાવો દિના । ઉપર લઈ જનાર
તો શિક્ષકની નારિક જ મજાયા પાગમ કેઈ જાગતુ હતો એ એના દામમાં
છે જો માગમ સાગ મજાયા તો શિક્ષકની મરતા જે જો તરી માનિય
દીનનનો અન ન આવ નો દૂ માનું છુ કે શિક્ષકમાં જ ખામી છે શિક્ષક
ખામના મુદ્દા જીવનની મરપના છે તેના જન્મ અને અગમની સમિતે

ખીસવનાર છે. શિક્ષકમાં આદર્શભાવના જોઈએ. તેના વ્યક્તિત્વની છાપ વિદ્યાર્થી પર પડતી જોઈએ. આથી જ વિદ્યાર્થી પોતાના માર્ગ પર જવામાં સકળ થશે. ચારિત્ર્ય, શુદ્ધિ, નેનૃત્ય આ બધા જ ગુણો શિક્ષકમાં હોવા જરૂરી છે. કેટલી પણ કઠોર પરીક્ષા થાય તોપણ શિક્ષક તેમાં પાર જોતો. આ બધામાં મદત્તની વસ્તુ ચારિત્ર્યજન્ય છે. અંગ્રેજીમાં પણ કથું છે:

"If money is lost, nothing is lost.

If health is lost, something is lost.

If character is lost, everything is lost."

કામ્ય, મંગીનને જેવી રીતે આપણે કળા માનીએ છીએ તેવી જ રીતે શિક્ષણ પણ એક સાચી કળા છે. કવિ અને મંગીનનું કેટલાય પ્રકારના હોય છે; એવી રીતે શિક્ષક પણ કેટલાય પ્રકારના હોય છે. કામ્યશક્તિ, મંગીતશક્તિ આ દૈવી શક્તિઓ ગણાય છે. દરેક માણસમાં આ પ્રતિભા હોતી નથી. આ ગુણ જો ન હોય તો શબ્દે શબ્દ જોડવાથી કવિતા ન બને. કદાચ બને તોપણ એનામાં પ્રાણ ન હોય. અર્થ સરો પાડવાથી કોઈને મંગીનનું ન ગણી શકાય.

આ જ વસ્તુ શિક્ષકને માટે પણ કડી શકાય. કેટલાય માણસો તો શિક્ષણકાર્યમાં એટલા અયોગ્ય હોય છે કે તેમને આપણે શિક્ષક બનાવીને પણ મહાન ભૂલ કરીએ છીએ. ભૂલ તો ખરી જ પણ સાથે સાથે સમાજને અને બાળકોને પણ અન્યાય કરીએ છીએ. આજે કેળવણી એટલી વધી ગઈ છે કે દેશમાં લાખો શિક્ષકોની આવશ્યકતા છે. પણ શિક્ષકોની માગ જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ શિક્ષકોના આદર્શ જૂસાના જાય છે. ખરેખર આ હાન્યમય વસ્તુ લાગે નેતી છે. પણ માગ વધારે એટલે ગમે તે માણસ પેરી શકે ને એનાથી સાચા માણસોને ગેરલાલ જ થાય છે. કેટલાકનાં જીવન તો એટલાં પતિત હોય છે કે તેઓને જે ધોગળ મોંપવામાં આવે તેમા તે પોતાના સાગ વિચારો અકત નથી કહી શકતા. એના બદલામાં વિદ્યાર્થીઓને ગાળો દે, જેમ તેમ બોલે. તો પછી એ લાગુવશે શું? વિદ્યાર્થી પાસેથી શિક્ષક આદરની આશા ગમે છે પણ તે સાચા આદર ન બતાવે તો તેને ક્યાથી મળે? આપણે કહીએ તમે સારા બનો, પણ આપણે કેવા છીએ તે જોતા નથી. મારા સાત વર્ષના અનુભવમાં મેં કેટલાય પ્રસંગ જોયા છે. આદર્શ અમૃતને માનનારા—ભારતીય શિક્ષણ આને જ કહે તો હું કહું છું કે ભાગ્યનું મહાન દુર્ભાગ્ય છે. તેઓની આર્થિક ગિથિ અને

[૨]

શિક્ષક

શિક્ષણની અફળતાનો આધાર હમેશા શિક્ષક પર જ હોય છે કેળવણી-ખાતુ સારો પાઠ્યક્રમ ઘડી આપે તોપણ શિક્ષણમા-અયોગ્યતા હોય તો તેનો પરિશ્રમ વ્યર્થ જાય નિકળ એટલે ઈઈ સગી વસ્તુ નથી આપના સમયમા બહેલો વર્ગ મેળે ભાગે એક જ ધધો પડે છે અને તે-શિક્ષકનો મને અખતા અમલ થાય છે કે જે માણસો આગિયકીન હોય, દુગમ્માગી હોય અને પોતાના આત્માને અશક્તિ આપે તેવા હોય એવા માણસો શા માટે આ બધાને અપવિત બનાવતા હશે ? જુના સમયમા આપણે જોઈએ : એક વિદ્યાર્થી ગુરુકુળમાથી અધ્યયન કરીને ત્યારે સ્વગૃહે જતો હતો ત્યારે તેના ઉપર જે કઈ છાપ પડતી હતી તે તેના શિક્ષકની મગે ત્યાં જાય તો તેના આગમનમા થતો અને પૂજામા આવતુ હતુ કે તે કાનો શિષ્ય છે વિદ્યાર્થીનાં જીવનમા કઈ પણ આરી કેળવણી આપવા માટે જો કોઈ મનુજ હોય તો તે શિક્ષક જ ॥ એટલે શિક્ષકનુ સ્થાન મહત્વનુ છે અને બધા કનના મોટુ પણ કળીરે કશુ છે કે

ગુરુ ગોવિંદ કોનોં લહે લાગુ પાય ।

ચલિદ્વારી ગુરુ આપને જિન ગુરુ દિયો ઘસાય ।

માન વિચારથી તો ગુરુનુ મ્હાન હમિય મના મોટુ છે ઈશ્વર એમ્મે જન્મ આપનાર અને માનનાર નિકાલ જીવન આપનાર છે કેટલી મોગી આર્મની હાપના ? નિકાલ રૂપી જીવનની નાસે મિનાન ઉપર લઈ જનાર તો શિક્ષકથી નાનિક જ મળાય બાળક કઈ બાગુ લગે, એ એના દાસમા છે જે બાળક મગે મળાય તો શિક્ષકની મદત્તા છે જે તેની આગિય હીનનાનો અન ન આવે તો હું માનુ છુ કે વિશ્વ મા જ ખામી છે નિકાલ બાળકના મુદ્દ જીવનની મ્હપના છે તેના દાસ અને મમજની શમિતે

ખીનના છે શિક્ષકમાં આદર્શભાવના જોઈએ તેના વ્યક્તિત્વની છાપ વિદ્યાર્થી પર પડતી જોઈએ આથી જ વિદ્યાર્થી પોતાના માર્ગ પર જવામાં સફળ થશે આગ્રિય, શુદ્ધિ, નૈનૃત્ય આ બધા જ ગુણો શિક્ષકમાં હોવા જરૂરી છે કેટલી પણ દુષ્ટિર પરીક્ષા થાય તોપણ શિક્ષક તેમાં પાંચ ગ્રેડને આ બધામાં મહત્ત્વની વસ્તુ આગ્રિયમય છે અંગ્રેજીમાં પણ કહ્યું છે

"If money is lost, nothing is lost
If health is lost, something is lost
If character is lost, everything is lost."

કાશ્ય, મંગીતને જેવી રીતે આપણે ઢળા માનીએ છીએ તેવી જ રીતે શિક્ષણ પણ એક સાચી ઢળા છે કવિ અને મંગીતના કેટલાય પ્રકારના હોય છે, એવી રીતે શિક્ષક પણ કેટલાય પ્રકારના હોય છે કાવ્યગદ્ય, મંગીતશક્તિ આ દૈવી શક્તિઓ ગળાય છે દરેક માણસમાં આ પ્રતિભા હોતી નથી આ ગુણ જો ન હોય તો શબ્દે શબ્દ જોડવાથી કરિના ન બને કદાચ બને તોપણ એનામાં પ્રાણ ન હોય વ્યર્થ નહીં પાડવાથી કોઈને મંગીત ન મળતી શકાય

આ જ વસ્તુ શિક્ષકને મારે પણ કડી રકાય શ્રદ્ધા મળે તો શિક્ષણમાર્ગમાં એટલા અયોગ્ય હોય છે કે તેમને આપણે શિક્ષક બનાવતી પણ મહાન ભૂલ કહીએ છીએ ભૂલ તો ખરી જ પણ માથે માથે સમાજને અને બાળકોને પણ અન્યાય કરીએ છીએ આજે કેળવણી એટલી વંદી ગઈ છે કે દેશમાં લાખો શિક્ષકની આવશ્યકતા છે પણ શિક્ષકની માગ જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ નિક્ષેપના આદર્શ ભૂખાના જન્ય છે ખરેખર આ હારથમય વસ્તુ લાગે તેવી છે પણ માગ વધારે એટલે ગમે તે માણસ પેસી શકે ને એનાથી સાચા માણસોને ગેરનાલ જ થાય છે શ્રદ્ધાકના છવન તો એટલા પતિત હોય છે કે તેઓને જે ધોળા મોપવામાં આવે તેમાં તે પોતાના સાગ વિચારો વ્યસ્ત નથી કરી શકતા એના બદલામાં વિદ્યાર્થીઓને મારો દે, જેમ તેમ જોલે તો પડી એ લાગાવો શું ? વિદ્યાર્થી પામેથી શિક્ષક આદર્શની આરાત ગમે છે પણ તે આમાં આદર ન બતાવે તો તેને કયાથી મળે ? આપણે કહીએ તમે સાગ બનો, પણ આપણે કેવા છીએ તે જોતા નથી મારા માન વર્ધના અનુભવમાં મેં કેટલાય પ્રયત્ન નેયા છ આદર્શ મનુષ્યને માનનારા-લાગતીય શિક્ષણ આને જ કહે તો હુ કહુ હુ કે લાગતનું માન ફુલાંય છે તેઓની આર્થિક ગિધિ અને

સામાજિક ગિતિ સુધારવાની આપણે ઇચ્છા કરીએ છીએ. ક્યારથી ? પ્રારંભથી કે અંતથી ? હું માનું છું કે શિક્ષકને પૂરતો પગાર તો નથી જ મળતો. આ જ એક મોટું કારણ છે કે યોગ્ય માની આ ધંધામાં ઓછા આવે છે, અને તકસાફીઓ આ ધંધામાં ઘૂસી જાય છે. શિક્ષકમાં કેવા ગુણો જોઈએ તે લખવા મારી પાસે સમય નથી, બ્યાગે બીજી ચોપડી લખવાની તક મળશે ત્યારે હું અવસ્ય લખીશ. અહીં મારું ધ્યેય શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કરવાનું છે. ટૂંકમાં બ્યાં મુધી આપણે શિક્ષકના ઘોડા ગુણો પર દ્રષ્ટિપાત્ર ન કરીએ ત્યાં મુધી શિક્ષણની સફળતા અધૂરી જ છે, કારણ કે શિક્ષક એ ગાય જનસૂતો વિશે છે.

શિક્ષકથી બાળક ગુણો અને આદર્શ જુએ છે ને શીખે છે. ચોપડી-ઓમાં બધી વસ્તુઓ મળતી નથી. બાળક માટે કેવા રહેવું જોઈએ તે ધ્યાનમાં રાખે તે જ શિક્ષક. બાળક જે કંઈપણ શીખશે તે શિક્ષક પાસેથી જ. વધારે સમય તો બાળકને શિક્ષક પાસે જ રાખવાનો હોય છે. કેટલાય શિક્ષકો તો બાળકને એવી કલ્પના આપે છે કે જેનાથી તે હવનમાં યોગ્ય માણસ બની જાય છે અને શિક્ષકની આજ્ઞાન પૂર્ણ કરે છે. શિક્ષકને બાળકમાં વિવેક છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ. સંસ્કૃતમાં કથું છે :

વિદ્યા ચિનયેન શોભતે ।

કપીરે પણ કથું છે :

પોથી પદિ પદિ સવ મૂઆ,
પણિદત થયા ન કોમી ।

એ માટે શિક્ષકે પ્રથમ વિનયી બનીને બાળકને વિનયતા પાઠ ભણાવવા જોઈએ. નહિતર બાળક પણ રહેવાના. એ તેના ઉપર આવશ્યક નિયમન ન રાખીએ તો શિક્ષણકાર્ય સફળ થાય નહિ. આપણે વર્ગમાં વિનય ગ્રથાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરીએ, પરંતુ એનું તાત્પર્ય એ નથી કે બાળક પોતાનું વ્યક્તિત્વ ન વિકસાવી શકે. આવો જો આપણે અર્થ કરીએ તો બાળકનો વિકાસ ન થાય. વર્ગમાં બાળક આપણને જે કંઈ પૂછે તેની શંકાનું સમાધાન સારી રીતે કરી શકીએ, એવી યોગ્યતા આપણમાં હોવી જોઈએ. એ પૂછે ને આપણે કહીએ, “જેટલી જા, તું મારી પરીક્ષા લેવા માગે છે” ? તો ખરેખર શિક્ષણમનિનો એ ભંગ કરવા સમાન છે. તેના વિચારો વિકસાવવાને બદલે નષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. એક નવો પ્રશ્ન છે કે વર્ગમાં વિનય કેવી રીતે સ્થાપી શકાય ?

આપણે જોઈએ છીએ કે બાળકનું ભણવામાં ચિત્ત ચોંટતું નથી. મારા માનવા પ્રમાણે આ અવિનયનું જ કારણ છે. બીજું કારણ એ પણ ગંભીર શકાય કે બેઠકર રહેવાથી વર્ગના બધા જ બાળકો અનિયમિત હોય. કારણ કે શૂન્ય મગજ રાક્ષસની કાર્યશાળા છે. ત્યારે આપણે મગજને શૂન્ય રાખીશું ત્યારે જ આપણામાં દુરાચારી ભાવ આવી શકશે. એ માટે આવશ્યક છે કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને એવી તક ન આપે કે જેથી તે બિન-જરૂરી વાતો કરી શકે. બાળક જો બેઠકર હોય તો તેનામાં અનિયમિતતા આવે. કારણકે સંચળતા એ બાળકનો સ્વભાવ છે. એને માટે કંઈ કંઈ તૈયારી કરે એવું આપણે તેને કામ સોંપવું જોઈએ. શિક્ષક પાઠ એવી રીતે તૈયાર કરાવવો જોઈએ કે એને આગળ માટે શું કરવાનું છે એવું પણ ધ્યાન રાખી શકે. શિક્ષકની પૂર્વ તૈયારી જ બાળકને કામમાં લીન રાખી શકે છે.

અવકાશ હોય ત્યારે વિદ્યાર્થી સમયને નિયમિત યોજનાનુસાર વ્યતીત કરે. અનિયમિતતા એ એક દોષ છે, બસે તે થોડા સમય માટે હોય કે વધુ સમય માટે. આપણે એક ઉદાહરણ જોઈએ. આપણે ફ્રાન્સ સમયમાં દરેક વર્ગ માટે સમયગત યોજના બનાવી શકીએ. આનાથી દરેક વર્ગ આપણી રીતમાં રહેશે. કંઈ પણ કાર્ય કરવું એવી નિયમિતતા બાળકોમાં આવશે. છવન ફ્રી નૌકાને સફળ બનાવવા માટે આ પ્રતિષ્ઠા જ આવશ્યક છે. જે વ્યક્તિ ક્રિયાશીલ છે, સફળતા તેમની પાછળ પાછળ ફરે છે. દા. ત. એક વખત નેપોલિયન બોનાપાર્ટ સેના સાથે આફ્રિકા પર્વત ઓળંગવાની ઇચ્છા કરતો હતો. એના સિપાઈઓ મોટા પર્વત જોઈ ગભરાઈ ગયા. તેમણે કહ્યું કે તેઓ તે મોટા પહાડ કેવી રીતે ઓળંગશે. નેપોલિયને જવાબમાં જણાવ્યું કે આફ્રિકા પર્વત તેમને રસ્તો આપશે. એ જ થયું. બધા લોકોએ આફ્રિકા પર્વત જોઈ કાઢ્યો અને રસ્તો થયો. એટલે મનુષ્યમાં કાર્ય કરવાનું દૃઢ મનોબળ હોય તો સફળતા મળે જ. ગીતામાં કહ્યું છે.

કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

આપણે ધોડાને પાણી પાવા લઈ જઈએ છીએ, પણ પાણી તો ધોડાને જ પીવાનું છે ને! એટલે કે શિક્ષક તો વિદ્યાર્થીના ભાવી જીવનનો પથદર્શક છે. તેના આધારે વિદ્યાર્થી આગળ વધવું છે. ‘ગુરુ વિના જ્ઞાન મળતું નથી.’ એવી માન્યતા આપણા સારમાં છે. વર્ગમાં ભણાવતી વખતે દરેક વિદ્યાર્થીની મનોવ્રત્તિનું ધ્યાન રાખવું પડશે બાળકની મનોવ્રત્તિ જાણ્યા વિના

ને આપણે આગળ વધીશું તો એ સાચી શિક્ષા ન કહેવાય. શિક્ષકે મનો-વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આજે કેટલાય બી. ટી. શિક્ષકો મેં જોયા છે, તેમનામાં તેનું અભિમાન છે પણ સાચી યોગ્યતા નથી. વિદ્યાર્થીને જ્યાં સુધી તમે ન સમજો અને વિદ્યાર્થી તમને ન સમજે ત્યાં સુધી મેળવેલા પ્રમાણપત્રનો કંઈક શું મળાય ? મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય છે કે શિક્ષક શિક્ષણનો એક આધાર છે. સાચી ભાવના મિત્રજનવાદેય શિક્ષકોમાં મેં જોઈ છે. વિદ્યાર્થીના શિક્ષણની પ્રગતિનો હેવાલ આપણી પાસે હોવો જોઈએ, જેનાથી આપણે એક શોધ કરી શકીએ કે આપણાં બાળકોને સમજાવું પડે છે કે નહિ. અને ન પડતી હોય તો તેને સમજાવું પડે તેવી રીતે ભણાવી શકીએ. કેટલાય શિક્ષકો મને કહે છે કે આપણે ભણાવવું, પણ બી. ટી. એટલે શું છે તે હું સમજતો નથી. હું તો એટલું માનું છું કે આપણે શિક્ષક થઈને વિદ્યાર્થીની સામે આપણા ભાવ સારી રીતે રજુ કરી શકીએ અને વિદ્યાર્થી તેમના ભાવ આપણી પાસે રજુ કરી શકે.

આપણે બાળકોની શારીરિક પરીક્ષા તથા તેનાં અંગોનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. એ આપણે વિદ્યાર્થીના ઊભા થવાથી, બેસવાથી, ઊઠવાથી જાણી શકીએ.

કોણ કહે છે કે માનસિક વિકાસ આવશ્યક નથી ! શારીરિક વિકાસને પણ જૂલી શકાય તેમ નથી. દા. ત. મેં માગ દીકરાને સાતમા વર્ગે પહેલા ધોરણમાં ભણતા મુક્યો. કેટલાક લોકોને આશ્ચર્ય થયું કે અમારા માન વર્ગનાં બાળકો બીજા ધોરણમાં અભ્યાસ કરે છે ! મને હસવું આવ્યું અને જોડે જોડે મારું બાળપણ યાદ આવ્યું, કારણ કે મને પણ સાતમા વર્ગે શાળામાં બેસાડવામાં આવ્યો. આજે હું ઓગણત્રીસ વર્ષની ઉંમરમાં એક શિક્ષિત વ્યક્તિ છું. કેટલાય લોકો કહે છે કે પાંચ વર્ષના બાળકને ભણતા મુકવો જોઈએ, પણ જ્યાં સુધી બાળકનું મગજ સારી રીતે વિકસિત ન થાય ત્યાં સુધી તેને ભણતા મુકવો તે તેની માથે અન્યાયભર્યું વર્તન કહેવાય. જ્યાં સુધી બાળક ભણે છે ત્યાં સુધી આપણે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ઊભા થવા ઉપર, બેસવા ઉપર, રમવા ઉપર, તથા ખોલી ઉપર અને કોઈપણ વિષયની મોટી આદત ઉપર ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

શિક્ષક બાળક માટે આદર્શરૂપ છે. બાળકનાં આચરણ અને વ્યવહાર ઉપર શિક્ષકનો યોગ પ્રભાવ પડે છે. કેટલીય ટેવો બાળક તેનાથી મોટી ઉંમરના

માણુઓ પામેથી શીખે છે. શિક્ષકનો પણ તેમાં અગત્યનો ફાળો હોય છે. આવા મનુષ્યોએ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેઓ બાળક આગળ મોટા દાખવાઓ ન મૂકે કે જેથી બાળક તેનું જોઈ અનુકરણ ન કરે, કારણ કે બાળકમાં અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે. ત્યારે બીજા સ્થાન પર હું ગયો ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે વિદ્યાર્થીઓ ખરાબ હોતા નથી. મને અનુભવ થયો કે તેમાં શિક્ષકનો પણ દોષ છે. જે શિક્ષક બાળકોની ઉન્નતિમાં સાચો રસ ધરાવે છે તેઓને માટે બાળકો પ્રત્યે ઉચ્ચ ગ્રહ હોય છે. આવા શિક્ષક બાળકોમાં પરિવર્તન લાવી શકે છે. કેવળ શિક્ષણસિદ્ધિમાં જ રસ રાખે તેમાં શિક્ષકો આદર્શ શિક્ષક ન જ કહેવાય. આવા શિક્ષકો તો સ્ટેશન પર ફરતા ફૂલી જેવા હોય છે, જે પારસજનું બંડલ લાવીને ગાડીમાં નાખી દે છે. તે ધ્યાન રાખતો નથી કે પારસજ તૂટ્યો યા બચ્યો. આવા શિક્ષકોની નિંદા કરવામાં મને જરાય લાજ કે શરમ આવતી નથી. કેટલાંય શિક્ષણશાસ્ત્રીમાં મોટી મોટી વાતો લખેલી હોય છે, પરંતુ તે આધારે ન માની લેવી જોઈએ. કયા અવસર પર શું કરવું, તે બાબતનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન શિક્ષક મેળવવું જરૂરી છે. શિક્ષકમાં બાળકની જરૂરિયાતો, ઇચ્છાઓ અને પ્રવૃત્તિઓનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આ જ્ઞાનથી બાળકોને સારામાં સારો લાભ મળે છે.

આજનો સમાજ એટલો વિકાસ પામ્યો છે કે વ્યક્તિને સમાજથી અલગ કંઈ શકીએ નહિ, પરંતુ વ્યક્તિને આપણે સ્વતંત્રતા આપી શકીએ. તે સમાજમાં અડચણ રૂપ થાય તો આપણે તેને માટે કડક બનવું પડે છે. એટલે કે વ્યક્તિના સ્વાર્થો અને સમાજના સ્વાર્થો એક બીજા પર અવરોધે છે. બાળકને શિક્ષણ આપવામાં માનનાર શિક્ષક બાળકને સારીરિક અને માનસિક જ્ઞાન આપવું જરૂર છે. આ માટે શિક્ષક લિન્ન બિન્ન સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકને લઈ જવું જોઈએ. બાળકમાં પૂર્વના સંસ્કારોનો પણ વારસો હોય છે. આ કુસંસ્કારો નષ્ટ થાય એ માટે પણ શિક્ષક એ એક અગ્રગણ્ય જવાબદાર ગણાય. આપણે સંસ્કારોનું એવું પરિવર્તન નથી કરવું કે જેથી સોનાનું પિત્તળ બને. અણુ યાને અજ્ઞાનતાનો વિકાસ કમશ થાય છે. આપણા પૂર્વજો જે વસ્તુથી અગણ્ય હતા તે આજે આપણે માટે સરળ બની છે. સમ્યક્તાના વિકાસમાં શિક્ષકોનો ફાળો ઘણો મહત્વપૂર્ણ છે. બાળક એ જ લાવિ નવયુવક. એનો આપણે વિકાસ ન કરીએ તો પછી સમ્યક્તાનો વિકાસ કેવી રીતે થશે? જે શિક્ષક લણાવવા પૂરતું જ ધ્યાન ન આપે તો તે પોતાનું કર્તવ્યપાલન સારી રીતે નથી કરી શકતો. લણાવવું એટલે કે કઈ

એટલે આમળ વધતું. શિક્ષકમાં આવી યોગ્યતા જોઈએ કે તે નાના વિષયો ૨ સમાવતી શકે. જો એ નાની નાની બાબતોનું વિશ્લેષણ કરી ન શકે તો બાળકોનું પણ વિશ્લેષણ ન કરી શકાય અને બાળકોની વૃદ્ધિ ન થાય. શિક્ષકને જાણવું જોઈએ કે શિક્ષણનો ઉપયોગ શા માટે છે? આ વિષય સમાવવા અને સમજાવવા માટે પોતાના વિષય પૂરતું જ જ્ઞાન નહિ પણ બીજા વિષયોનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે. આ જ્ઞાન હોય ત્યારે જ તે સારી રીતે શિક્ષણ આપી શકે. જો શિક્ષક આ જ્ઞાનમાં સફળ થાય તો બાળકનું બધું જ્ઞાન આ અનુભવનાં જ ઝોન હશે. આવી રીતે વિભિન્ન વિષયોમાં સમાનતા સ્થાપિત કરવી આવશ્યક છે. આ વિભિન્ન વિષયોને સમજાવવા માટે આલોચના થઈ શકે. આલોચના ‘લુચ’ પાત્રથી બનેલો શબ્દ છે. તેનો અર્થ ચારે બાજુથી વસ્તુને જોવી. વિષયમાં એકલા દોષ કાઢવા એ પણ સારું નથી અને પ્રશંસા કરવી એ પણ યોગ્ય નથી. આલોચના એટલે સાચી કસોટી.

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
निघर्षणच्छेदनं तापं ताडनैः।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते
ज्ञानेन शीलेन गुणैर्न कर्मणा॥

બાળક હંમેશાં દરેક વસ્તુને સ્પર્શ રીતે સમજે છે. કેટલાક માણસો કહે છે કે જો વસ્તુ સૌથી પ્રથમ બાળકની સામે આવે તેના પ્રતિ તેનું આકર્ષણ હોય છે. તે શીખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ આ વાત નથી. કોઈ પણ કાર્ય કર્યા વિના તે તેની ઉપયોગિતાનો પૂર્ણ વિચાર કરે છે. જો આ વાત ન હોત તો તે કંઈ પણ ન શીખી શકત. શિક્ષકને માટે ઉચિત છે કે બાળકમાં જે આલોચનાશક્તિ છે તે બસમર છે. જો આપણે બાળકની શક્તિનો ખ્યાલ કરીએ તો તેના વિકાસનાં સાધનોને આપણે ક્રમજોર બનાવીએ. શિક્ષકને માટે આવશ્યક છે કે તે હંમેશાં બાળકને પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઉત્તેજિત કરે. કેટલાય શિક્ષકો, બાળકો પ્રશ્ન પૂછે છે એટલે ગભરાય છે. અને તેને અવિનયનું ચિહ્ન સમજે છે. પરંતુ આવું માનનાર શિક્ષકની વાત અપ્રેમ્ય છે. આનું કારણ એ છે કે તેમને પોતાના જ્ઞાન ઉપર વિશ્વાસ નથી, એટલે પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ગભરાય છે. પોતાના વિચારોથી વિદ્યાર્થીના વિચારો ભલે મેળ ખાતા ન હોય, પણ યોગ્ય શિક્ષક વિદ્યાર્થીથી કદી નારાજ થતો નથી. એ જાણીને તો એને ખુશી થતી જોઈએ કે વિદ્યાર્થીમાં તક કરવાની શક્તિ છે. શિક્ષકમાં એ ઉઠાસા હોવી જોઈએ. દા. ત. ભૃગુન્નપિએ

નવી વસ્તુ શીખવવી. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને બાણાવે છે શીખવવા માટે. બાળક કંઈપણ ન શીખે તો તેના બધા ગુણો નકામા ગણાય. બાળકને શિક્ષણ આપવું એટલેથી જ શિક્ષણ કાર્ય પૂરું એમ ન કહેવાય. એનાથી વિદ્યાર્થી શું શીખે છે અને તેનું પરિણામ કેવું આવે છે, એનાથી વિદ્યાર્થીમાં જે બાવના ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી શિક્ષણની સાગી કસોટી છે. જે શિક્ષક સારો હશે તો તે જાણવાની કોશિશ કરશે કે વિદ્યાર્થી શું અનુભવે છે અને તેની શી આવશ્યકતાઓ છે.

બાળકની જરૂરિયાતો જાણવી એ કઠિન કાર્ય છે, કારણકે તેમાં સમાન-તાથી વધારે ભિન્નતા હોય છે. યોગ્યતા, સ્વભાવ અને ઈચ્છા પણ સમાન હોતી નથી. કોઈ એક વિષયમાં સારો હોય છે તો કોઈ બીજા-વિષયમાં ખારો હોય છે. દરેકની વ્યક્તિગત ઈચ્છાઓ અને ભિન્નતાઓ જાણીને-આણવું તે સરળ કાર્ય નથી આજ-આખતમાં શિક્ષકની પરીક્ષા થાય છે. શિક્ષકને વર્તમાન અવસ્થામાં પણ મુધાગ કરવાના છે તેના ભવિષ્ય માટે પણ ધ્યાન આપવાનું છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીના શાળામાં ચતાં બધા કાર્યો વિષે એમ જ માનીને ચાલે કે આ બધાં કાર્યો તેના ભાવિના જીવનનાં કાર્યો છે, એટલે કે શાળાના સમયને કાઢીને કાઢી રીતે ઉપયોગમાં લેવા એ આવશ્યક છે. આ વસ્તુ માયી છે કે શિક્ષક પોતાનું કાર્ય એની ગીતે નથી કરી શકતો કે દરેક વિદ્યાર્થીને સમાન લાભ મળે. પરંતુ ચતુર શિક્ષક એટલું તો ધ્યાન રાખે છે કે દરેક ગીતે વિદ્યાર્થીને હિતકારક થાય અને અંપકથી થોડો ઘણો લાભ અવશ્ય મળે. કેટલાક વિદ્યાર્થી સાગે લાભ મેળવે જ્યારે કેટલાક-ઓછો મેળવે આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે -શિક્ષકનું કાર્ય મહાન છે દરેક શિક્ષક સફળતાપૂર્વક આ કામ નથી કરી શકતા. મફત શિક્ષક બનવું એ કુદરતી છે. આ કામગીરને લઈને પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને શિક્ષક શિક્ષણ આપવું આ માન્યતા સાચી છે.

કર્તવ્યપાલન માટે શિક્ષકને કેટલીક વાતો જાણવી જરૂરી છે. શિક્ષક બાળકને જીવન માટે તૈયાર કરે છે એટલે જીવનની બધી જ સમસ્યાઓથી શિક્ષકે પરિચિત રહેવું જોઈએ. કેટલીક વખત જોવામાં આવે છે કે શિક્ષકનું જીવન શાળા મુધી મિલિત હોય છે એટલે કે તે કેવળ શાળામાં શું બને છે તે જાણવા ઈતિ-નર હોય છે અને ફક્ત શાળામાં ચતુ કામ જ તે જાણે છે. બહારના જગતમાં શું થાય છે, તે જાણુ ને આતુર હોતો નથી. શિક્ષકની આવી ત્રિયિ ઉપર મને દયા આવે છે. આજ શિક્ષક બાળકને કેરી ગીતે મન દમો ?

શિક્ષકને માટે તેના વ્યક્તિત્વનો પૂર્ણ વિકાસ જરૂરી છે. તેના અનુભવનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ જોઈએ કે બાળકના દરેક વિષયમાં તે સાચી સલાહ આપી શકે. આ રીતે શિક્ષક એ બાળકનો સાચો સલાહકાર ગણાય. બાળકમાં તે બાવો અને વિચારો સારી રીતે ભરી શકે. જે શિક્ષક પોતાના જીવન મોટે કંઈ નથી જાણતો તે બીજાને શું સમજાવશે? આજ વસ્તુ વિદ્યાર્થી માટે છે. તેણે બીજાના દોષો ન જોતાં પોતાના જોવા દિતાવડ છે. શિક્ષકે માનવ ગુણોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. તે મંસારને બાળકના દૃષ્ટિકોણથી જુએ. તેણે બાળકને માટે વિષયને સચિત્ર બનાવીને શિક્ષણ આપવું આવશ્યક છે.

આજની શિક્ષણપ્રણાલીમાં જવાબદારી ઘણી જ વધી ગઈ છે. તે માટે કેવળ વર્ગમાં બેસાવવા પૂરતું જ ધ્યેય રાખવું તે ઈષ્ટ નથી. બાળક માટેની પૂરી જાણકારી હોવી જોઈએ. બાળકની શુદ્ધિ, વિશેષ યોગ્યતા, સામાજિક ને વ્યક્તિગત સુધી, તેના ઘરનું વાતાવરણ વગેરે બધી વસ્તુઓ જાણવી એ શિક્ષકની કામ છે. આ જાણકારી વિના સાચો રસ્તો ન શોધી શકાય. બાળક વિશેની જાણકારી બાદ શિક્ષક વ્યક્તિગત રૂપમાં ધ્યાન આપી શકે. આ સાચું છે કે શિક્ષકને પોતાની જવાબદારીનું પણ જાન હોવું નથી. એક વિદ્યાર્થી ગાળ ખોટો તો તેને નાપાસ કરવો. કેવો મોટો આદર્શ!! આ બાળકમાં શિક્ષક કારણ કેમ નથી શોધતા કે વિદ્યાર્થીને ગાળ કેમ ખોલેલી પડી? આવા કારણો ન શોધતા વિદ્યાર્થી પ્રત્યે તુચ્છ ભાવના રાખે તે સાચો શિક્ષક નથી જો આવી વસ્તુઓ બને તો પછી શિક્ષકને મજૂર સાથે સરખાવી શકાય પૈસા મળે એટલું જ કામ કરે એ માત્ર પૈસાનો પૂનરી બને. શિક્ષકો ટચુશન કરે છે. આમ પૈસા ખાતર વિદ્યાર્થીઓને આગળ મોકલવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ મોટો અન્યાય છે. આમ તે વિદ્યાર્થીનું અહિત કરે છે. કેટલાય શિક્ષકો વધુ પૈસા માગે છે. શિક્ષણ વધુ પૈસા લઈને જ આપી શકાય? અર્થાત્ જોખા પૈસાથી ન અપાય? એટલે શિક્ષણ એક વેપાર થયો. એટલે શિક્ષક વેપારી થયો. ખરેખર શિક્ષણને વેપાર અને શિક્ષકને વેપારી માનવો તે મૂર્ખતા છે. શિક્ષકનું જીવન કંટકથી ભરપૂર છે અને તપશ્ચર્યા સમાન છે. વિદ્યાર્થીઓ તેના પુત્રો અને વિદ્યાર્થીનીઓ તેમની પુત્રીઓ છે શાસ્ત્રમાં ગુરુને વિદ્યાર્થીનો પિતા કહ્યો છે. આવા શિક્ષણ અને આદર્શમાં માનનાર શિક્ષકો જ રાષ્ટ્રના મહાન કર્ણધાર બની શકશે.

હવે આપણે જોઈએ કે શિક્ષકમાં કયા કયા ગુણોની આવશ્યકતા છે. શિક્ષણ એટલે બીજા રૂપમાં વિદ્યાની પ્રાપ્તિ. પ્ર એટલે આગળ અને ગતિ

એવી દષ્ટિ હોય, જેનાથી નિતરાં અને અમરનામા પણ ઉત્પાદ આપી શકે આ દષ્ટિ જો તે ન રાખે તો તે કારખાનાના મન દુનાર મનુર જેમ ગણાય, જેનો આધાર ૧૧ થી ૫ નો સમય બનતી કન્યાનો હોય છે

આ વિવેચનથી સ્પષ્ટ છે કે દરેક મનુષ્યમા નિદા ત્વનો ગુણ હોતો નથી એટલે કે દરેક માણસ શિક્ષક થઈ શકે તો નથી શિક્ષક માટે આના ગુણોની આવશ્યકતા છે, કે જે સ્વાભાવિક અને કેળવણીના હોય જે મનુષ્યોમા આવા ગુણો નથી તેવાઓએ શિક્ષક ન બનવું જોઈએ શિક્ષણ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે

અધ્યાપનં ચ ત્રિવિધ, ધર્માર્થમૃકયકારણાત્ ।

શુશ્રૂષા કરણ યેત્તિ ત્રિવિધ પરિકીર્તિતમ્ ॥

વિદ્યા ત્રણ પ્રકારે મેળવવાની હોય છે ધર્મને માટે, ધનને માટે અથવા સેવા કરવા માટે

*

[૩]

શાળા

પાછળના પાકમાં આપણે શિક્ષક વિરે વિચાર કર્યો હતો આપણે શાળા સંબંધી વિચાર કરીએ બાળકનો વિકાસ ધરમા અને શાળામાં થાય છે કેટલું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે? શાળામાં બાળકને સરખું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે પરંતુ સમાન રૂપથી વિખસ થતો નથી દરેક બાળક તેના ધરમાથી આવે છે અને તેના ધરમા જેવું વાતાવરણ હોય તેવો તેનો વિકાસ થાય છે એટલે વર તેના વગના સરકાર ને વાતાવરણને માની શકાય બારીક દષ્ટિથી વિચાર કરતા દરેક શકાય કે એક ધરમા જોનાર બાળકોના અન્કાર અને વાતાવરણ જુદા જુદા હોય છે, કારણ કે જ્યારે બાળક તેની માતાના ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે તેની માતાની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ સરખી હોતી નથી તે ધરમા રહેનારા બાળકમાં સમાનભાવ ત્રણ હોતો નથી કારણ કે પોતાના રૂપ, રંગ અને સ્વભાવથી બાળક માટે માતૃપિતાના બધા બાળકો સમાન રૂપથી વિ સિત થતાં નથી

બાળકના વિકાસમાં ઘર મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જો શાળાના કામમાં ઘરનો સહયોગ ન મળે અર્થાત્ માતપિતા તથા શિક્ષકના કહેવા પ્રમાણે ધ્યાન ન આપે તો તેઓનો વિકાસ બગડતો થતો નથી. ઘરનો પ્રભાવ બાળક પર પૂરો ન પડે તો શાળા બાળકને સાચો રસ્તો ઉપર લઈ જવાની શક્તિ રાખતી નથી. સંસ્કૃત અને બાળપણમાં તો બાળકનો સમાજ એ એવો ઘર છે. મોટા થતાં તેનો મિત્રવર્ગ વધતો જાય છે અને મિત્રતા હોવા છતાં પણ ઘરના વાતાવરણનો પ્રભાવ જતો નથી. બાળકના ગુણો હંમેશાં કુટુંબના વાતાવરણથી થાય છે એટલે બાળકનો પાપો મનજૂત બનાવવો હોય તો માતપિતાએ પોતાનો વિકાસ એવી રીતે કરવો જોઈએ, કે જેથી બાળક પર તેમની ખોટી છાપ ન પડે. મદ્યાગ્રિય, સહાનુભૂતિ, ઉદારતા, ન્યાયપ્રિયતા અને સત્યના આદિ ગુણો તથા મ્વાર્ધ, જૂદા, આગમ અને દુશ્વારિય આદિ અવગુણો કુટુંબના વાતાવરણથી ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના વિચારો થોડા સમયેમાં પ્રગટ કર્યા એ પોતાના કુટુંબમાં શીખે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શાળામાં જતા પહેલાં બાળકને ઈર્ષ તાન હોવું નથી. શાળામાં બાળકની તમામ માનસિક શક્તિઓમાં વિકાસ થાય છે. સારું યા ખોટું, પ્રિય યા અપ્રિય તે સમજી શકે છે. આ શક્તિની મદદથી કેટલીય એવી ભાવનાઓનો વિકાસ થાય, તે માટે તેને ઉત્તેજન મળે છે. શીખવું એ એક બાળકની ભાવના છે. મનો-વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી વિચાર કરીએ તો બાળકની માનસિક શક્તિઓનો પાપો આપણે મનજૂત કરવો હોય તો તેને ઓછામાં ઓછા છ વર્ષ સુધી કુટુંબના વાતાવરણમાં જ રાખવો જોઈએ મોન્ટેસોરી અને કિન્ડરગાર્ટન જેવી શાળાઓ બાળકને ત્રીજા વર્ષમાં દાખલ કરે છે અને બાળકે માટે એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, જાણે તેઓનું ધર જ ન હોય! આ અપલ દાઈ સહેલો નથી આ એટલા તેઓની મફળ એટલા છે. તેના ભાર તેઓના શિક્ષક ઉપર છે. આ વિવચનથી મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે બાળકને પહેલાં છ વર્ષ સુધી શાળામાં ન મોકલવા જોઈએ શાળામાં જવાથી બાળક બીજા બાળકોના મંસર્ગમાં આવશે, તેના મનની ભાવનાઓ વિસ્તૃત થશે અને હૃદયમાં ઉદારતાની ભાવના જાગ્રત થશે. શાળામાં બાળકને મોકલવું એ જરૂરી વસ્તુ છે. આ અવસ્થામાં શિક્ષકે બાળક સાથે એવું વર્તન ગણવું જોઈએ કે તેના મનમાં શાળા છે, તેની કૃપના પણ ઉત્પન્ન ન થાય આ અવસ્થામાં તે નિઃસહાય હોય છે. તેને બીજાની મદ્દાનુભૂતિની આવશ્યકતા પડે છે. આ એવો સમય છે કે જેમાં તે ઘણી વાતો બીજાના સપર્કમાં આવીને શીખે છે. માતાના પેટમાંથી તે કંઈ શીખીને આવતો નથી. એટલે જૂનો થતો એ

સ્વાભાવિક છે. આપણે એ જલોને એવી રીતે સુધારી છે કે બાળકને કઠોરતાનો આભાસ થાય અને એની જલો સુધરી જાય. તેની જલો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાની છે.

આપણે બાળકને શાળામાં બોલાવીને તેને આપણે બીજાના અનુભવોનું જ્ઞાન કરાવવું એ ઠીક નથી. આપણે માનવું જોઈએ કે શાળાનો હેતુ ભણાવવાનો નથી પણ તેનો વિકાસ કરવાનો છે. સાચું શિક્ષણ તે છે કે બાળકની રચિત પ્રમાણે તેને આપણે શિખવાડીએ. તેની પોતાની રચિત ભાવના માટે આપણે સહાનુભૂતી બતાવવાની આવશ્યકતા છે. આ કારણથી પેન્ટોલોજીએ શાળા માટે ‘ત્રેમનુ ધર’ આ નામ આપ્યું છે. ફ્રોબેલે કહ્યું છે કે, બાળક શાળામાં પ્રસન્ન ચિત્તે આવે અને તે જાણે કે પોતાના શાળામાં જતો નથી પણ રમવાના મેદાનમાં જાય છે.

પેન્ટોલોજી શાળાની મુલાકાતે ગયો, તેનાં મોંમાંથી શાળા જોઈ સખ્તો નીકળી પડ્યા :

“અરે! આ તો શાળા નથી, ઘર છે.”

પેન્ટોલોજીએ કહ્યું કે, “આ તમે મારી સાચી પ્રશંસા કરી છે. આ ધન્યવાદ મને નથી પણ ઈશ્વરને છે કે હું આપને સાચું જ્ઞાન કરાવી શક્યો છું કે ઘર અને શાળાના વાતાવરણમાં કઈ ફેર નથી.” આપણા દેશની પ્રાથમિક શાળાઓ આવા દરિદ્રાણમાં પાછળ છે શારીરિક દૃઢ માટે સરકારે પણ નિયમો બનાવ્યા છે, તોપણ આપણામાં એવી જનગૃહિણી ઉત્પન્ન થઈ નથી કે આ નિયમોનું પાલન કરી શકીએ. ગામોની અને શહેરોની બંધી જ પ્રાથમિક શાળાઓનાં બાળકો હમેશાં કરતાં હોય છે કે તેઓના શિક્ષકનો હાથ ફેપી દડો ક્યારે તેમના ઉપર અજમાવવામાં આવશે. બાળકના ત્રિદાસ માટે દૃઢ ગૃહના આવશ્યક છે. માતાપિતા બાળકને કયા માગતા નથી? તેમાં અંતર છે મનોવૃત્તિનું. કેઈ વસ્તુ ન સમજે અને તેને આપણે મારીએ તો તેનાથી બાળક કર્તવ્યમુદ્ધ બની જાય છે. મારથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ભયથી બાળક શાળામાં જતું નથી. તે હતામા ભટકતું ફેરે છે, શાળાનું નામ લઈને ગમે ત્યાં જઈને બેસી રહે છે. આ માટે માગના ભયથી બાળકને ભણાવવું તે સાચી શિક્ષા નથી. આવી રીતે આપણે બાળકને સિદ્ધાંત આપવા માગતા નથી. તેને શિક્ષણથી અજાણ કરવા માગીએ છીએ આપણે તો બાળકની રચિત પ્રત્યે ધ્યાન આપીને, ત્રેમથી તેને માર્ગદર્શન આપવું છે,

જેનાથી તેની અલગ અલગ શક્તિઓનો સારી રીતે વિકાસ થઈ શકે. આપણે આ પ્રયત્નો કરવાના છે કે બાળકનો કેવી રીતે વિકાસ થાય? બાળકનાં માતાપિતા તેની રચિ સારી રીતે સમજી શકે, કારણ કે બાળક પિતા ને માતાના સહવાસમાં વધારે આવે છે. માટે શાળાના શિક્ષકો માટે આવશ્યક છે કે તે બાળકોના ચારિત્ર્યનો વિકાસ થાય એવા પ્રયત્નો કરે.

શાળાનું સ્વરૂપ જૂના સમય કરતાં અત્યારે ખૂબ જ બદલાઈ ગયું છે. અને હવે આ સ્વરૂપને જીવન સાથે જોડવાની આવશ્યકતા જણાય છે. આજનું શિક્ષણ અવ્યવહારિક છે. અને એ આપણા મનમાં અત્યંત દુઃખ પ્રકટ કરે છે, કારણકે આપણું રાષ્ટ્ર હવે મંસારનાં મોટાં રાષ્ટ્રોની હરેણમાં આવી ગયું છે. જૂનો ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે કે દરેક યુદ્ધ પછી દેશના શિક્ષણસિદ્ધાન્તો અને પ્રજાશિક્ષાઓમાં ફેરફાર થાય છે. અને આવશ્યકતાનુસાર તે સિદ્ધાન્તોને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ સુધી વિશ્વયુદ્ધ બાદ યુરોપના કેટલા દેશોમાં શિક્ષણપ્રજ્ઞાશિક્ષાઓમાં મુગ્ધમૂત ફેરફાર થયા. સન ૧૯૧૭ માં રશિયામાં ક્રાન્તિ થઈ અને ત્યાં પણ શિક્ષણપ્રજ્ઞાવિકામાં ફેરફાર થયા. ખીજ વિશ્વયુદ્ધ બાદ આજે પણ બધા દેશોની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં ફેરફાર થાય છે. દરેક રાષ્ટ્ર પોતાની શિક્ષણપ્રજ્ઞાલીને મંગડિત કરવા માગે છે. આજના મહાન પુરોગામી પ્યાન શિક્ષાથી વ્યક્તિગત જીવનનો વિકાસ જ નહિ પણ વ્યક્તિગત અને સામાજિક બંનેનો વિકાસ હજી છે.

નૈતિક, સામાજિક, શારીરિક, બૌદ્ધિક દરેક પ્રકારની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ આપણે શિક્ષાદ્વારા કરવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. એના પરિણામમાં આજના શિક્ષણના મિદ્ધિ-આપણા શિક્ષણના મિદ્ધિ-પણ આ બાજુ જાય છે. અને એવાં અનુભવ કરવામાં આવે છે કે શાળાઓમાં પણ દરેક આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે-વ્યક્તિને યોગ્ય બનાવવા માટે આજના શિક્ષણના સિદ્ધિતો એટલે મહાન પરિવર્તન. હવે આપણી સમક્ષ મોટી સમસ્યા એ છે કે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કયા પ્રકારે કરવી જોઈએ કે જેનાથી રાષ્ટ્રની દરેક માંગ આપણે પૂર્ણ કરી શકીએ. શાળામાં બાળકને માટે કેટલાય મહાન ફર્નવ્યો છે અને એમાં શિક્ષણનાં ફર્નવ્યો મહાન છે. બાળકોને આજના સમાજના દુર્ગુણ બતાવે અને એ દુર્ગુણો દૂર કરવા એક દૃઢ ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે. દરેક પ્રકારની પરિસ્થિતિને સમજવા માટે અને તેના સંબંધમાં ઉચિત નિર્ણયની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે શાળા એ સહેલું સાધન છે. આજના સમયમાં ઉદારતા, અને પ્રજાતંત્રના સિદ્ધાન્તોમાં વ્યક્તિનો વિશ્વાસ શાળા દ્વારા

ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. સમાગ્રહિત એક મોટી ભાવના છે. અને એ ભાવના સમગ્રતા માટે અને તેની પ્રતિષ્ઠા ઉત્પન્ન કરવા માટે શાળા મોટો ભાગ ભજવે છે. આ બધા શિક્ષણના ઉત્તરદાયિત્વો જે શાળા પોતાના અધિકારમાં લે તો આપણી શિક્ષણ સમસ્યાનો ઉકેલ મળી આવે. નિશાળનું એક નવીન રૂપ બને અને દરેક બાળકમાં સ્ફુર્તિ ઉત્પન્ન થાય અને તે પોતાના દત્તઅપાલનમાં જીવન બનીત કમે.

આ ઉપરથી અષ્ટ થાય છે કે શાળામાં બધાં બાળકોના જીવનના સાધારણ સિદ્ધાંતો એટલા દીન બની ગયા છે કે તે સમગ્રતાની આવશ્યકતા છે. એટલે શિક્ષણમાં બાળકો ઉપર ધ્યાન ન પણ અપાય. તોપણ જીવનના સાધારણ સિદ્ધાંતો તો બતાવવા જ જોઈએ. જોવામાં આવે છે કે દેશીક વ્યક્તિઓ સમાન રૂપથી શિક્ષિત હોય છે. પણ તેમના વિચારોમાં મનબેદ હોય છે. આ સ્વાભાવિક પણ છે. પણ જે આ સાચું શિક્ષણ હોય તો આ મનબેદ પણ એક પ્રકારનો પ્રકાશ જ છે અને જોનાથી અંધકાર નષ્ટ થાય છે. સમાજનો હાની પડેલો નથી. આજના સમાજને સમજાવવા માટે એક મોટી છુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. દુરાચારી માણસોમાં મનબેદ થશે તો તેઓ જરૂરથી બદશે. અને શિક્ષિત માણસોમાં મનબેદ થશે તો કોઈપણ રીતે સારો માર્ગ શોધી કાઢશે. અને આ મનબેદ અંદર અંદરના જીવનનું કારણ ન બનતાં સમાજ કલ્યાણકારક બનશે. જે વ્યક્તિઓમાં દેશ, સમાજ અને સંસારની સ્થિતિનું ઠીક જ્ઞાન નથી, જેમના સ્વભાવમાં સમાજહિનતાની ભાવના નથી-આવા મનબેદો, સંસારમાં ભય અને હાનિકારક નીવડશે. સમાગ્રહિનતાની ભાવના નાગરિકમાં આવે એને માટે આવશ્યક છે કે શાળાના કાર્યક્રમમાં સામાજિક વિજ્ઞાનનું અધ્યયન પૂરતું જોઈએ. જે વિદ્યાર્થીને આપણે દરેક સામાજિક આવશ્યકતા ઉપર વૈજ્ઞાનિક ઢંગથી વિચાર કરવાની તક શાળામાં આપીએ અને માનવકલ્યાણ માટે તેનું આવશ્યક કરવાનું શિખવાડિએ તો નિશ્ચિત છે કે થોડા સમયમાં જ લોકો સુદ્ધ જુલો બને. રાષ્ટ્રીયતાની જગાએ લોકો આંતર-રાષ્ટ્રીય ઉપર વિચાર કરના થશે. આ પ્રગતિના માણસો આજની થોડું ભણેલી વ્યક્તિઓમાં પણ સાચી ભાવના બરે, તેમને થોડો માર્ગદર્શન આપશે અને એવા લોકોના હાથમાં રાષ્ટ્ર અને સંસારનું ભાગ્ય સુરક્ષિત રહેશે.

હવે એક પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે આ ભાવના વ્યક્તિમાં શાળામાં જ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે? શાળા બહાર બીજી સંસ્થાઓ શું આવું જ્ઞાન આપવામાં સક્ષમ થઈ શકતી નથી? હું માનું છું કે અન્ય સાધનો દ્વારા આ

વસ્તુ સંબંધિત છે. કારણ કે એવી વ્યક્તિઓ છે જે શાળામાં જંગ પછી ભણ્યા નથી છતાં પણ તેઓ ચોપડીઓ, સમાચારપત્રો, ગોષ્ઠિઓ તથા રેડીઓ જેવા સાધનોથી એવા યોગ્ય બની ગયા છે કે તેમને અશિક્ષિત કેની રીતે કંઈ શકાય તથા તેમના દ્વારા સમાજનું અહિત થાય એ કદપના પણ ન કરી શકાય પણ જેણે શાળામાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી શિક્ષણ મેળવ્યું છે અને જેને સમાજહિતનું વિલેક્ષણ અનેક પ્રકારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેનાથી આપણે સમાજહિતની કદપના વધારે ઠીક શકીએ કાનહુ કે શાળા બહાર શિક્ષિત વ્યક્તિના દષ્ટિકોણ એટલા ઉચ્ચ ન હોય જેટલા શાળામાં ભણેલી વ્યક્તિના, કારણ કે જે શાળા અને મહાશાળામાં ગયે જ નથી એ પોતાના સ્વેચ્છા ધણો જ પ્રતીત હોય કાનહુ કે નાળાના અચ્છુઓ એમાં હોય જ નહિ પણ અન્ય આમાનિક સમસ્યાઓમાં પરિવર્તન થતું નથી એમ કોણ કહી શકે? અને જે આપણે કહી શકીએ કે એના ભવિષ્ય માટે આપણા અનુમાનો ખોટા છે તો આપણે ભાવિ સમસ્યાઓને નાળામાં કેની રીતે કાર્યમાં પરિણત ઠીક શકીએ? હું માનું છું કે ભાવિ સમસ્યાઓનો આપણે સારી રીતે વિચાર કરી શકતા નથી પણ આ સમસ્યાઓ સામે લડવા માટે સુવેકામાં બળ અને છુદ્દિનો વિકાસ કરવો આવશ્યક છે, કારણ કે મનુષ્ય એક આમાનિક પ્રાણી છે. સમાજ વચ્ચે રહેલું એને માટે આવશ્યક છે તે સમ્યક્તાના શિખરે પહોંચવાનો પ્રયાસ કરે છે અને સુરાઈઓથી લડવાનું છે અને પોતાની કમજોરીઓ દૂર કરવાની-ફેલાવવાની છે આપણે સમાજની શક્તિનો સામનો કરવાનો છે સમાજ એ બગેરેનું એક પશુ છે અને જેને આપણે તેને ગ્રેમથી વશ કરી શકતા નથી તો તે આપણને કડપોક સમજરો અને આપણી પાછળ દોડશે અને આમ આપણને નુકસાન પહોંચાડશે પણ માણસ જ્યારે સમાજને વચકારે છે, આ પશુ રેગી છે, એમાં કીડા પડેલા છે, આ દેરાના નવયુવકને આગળ વધવાની શક્તિ નથી આપણે, ખેડૂતોની હાવત મુધાગ્યાની શક્તિ એમાં નથી, ગરીબો અને બિખારીઓની દુખી અવસ્થા નાશ કરી શકેતા નથી તો પછી આ સમાજનો જો અર્થ? જીવનનો આનંદ મેંચાર મામે લડવામાં છે તેમાં ક્યારેક આપણે હસીએ છીએ અને ક્યારેક રડીએ છીએ સુખદુઃખ તો તેમાં નથી હોતું કે જે બહુ મન્ય છે. એમાં જીવનથી મહાન વિચારકો થયા છે તે લોકોએ સમાજમાં આપીને જ શક્તિ મેળવી છે સમાજની સમસ્યાઓ સમાજમાં રહેતી જ હવે કરી શકાય છે ધરમાં આગ લાગે ત્યારે દેવા ખોદાવવા બેસીએ “ન વૃષ સ્વનન ગુરુ પ્રવીણે વહિતા રહે એ યોગ્ય નથી આપણે શાળામાં કેષ્ટિણ સમસ્યાવિશેષ માટે જ

બાળકોને શિક્ષિત બનાવવાં યોગ્ય નથી. આપણો પ્રયત્ન તો તેઓમાં સાધારણ જ્ઞાન અને સિદ્ધાંત ભરવાનો છે. આપણું શિક્ષણ શાળામાં રાજનીતિ ફી ઉપરાવવા માટે નથી. આપણો અભિપ્રાય નો એટલો જ છે કે શાળા એવું સાચું શિક્ષણ આપે કે જેનાથી એવા સાચા નાગરિકો ઉત્પન્ન થાય કે જેમાં રાષ્ટ્રહિતની ભાવના નહિ પરંતુ સંસાર હિતની ભાવના હોય. જે આવી મનો-વૃત્તિ આપણે બાળકોમાં ઉત્પન્ન ન કરી શકીએ તો એનાથી એવા ‘હિટલર’ ઉત્પન્ન થશે કે જેનાથી વિશ્વશાંતિ લયમા મુકાર્ષ જશે. જે આપણે પ્રજા-તંત્રનું રક્ષણ કરવા માગતા હોઈએ તો આપણે શાળાશિક્ષણ શિખવાડવાનું છે કે આપણો નેતા કેવો હોવા જોઈએ અને તેની ચૂંટણી કેવી રીતે કરવી. જે સામાજિક સમસ્યાઓ માટે વ્યક્તિમાં જાગૃતિ ઉત્પન્ન ન થાય તો એ સમાજની બીંસમાં પડીને પોતાના વ્યક્તિત્વનો નાશ કરશે. અને આધુનિક મનોવિજ્ઞાનનો શિક્ષક બનીને અયોગ્ય વ્યક્તિનું નેતૃત્વ સ્વીકારશે. અને આવી રીતે સમાજનું અહિત થશે.

અહીં એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આવા વિવાદગ્રસ્ત વિષયો શાળામાં ભણાવવાથી સમય નષ્ટ થાય છે કે કેમ ? અથવા નિશાળમાં એવા જ વિષયો ભણાવવા જોઈએ કે જે બધાને પ્રિય હોય ? પણ આ વસ્તુ લોક-શાહીમાં થઈ શકતી હતી. પ્રજાતંત્રમાં નહિ. દારણુકે દરેક વ્યક્તિમાં વાણી-સ્વાતંત્ર્ય હોય છે અને આ વાણીસ્વાતંત્ર્યનો એ દુરુપયોગ ન કરી શકે. એ માટે જ એને સહિષ્ણુ અને ન્યાયપ્રિય બનાવવાનો છે. આ ગુણોની પ્રાપ્તિ શાળાના સંપર્કમાં સંજળતાથી થાય છે. જે શાળાના વાતાવરણમાં વિવાદગ્રસ્ત વિષયો ઉપર વિચાર ન કરી શકાય તો બાળકોમાં ઉપર કહેલા ગુણો ન આવી શકે. એટલે શાળામાં એનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. જે શાળા પ્રાચીન મંત્રુનિના આધાર પર જ બાળકોમાં અનુગમનની ભાવના ઉત્પન્ન કરે, અને રાષ્ટ્રને સર્વશ્રેષ્ઠ સમજવાની ભાવના ઉત્પન્ન કરે અથવા શોડા વિષયો ભણાવીને જ તે પોતાનાં કર્તવ્યોનો અત સમજે તો આ નિશ્ચિત છે કે એનાથી એવા નાગરિકો ઉત્પન્ન થશે કે જે ન્યાયી હોય. સમાજમાં અશાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર હશે, અથવા તેમાં સહયોગ આપશે.

ધાર્મી વખત શાળામાં જૂતકાળની મહત્વનાં તત્ત્વો સમજાવવામાં વધારે આવે છે. આ પ્રચાલી વ્યક્તિના વિકાસમાં સદાયક થઈ શકે છે. પણ શાળાએ શિખવાડવું જોઈએ કે દરેક માણસ સમાજ પ્રતિ પોતાના કર્તવ્યોનું પાલન પૂરી રીતે કરી શકે. સામાજિક વિકાસમાં વ્યક્તિનું કેટલું મહત્ત્વ છે.

એની વિવેચના જોઈએ. આ વસ્તુને સમજીને જો આપણે કામ કરીએ તો શાન્તિ મળશે. આપણા દેશના નવયુવકો શાળામાંથી નીકળીને આજે બેકારીનો જ અનુભવ કરે છે તથા નોકરી માટે રખડે છે. આમ પેટપાલનની સમસ્યા જ (પ્રશ્ન) મોટા રૂપમાં હોય છે. અને તેને સંસારમાં કંઈ વસ્તુ દેખાતી જ નથી. આના પશ્ચિમમાં સામાજિક વિકાસ, ઉદારતા અને પરમાર્થ નષ્ટ થાય છે. આવી ગિચાઈ આપણે નષ્ટ કરવી છે. આપણે તો શાળામાં એવું શિક્ષણ આપવું છે કે જેનાથી યુવકોને બેકારીનો અનુભવ ન થાય અને બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ સાધી શકાય એ આપણે ઇચ્છીએ છીએ.

*

[૪]

પાઠ્યક્રમનું સંગઠન

૧. થોડી સામાન્ય બાબતો

શિક્ષણક્ષેત્રમાં પાઠ્યક્રમના મંગલની વધારે મહત્ત્વની કોઈ બીજી સમસ્યા નથી. દેશની સામાજિક, આર્થિક અંતઃસામૈતિક ગિચાઈના કારણોથી એમાં પરિવર્તન થાય છે. એટલા માટે જ જેની ગંધૂની નીતિ હોય તેવો જ શિક્ષણનો પાઠ્યક્રમ બનાવી શકાય “સ્પાર્ટનોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાની જાતની સુદરતા અને રાષ્ટ્રનું શ્વેત હૃદય એટલે તેના પાઠ્યક્રમમાં કુસ્તી, કૃત્રિમ લગાઈઓ અને નિયમિત રીતે વ્યાયામ કરવો, આ વસ્તુઓ શિખવાડવી અને લશ્કરી તાલીમ આપવી આવશ્યક હતી. એના શિક્ષણમાં નૈતિક વિકાસ ઉપર વધુ ધ્યાન અપાતું ઘા ત. જૂના વીરોમાં વીરતાના ગીતો અને સંગીતની મદદથી તેઓમાં દેશભક્તિ અને વીરતાના ભાવ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્ન ચાલતા હતા “એથેન્સ”ના સહેવાસીઓના આદર્શો આ બધાથી જુદા જ હતા. દરેક કે એ લોકો વ્યક્તિત્વના પૂર્ણ વિકાસમાં માનના હતા એ લોકો કલાને ઉત્તેજન આપતા હતા. આ સુધારાના યુગમાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ વધવાથી પાઠ્યક્રમમાં ધાર્મિક શિક્ષણની પ્રધાનતા આવી. એ જ રીતે કોઈપણ દેશ અને કાળની પ્રતિભો અનુભવ તેના શિક્ષણને પાઠ્યક્રમ મુજબ કરી શકતા હતા. કાળ કે સમાજને જેની જરૂર હતી તેવું જ શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓમાં લેવાના પ્રયાસો ચાલતા હતા.

એક સમય હતો. જ્યારે ગુરુકુળોનું ધણું જ મોટું સ્થાન હતું અને ત્યારે ગુરુઓને બાળકો સોંપવામાં આવતાં હતાં. એ બાળકોના ગુરુ જ શિક્ષણના જવાબદાર હતા અને તેઓને સાસું શિક્ષણ આપના હતા. જ્યારે ભારતમાં વર્ણવ્યવસ્થા શરૂ થઈ ત્યારથી જુદા જુદા વર્ણના લોકો પોતાના બાળકોને ધર્મધામો અને વ્યવસ્થામાં તૈયાર કરના હતા. પુત્રનો પિતા પોતે જ બાળકને શું શિક્ષણ આપવું તે ઘડી કાઢતો હતો. સભ્ય અથવા સંદેહની તેમાં કંઈપણ મુન્દેરીઓ ન હતી. આ બ્રાહ્મણકાળ માદ ભારતમાં બૌદ્ધકાળ આવ્યો અને આ બૌદ્ધકાળમાં મન્યવર્ગોમાં ધ્યાન મેળવવા માટે બૌદ્ધશિક્ષાની આવશ્યકતા હતી. પાંચક્રમમાં સરકારી હોદ્દાઓ મેળવવા માટે બૌદ્ધ યવાની જરૂર હતી. મુસ્લમાનકાળમાં ભારતમાં ધાર્મિક ભાવના ઉત્પન્ન કરી એ જ એક મોટો હેતુ હતો. એટલે શાળાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ હિપ વધારે જોર આપવામાં આવતું હતું. અંગ્રેજોના યુગમાં સામ્રાજ્યવાદને મદત્ત આપ્યું. તેણે પાયો મજબૂત બન્યો. એટલે શિક્ષણના કર્ણધારોએ પાંચક્રમનું મંગલન એવી રીતે કર્યું કે સામ્રાજ્યનો પાયો મજબૂત બનાવવામાં સહયોગ મળે. આને આપણું રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર છે અને આપણું રાષ્ટ્રની ગણના જગતના મોટા રાષ્ટ્રો સાથે થાય છે. એટલે સામાજિક, આર્થિક, સંસ્કૃતિક બધાં જ ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે. ધાર્મિક ભાવનામાં આપણે પહેલેથી જ ઓછા શ્રદ્ધાળુ હીએ. વિજ્ઞાનની પ્રગતિ જોઈને એવો ભય ઉત્પન્ન થાય છે કે માણસ એક દિવસ જડવાદમાં ફસાઈ જશે અને જીવનનો આનંદ પણ ગુમાવશે. એટલે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાં આ એક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો છે કે ધાર્મિક અને નૈનિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા માટે કોઈ એવો ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈએ કે જે સર્વગ્રંમત બની શકે. આ અર્થાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પાંચક્રમનું મંગલન અને તેની પ્રથમ સિદ્ધિ દેખતી તાત્કાલિક જરૂરિયાતો અને જાતિના આદર્શોનું અધ્યયન છે. આવા પાંચક્રમના મંગલનમાં તે જ માણસ મદદરૂપ થઈ શકે છે કે જેને દેખતી આવશ્યકતા અને જાતિના આદર્શોનું અધ્યયન છે. એટલે પાંચક્રમનું મંગલન એક મોટી જવાબદારી ભરેલું છે. આ વસ્તુની આપણે કેવી રીતે ઉપેક્ષા કરી શકીએ. ગણિત અને U. S. A. એટલે સંયુક્ત મન્ય અમેરિકામાં પણ પાંચક્રમના મંગલનને રાષ્ટ્રીય મદત્ત આપવામાં આવે છે, અને પુષ્કળ પૈસો ખર્ચો થોડા આજુસોને જ તે કાર્ય સોંપવામાં આવે છે.

બીજા દેશની આવશ્યકતા અને જાતિના આદર્શોના સ્થાનથી પાંચક્રમના મંગલનમાં સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. આવા મંગલનમાં જુદા જુદા

વિષયો ભેગા કરવા માટે પાઠ્યક્રમ બનાવનારને વધારે જ્ઞાનની જરૂર છે, પણ આ કસોટીના આધારથી જ કોઈપણ વિષય સ્વીકારવો યા ન સ્વીકારવો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે હસ્તકળા બણાવવાનું સમર્થન એટલા જ ગંભીર શબ્દોમાં આપણે કરી શકીએ કે જેટલું ગણિત બણાવવાનું. પણ આજની સમસ્યા છે કે બાળકને ટૂંક સમયમાં કેવી રીતે માર્ગદર્શન કરી શકાય. જેનાથી પરિશ્રમનું વધારેમાં વધારે ફળ મળે અને આગળ કર્તવ્યપાલનમાં વ્યક્તિ તૈયાર થઈ જાય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આપણી પામે જુદા જુદા વિષયોનું મૂલ્યાંકન કરવાની એક કસોટી જોઈએ, જેનાથી ઉપર કહેવાના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે આવશ્યક વિષય શોધી શકીએ.

હવે આપણે એના જ ઉપર વિચાર કરીએ કે આ કસોટી શી બીજી છે ! તે કેવી રીતે થાય ?

બૌદ્ધિક વિનયની કસોટી. (મેન્ટલ ડીસીપ્લીન.)

કેટલાય વિદ્વાનોએ બૌદ્ધિક વિનયને મુખ્ય આંકવાની એક સાચી કસોટી માની છે. એ લોકો કહે છે કે બૌદ્ધિક વિનયથી જ વ્યક્તિની બધી માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે અને આ વિકાસથી તે કોઈપણ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થઈ શકે છે. વિદ્વાનોના કથનાનુસાર બૌદ્ધિક વિનયના વિકાસ માટે જુદી જુદી માનસિક શક્તિઓની એક સૂચી તૈયાર કરીને એ નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ કે કોઈપણ બાળકની શક્તિના વિકાસ માટે કયા વિનયના અભ્યયનની આવશ્યકતા છે. કેટલાય લોકો કહે છે કે નિરીક્ષણ શક્તિના વિકાસ માટે વિજ્ઞાન બણાવવું આવશ્યક છે. વિજ્ઞાનના અભ્યયનથી આખું અને હાથના પ્રયોગથી નિરીક્ષણશક્તિમાં વૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ આ વાત સાચી છે એમ પ્રતીત થતું નથી કારણ કે રસાયનશાસ્ત્રને જાણે છે તે જીવવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં નિરીક્ષણશક્તિનો ઉપયોગ કરી શકે છે. એટલે નિરીક્ષણ શક્તિનો સગવડ આપણી રુચિથી જ છે. જે વિષયમાં વ્યક્તિની રુચિ હોય તેમાં જ તેની નિરીક્ષણ શક્તિ તીવ્ર હોય છે. આ રચિકર વિષયમાં વ્યક્તિ હમેશાં ઉત્તરિની જણાય છે. એક વાત માની શકાય છે કે જેમાં એક વિષયનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ છે તે બીજા ક્ષેત્રમાં પણ કોઈપણ અનભિજ્ઞ વ્યક્તિથી વધારે સારી રીતે નિરીક્ષણશક્તિનો પ્રયોગ કરી શકે છે. બધી વસ્તુઓ સમાન રૂપથી નિરીક્ષણ કરવાની કોઈ શક્તિ હોતી નથી. પોતાની રુચિના વિષયોમાં બધા લોકો સારા નિરીક્ષક હોય છે એટલે રુચિનો વિકાસ થાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નિરીક્ષણશક્તિના વિકાસનો.

એક સમય હતો. જ્યારે ગુરુકુલોનું મધ્ય જ એટું ધ્યાન હતું અને ત્યાં ગુરુઓને જાણકો મોંપવામાં આવતા હતાં એ જાણકોના ગુરુ જ શિક્ષણના જ્ઞાનજ્વાર હતા અને તેઓને આત્મ શિક્ષણ આપના હતા. જ્યારે જ્ઞાનમાં વર્ણવ્યવસ્થા સરે દર્ષ ત્યાંથી ગુરુ ગુરુ વર્ણના લોકો મોતાના જાણકોને ધરધંપામાં અને વ્યવસ્થામાં તૈયાર કરના હતા. મુકો પિના પોને જ જાણકો શું શિક્ષણ આપવું તે પડી કારતો હતો. મન્ય અથવા મધુની તેમાં કંઈપણ મુનાયીઓ ન હતી. આ ધ્યાનજ્ઞાન જ્ઞાન જ્ઞાનમાં બીજાજ્ઞાન આવે અને આ બીજાજ્ઞાન મનુષ્યોમાં ધ્યાન એવમ્ અને બૌદ્ધિશક્તિ આવગચકતા હતી. પાંચમમાં ગુરુકુલે દેશમાં જોવાવા માટે બૌદ્ધ યાત્રાની જરૂર હતી. મુનિજ્ઞાનજ્ઞાનમાં જાણમાં મર્યાદા જાણના ઉપન હતી એ જ એક મોટો હતો. એટલે ગાળાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ ઉપર વધારે વ્તેર આપવામાં આવતું હતું. અંગ્રેજોના યુગમાં અંગ્રાન્સાદે મદત્ત અપાયું. તેણે પાંચે મનુષ્ય જાણે. એટલે શિક્ષણના દર્ષધારેએ પાંચકમનું સંગઠન એવી રીતે થયું કે સામાજિક પાંચે મનુષ્ય જનાવવામાં અવસર મળે. આને આપણે રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર છે અને આપણા મધુની મળના જાનના મોટા મોટા સાધે થાય છે. એટલે ગામાનિય, આર્થિક, મનનિક બધા જ ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે. ધાર્મિક જાનનામાં આપણે પહેલેથી જ ઓછા શ્રદ્ધાળુ છીએ. વિજ્ઞાનની પ્રગતિ કોઈને એવો ભય ઉત્પન્ન થાય છે કે માણસ એક દિવસ જડવામાં ફાળે જશે અને હવેનો આનંદ પણ મુનાવશે. એટલે શિક્ષણસાધનાઓમાં આ એક અર્થનો વિષય થઈ પડ્યો છે કે ધાર્મિક અને નૈનિક શિક્ષણની અવસ્થા માટે કોઈ એવો ઉપાય જોધી કાઢવો કોઈએ કે જે મર્ચમન બની શકે. આ અર્થથી અષ્ટ થાય છે કે પાંચકમનું સંગઠન અને તેની પ્રથમ શિક્ષિ દેશની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો અને જાનના આદર્શોનું અભ્યાસ છે. આવા પાંચકમના સંગઠનમાં તે જ માણસ મદદરૂપ થઈ શકે છે કે જેને દેશની આવસ્યકતા અને જાનના આદર્શોનું અભ્યાસ છે એટલે પાંચકમનું સંગઠન એક મોટી જવાબદારી ભરેલું છે. આ વસ્તુની આપણે ટૂંકી ગતિ ઉપેક્ષા કરી શકીએ ગયા અને U. S. A એટલે સુધીક મન્ય અમેરિકામાં પણ પાંચકમના સંગઠનને રાષ્ટ્રીય મદત્ત આપવામાં આવે છે, અને યુષ્કળ ધોરે ખર્ચો થોડો માણસોને જ તે કાર્ય સોંપવામાં આવે છે.

બીજા દેશની આવસ્યકતા અને જાનના આદર્શોના જ્ઞાનથી પાંચકમના સંગઠનમાં સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. આવા સંગઠનમાં ગુરુ ગુરુ

દરેકમાં સારી રચિ ઉત્પન્ન કરાતો છે. વ્યક્તિનો વિકાસ રચિ ઉપર નિર્ધારિત છે. સાહિત્ય અને ઈતિહાસ વગેરેના અધ્યયનથી રચિના વિકાસની આશા કરી શકાય છે, કારણ કે એમાં માનવહિતનાં વિભિન્ન અંગો હોય છે. મનો-વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ હોય છે અને તેની વ્યાખ્યા હોય છે એટલે સાહિત્ય અને ઈતિહાસનું અધ્યયન કલ્પનાશક્તિના વિકાસ માટે નહિ, પણ જે કલ્પના-શક્તિ આપણામાં છે તેનો આપણે સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકીએ. કલ્પનાશક્તિ એ જ મોટો ઉદ્દેશ હોય છે.

આ વિવેચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈપણ વિષય શિખવાડવામાં તેની માનસિક શક્તિની વૃદ્ધિ નથી. મગજની જુદી જુદી શક્તિઓ જુદાં જુદાં કામ કરતી નથી. કેટલીય બાબતોમાં બંધી શક્તિઓ એકી સાથે મળીને કામ કરે છે. જે કાર્ય કરવાની રીત સારી છે તો શક્તિઓનો વિકાસ બહુ વધારે થશે, એટલે માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ શિખવાડવા અને લજીવવાની પદ્ધતિ ઉપર આધારિત છે. જે આ રીત મનોવૈજ્ઞાનિક ન હોય તો વિજ્ઞાન અને સાહિત્યના અધ્યયનમાં વ્યક્તિ બીજાની કહેલી વાતોને જલદી માની લેશે અને કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરી શકશે નહિ. જ્યાં આપણી કલ્પના-શક્તિનો અભ્યાસ હોતો નથી ત્યાં જુદી જુદી માનસિક શક્તિઓના વિકાસમાં બાધા આવે છે. પણ જે વસ્તુ આપણે વિચારીએ છીએ એ માટે આપણે તર્ક પણ કરી શકીએ છીએ અને તે આપણી મ્યુતિમાં સ્થિર રૂપે જામી જાય છે.

આ બંધી વસ્તુઓથી આપણે એમ ન સમજી લઈએ કે શિક્ષણમાં બૌદ્ધિક વિકાસનું મહત્ત્વ નથી. બૌદ્ધિક વિનય પ્રાપ્ત કરવા એ શિક્ષણના પ્રધાન ઉદ્દેશ-માથી એક છે. પરંતુ આ ઉદ્દેશથી કોઈપણ વિષયને પાઠ્યક્રમમાં સ્થાન આપવું એ ખૂલભરેલું છે. કારણ કે કોઈ પણ વિષયની પસંદગી કરતાં પહેલાં જીવનમાં તેની ઉપયોગિતા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જરૂરી છે, નહિ કે માનસિક શક્તિ ઉપર. માનસિક શક્તિનો વિકાસ તેની પાઠન-પાઠન પ્રણાલી ઉપર અવલગિત છે. વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે બધા જ વિષયોની સમાન મહત્તા છે. વિજ્ઞાન લજીવાથી તે જ વસ્તુ આપણે શીખી શકીએ છીએ કે જે ઈતિહાસ લજીવાથી એટલે એકનું અધ્યયન કરીએ તોપણ જરાજર છે. એટલે કોઈપણ વિષયનું મનોવૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન તેની ઉપયોગિતા મુજબ જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે.

કેટલાય લોકો જીવનમાં ઉપયોગિતાને ધ્યાનમાં રાખી પાઠ્યક્રમનું બંધારણ કરે છે. પણ દરેકની રચિ જુદી જુદી હોય, એટલે આવશ્યકતાઓ પણ

પ્રયત્ન નહિ, કારણ કે રચિના વિકાસના નિરીક્ષણશક્તિનો વિકાસ પણ અમાયેલો છે

કેટલાક લોકો કહે છે કે તર્કશક્તિ વધારના માટે ગણિતગામનું અધ્યયન જરૂરી છે પણ ગણિત માટે કાઈ પણ વિશેષ તર્કશક્તિની આવશ્યકતા નથી તર્કશક્તિ હમેશા એક જ પ્રકારની હોય છે તે ઇતિહાસ હોય, ગણિત હોય અથવા સાહિત્ય હોય કટવાક લોકો કહે છે કે અમથી ગણિતમા તર્કશક્તિની જરૂર વધારે હોય છે પણ આ ટ્રાઈપિલ ચિંતના અગધમા કંઈ શકાય છે એટલા માટે તર્કશક્તિના વિકાસ માટે ગણિત ભણાવવું જરૂરી નથી પણ તર્કશાસ્ત્ર ભણાવવું વધારે સારું છે પણ જીવનમા ગણિતની ઉપયોગિતા અમ્વીકારી ન શકાય એટલે અગ્નિ માટે તેનું થોડું જ્ઞાન આવશ્યક છે

કેટલાક લોકોના કથનાનુસાર રમણશક્તિની વૃદ્ધિ માટે ઇતિહાસ અને ભાષાનું અધ્યયન કરવું જોઈએ અહીં પણ નિરીક્ષણ સાથે રચિની વાત કહી શકાય છે પોતાના રચિકર રિચમા દરેકની અમરણશક્તિ તેજ હોય છે મનોમ્સાનિક કહે છે કે અમરણશક્તિ અભાવિત હોય છે અને તેમા વિરોધ પન્નિર્તનની આવશ્યકતા હોની જ નથી આપણ મગજ તે જ વસ્તુને યાદ કરે છે કે જેની વ્યક્તિને જરૂર છે આવશ્યકતાની પૂર્તિ બાદ જે વસ્તુને યાદ કરીએ તેને જુલ્લી જવાય છે પણ એનું એ તાત્પર્ય નથી કે વ્યક્તિની અમરણશક્તિ ખરામ થઈ ગઈ છે જ ત જે ગણિતના પ્રશ્નોને યગ્નિત વ્યવખખમા યાદ રાખી શકતી હતી, યુવાવસ્થામા તે પ્રશ્નો કહામ કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે ગણિતમા જે જે માણમેને રિગેર રચિ નથી તે તે બધી જ વ્યક્તિઓનો આવો અનુભવ થશે એમને આપણે એમ ન માની લેવું જોઈએ કે વ્યવખખથી યુવાવસ્થામા અણુ ઓછ થાય છે પણ વાત એ છે કે યુવાવસ્થામા તેને એ વાતોની જરૂર હોતી નથી એટલે તે તરફ તેની રચિ ઓછી હોય છે અને તેને જુલ્લી જાય છે

કલ્પનાશક્તિના વિકાસના ધ્યેયમા સાહિત્ય વાચવું એ ઠીક નથી સાહિત્યનો ઉદ્દેશ એટલાથી જ માની લેવો તે ભ્રમ છે કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ ખીજા વિરોધી પણ કરી શકાય છે કલ્પનાશક્તિ માનસિક ગુણ નથી, પરંતુ દૈવી ગુણ છે એ ઉત્પન્ન કરવો એ માણસના હાથની વાત નથી આ પણ શિક્ષણદ્વારા આપણે એટલું કરી શકીએ છીએ કે તેનો ઉપયોગ યોગી વાતોમા ન થાય અને સાચી વાતોમા હોય એટલે અમારો ઉદ્દેશ

દરેકમા સારી રચિ ઉત્પન્ન કરાતો છે. વ્યક્તિનો વિકાસ રચિ ઉપર નિર્ધારિત છે. સાહિત્ય અને ઈતિહાસ વગેરેના અધ્યયનથી રચિના વિકાસની આશા કરી શકાય છે, કારણ કે એમા માનવહિતના વિભિન્ન અંગો હોય છે. મનો-વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ હોય છે અને તેની વ્યાખ્યા હોય છે એટલે સાહિત્ય અને ઈતિહાસનું અધ્યયન કલ્પનાશક્તિના વિકાસ માટે નહિ, પણ જે કલ્પના-શક્તિ આપણામા છે તેનો આપણે સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકીએ. કલ્પનાશક્તિ એ જ મોટો ઉદ્દેશ હોય છે.

આ વિવેચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈપણ વિષય શિખવાડવામાં તેની માનસિક શક્તિની વૃદ્ધિ નથી. મગજની જુદી જુદી શક્તિઓ જુદાં જુદાં કામ કરતી નથી. કેટલીય બાબતોમાં બંધી શક્તિઓ એકી સાથે મળીને કામ કરે છે. જે કાર્ય કરવાની રીત મારી છે તે શક્તિઓનો વિકાસ બહુ વધારે થશે, એટલે માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ શિખવાડવા અને ભણાવવાની પદ્ધતિ ઉપર આધારિત છે. જે આ રીત મનોવૈજ્ઞાનિક ન હોય તે વિજ્ઞાન અને સાહિત્યના અધ્યયનમાં વ્યક્તિ બીજાની કહેલી વાતોને જલદી માની લેશે અને કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરી શકશે નહિ. જ્યાં આપણી કલ્પના-શક્તિનો અભ્યાસ હોતો નથી ત્યાં જુદી જુદી માનસિક શક્તિઓના વિકાસમાં બાધા આવે છે. પણ જે વસ્તુ આપણે મિચારીએ છીએ એ માટે આપણે તર્ક પણ કરી શકીએ છીએ અને તે આપણી સ્મૃતિમાં સ્થિર રૂપે જામી જાય છે.

આ બંધી વસ્તુઓથી આપણે એમ ન મનજી લઈએ કે શિક્ષણમાં બૌદ્ધિક વિકાસનું મહત્વ નથી બૌદ્ધિક વિનય પ્રાપ્ત કરવા એ શિક્ષણના પ્રધાન ઉદ્દેશ-માથી એક છે. પરંતુ આ ઉદ્દેશથી કોઈપણ વિષયને પાઠ્યક્રમમાં સ્થાન આપવું એ બૂલભરેલું છે કારણ કે કોઈ પણ વિષયની પસંદગી કરતા પહેલાં જીવનમાં તેની ઉપયોગિતા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જરૂરી છે, નહિ કે માનસિક શક્તિ ઉપર. માનસિક શક્તિનો વિકાસ તેની પાન-પાકન પ્રણાલી ઉપર અવલમિત છે. વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે બધા જ વિષયોની સમાન મહત્તા છે. વિજ્ઞાન ભણવાથી તે જ વસ્તુ આપણે શીખી શકીએ છીએ કે જે ઈતિહાસ ભણવાથી એટલે એકનું અધ્યયન કરીએ તોપણ જરાબર છે. એટલે કોઈપણ વિષયનું મનોવૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન તેની ઉપયોગિતા મુજબ જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે.

કેટલાય લોકો જીવનમાં ઉપયોગિતાને ધ્યાનમાં રાખી પાઠ્યક્રમનું બંધાવણ કરે છે. પણ દરેકની રચિ જુદી જુદી હોય, એટલે આવશ્યકતાઓ પણ

જુદી જુદી હોય. આ વિષયો ઉપર કેઈપિણ સિદ્ધાન્ત બનાવેલો એ બહુ જ કઠિન છે. કેટલાય લોકો કહે છે કે પ્રાથમિક શિક્ષણનું ૩૫ મહાનતા પાયા જેવું હોવું જોઈએ. એમાં બાળકને લખનાં, વાંચનાં અને સાધારણ અંક-ગણિતનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. પરંતુ માધ્યમિક શ્રેણીમાં વ્યક્તિના જીવનની આવશ્યકતા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. પાઠ્યક્રમનું ૩૫ એટલું વિસ્તૃત હોય કે બાળકો પોતાની રચિત અનુસાર શિક્ષણ મેળવીને જીવનરૂપી સંગ્રામ માટે તૈયાર બને, તેનું જીવન બીજા લોકો માટે કામમાં આવે, કાનૂન કે વ્યક્તિ પોતાને માટે જ જીવની નથી, પણ બીજાને માટે જ જીવે છે. કેટલાય લોકો કહે છે કે શાળામાં કેઈપિણ વ્યવસ્થા સિખણાડવાને માટે બાળકોને શિક્ષા આપવી નહિ. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક એ બન્નેને શિક્ષણકામનાં અનિમ વર્ષોમાં આપણે એવી વાતો શિખવવાની હોય કે જેનાથી બાલિ જીવન વ્યવસ્થાથી બની મહે.

પોતાનું જીવન ચલાવવા માટે દરેકને કંઈક ને કંઈક કરવું જ પડે છે. કારણ કે આ સમગ્ર આજે બહુ મોટી છે. શિક્ષણ એટલે એકારીની પ્રથમ કક્ષા મણાય છે. આ વસ્તુને આપણે જીવી શકતા નથી. શિક્ષણનું તાત્પર્ય બાપા, વિદ્વાન અને ઈનિયાસ બળાવવાનું નથી પણ એનો સંબંધ તો આખા જીવનથી છે. આજના જમાનામાં આ બંની વાતો આપણે જીવી શક્યા છીએ. એટલે આપણા દેશની શિક્ષણ પ્રગતિકામાં સમગ્ર પરિવર્તનની જરૂર દેખાય છે. પાઠ્યક્રમના બંધારણમાં આપણે બાળક અને સમાજને પ્રધાન અંગો માનવાનાં છે. પરંતુ આપણને બાળકના સ્વભાવ અને રચિત પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. એ જનપદા વગર એને અધ્યાયન કરાવવું એ બેસ આગળ બાગવન મમાન છે. એ ૫૭ બાળકના સમાજ ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. કારણ કે બાળક ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ સમાજનો સંસ્પર્શ બને છે. સામાજિક લાભ મેળવવા માટે તેનું પણ ઉત્તરદાયિત્વ હોય છે. એટલે પાઠ્યક્રમમાં બાળક અને સમાજની જોડિયાતોનો સમાવેશ હોય છે. એનું ૩૫ એવું હોવું જોઈએ કે બાળકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ પણ થાય અને સમાજહિતનો ઉદ્દેશ પણ પૂર્ણ બને. જો આપણે બને વસ્તુમાંથી કેઈપિણ વસ્તુને ટોડી દઈશું તો તે હાનિકારક સિદ્ધ થશે.

બાળકનું વાતાવરણ ઘણું ચિન્તન હોય છે, પરંતુ આમાં જે વધારે મહત્વપૂર્ણ હોય છે તેનો ઉપયોગ, તેની અવગત અને આવશ્યકતા મુજબ કરવું જોઈએ. દરેક સમાજના જુદા જુદા આદર્શો હોય છે. એ આદર્શો મંમં

મંસારના અન્ય સમાજથી ઘનિષ્ટ હોય છે. કારણ કે માનવસ્વભાવમાં કેટલીક વાતો સામાન્ય હોય છે એટલે—બાળકને આપણા દેશનું અને સંસારના બીજા દેશોના ઇતિહાસનું અધ્યયન આવશ્યક છે. બાળક આપણા પૂર્વજોના વારસદાર છે. એટલે પૂર્વજોની કૃતિઓથી બાળકને પરિચિત કરવો જોઈએ, તેમના વિચારો અને ભાવનાઓ શાં હતાં એ જાણવાથી બાળકના વિકાસમાં મોટો સહયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે માનવજીવન એટલું લાંબું નથી કે બધી બાબતો પરીક્ષણના આધારે સમજી શકે. જૂના સમયમાં જે વસ્તુઓ બની છે તે જણાવવાનો એને પૂરો અધિકાર છે. આ દૃષ્ટિ-કોણથી તેને સારિત્ય અને વિજ્ઞાનનું અધ્યયન કરાવવું જોઈએ. આ માટે તેને ભણાવવું અને ગણિતનું જ્ઞાન કરાવવું આવશ્યક છે એટલે તેને ભાષા અને ગણિતનું અધ્યયન પણ કરાવવું જોઈએ. પોતાના વાતાવરણનું જ્ઞાન બાળક માટે જરૂરી છે એટલે તેને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પણ આપવું જોઈએ.

બાળકને ઘણા વિષયો ભણાવવાનું ધ્યેય એનામાં કેટલીય રચિયો પેદા કરવાનું છે. આપણે બતાવી ગયા છીએ કે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ રચિયોનો વિકાસ કરવાનો છે. રચિયોના વિકાસથી સારા સારા આદર્શો ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મી રચિયોના વિકાસથી ઉત્તરતા ઉત્પન્ન થાય છે. આનાથી વ્યક્તિ ધર્મી વાતોની બાબતમાં નિષ્પક્ષ નિર્ણય કરવામાં સમર્થ થાય છે. બચપણમાં વધારે વિષયો ભણાવવાનું તાત્પર્ય બાળકને પ્રતીત્ત કરવાનું નથી પરંતુ એનું તાત્પર્ય એ છે કે બચપણમાં બાળકની જિજ્ઞાસા ધર્મી પ્રમણ હોય છે. અને મુખ્ય પ્રવૃત્તિના આધાર ઉપર એને કેટલીય વાતો શીખવવામાં આવે છે. જે બચપણમાં જુદા જુદા વિષયોમાં એની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય તો તે પોતાનો માર્ગ અવશ્ય શોધી દાટશે. તેની રચિયોનું કેન્દ્રીકરણ તેને માટે કદિન નહિ બને. કાચુ કે અન્યવચ્ચિત ચિત્ત વિપરીત થવાથી તેનું ધ્યાન કયાંયને કયાંય અવશ્ય કેન્દ્રિત થશે અને એવી રીતે એના વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં મુગમ્મલ થશે. જે બચપણમાં બાળકને ઉચિત અસર આપવામાં ન આવે તો એની જુદી જુદી મૂળ પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થતો નથી. અને તે અવિકસિત રહી જાય છે. અને તેની શક્તિઓ જે બાકી આપણે ઇચ્છ્યા નથી તે દિશામાં કેન્દ્રિત થાય છે. મનો-વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે છે કે જે મૂળ પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ ન થાય તો એનાં પરિણામો પણ ઘણા ખોટાં આવશે. જે કોઈપણ વસ્તુ શીખવા માટે ઉચિત સમય આપવામાં ન આવે તો પછી તે વસ્તુ શીખવામાં કેટલીય મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે. બાળપણમાં ભણતાં, વાંચના, લખનાં, ન આવડે તો

આમજ બાળકમાં ધર્મી કલિનાઈઓ આવે છે અને એનો અનુભવ પણ દરેકને હોય છે. બાળકને બાળકપણમાં વધારે અમય આપવાથી મૂળ પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થાય છે. અને એની શક્તિઓનો પણ વિકાસ થાય છે. કારણ કે આપણે બાળકનો પરિચય અંધી બામનો માથે કમવસનો હોય છે. જે એનારી એની મૂળ પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થાય, અને વાનાવજીભાષી જ બંધી વસ્તુઓનો પરિચય થાય, તો પડી તેની ગિનિધાંજીમાં મરજીના થાય છે. એની ગતો-વૃત્તિઓ સંકુચિત નથી કારણ કે આ દમથી તે શરૂઆતથી જ અમાગતી વૃદ્ધી વૃદ્ધી જરૂરિયાનોનું થોડું અનુભાન કરી શકે છે. આ રીતે પાંચમકમનું મગ-કન મનોવૈજ્ઞાનિક રીતથી જ નહિ પણ અમાગિટ દિક્ષાભાષી પણ મરું લેઈએ. એટલે મનોવૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક રીતથી કરેલું પાંચમકમનું મગ-કન મહત્વપૂર્ણ હોય છે. જે એટલી મનોવૈજ્ઞાનિક રીતથી તેનું મગ-કન કન્યામાં આવે તો આપણે માની શકીએ કે વ્યક્તિવાદને આપણે માની શકીએ છીએ અને સામાજિક દિન પર ધ્યાન આપવા માગના નથી અમાગિટ દિનની ઉપેક્ષા કરી તે ઠીક નથી. એટલે અમાગ દિનની અરહેવના કરવાથી મમાગદિન માટે જ ધાનક નહિ પણ વ્યક્તિ માટે પણ નુકસાનકારક બનશે. કારણ કે વ્યક્તિનું દિન અમાગના દિન ઉપર અવલમિત છે.

શિક્ષણદષ્ટિથી પાંચમકમનાં કેટલાંય ક્ષેત્રોની ચર્ચા મોટા મોટા શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓએ કરી છે. દા. ત. સાહિત્યિક અને વૈજ્ઞાનિક, આદિત્યિક કોનીમાં ભાષા, આદિત્ય, ધર્મ, નીતિ, ઈતિદાસ, મગ-કનીતિ, વગેરે વિષયો આરી જાય છે. વૈજ્ઞાનિક કોટીમાં ગણિત તથા બધા પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની મળુના કરીએ છીએ. જૂગોળનો મંબધ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન બેથી છે જૂગોળમાં વાનાવજી તથા માનવજીવનના પ્રભાવોનું વર્ણન હોય છે. એટલે જૂગોળ અનુક્રમે મોંઘા પુત્ર છે કે જેના ઉપર જીલા રહિતે આપણે વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય જન્મે બાળુ જોઈ શકીએ છીએ. કેટલીય વ્યક્તિઓ “જ્ઞાનાય જ્ઞાનમ્” ના મિદ્ધાન્તને અનુભવીને પાંચમકમનું મગ-કન કરવા માગે છે. એમના કથનાનુસાર સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ગણિત અને વિજ્ઞાન આદિ વિષયોનું અધ્યયન તેમના જ્ઞાન માટે કરવું છે. જીવનમાં તેઓના ઉપયોગ માટે કયાંય પણ ચર્ચા થતી નથી. પરંતુ આ પરિ-સ્થિતિ ઠીક નથી આ રીતથી વ્યક્તિ શિક્ષણ તો પ્રાપ્ત કરે છે પણ તેની અમજમાં એ નથી આવતું કે એના જ્ઞાનનું શુ પ્રયોજન છે? પરિણા પાસ કરીને આપણું નામ બોગઓની સ્ત્રીમાં આવે તે કેટલું સરસ મળાય? અથવા ધર્મી જગાએ આપણે એવી નોકરી કરી લઈએ છીએ કે જેને શિક્ષણ સાથે કરી સંબધ નથી. આવાં ઉદાહરણો ઘણાં છે. ‘બી. એસ. સી’ અને ‘એમ.

એસ. સી. ' પાસ થયેલ વ્યક્તિઓ ઓફીસમાં કાગડુનગીરી કરવા જાય છે. કેટલીય વ્યક્તિઓ ' એમ એ ' પાસ કરીને એવા ક્ષેત્રમાં નોકરી શોધી કાઢે છે કે જેનો શિક્ષણથી કંઈ સંબંધ જ નથી. આનું પરિણામ મારી નમ્મરમાં તો એ છે કે એવા લોકોને વિષયપ્રેમ નથી પણ ડિગ્રી મેળવવા માટે જ તે થોડા વર્ષો સુધી કોલેજમાં સમયયાપન કરે છે. અમારી પ્રચલિત શિક્ષણપ્રથાની આ એક વિશિષ્ટતા છે કેટલાય સાહિત્ય અને ગણિતના મહાન વિદ્વાનો જીવનના અન્ય અંગોમાં રુચી હોય છે. કેટલીય વ્યક્તિઓ શિક્ષણ તરફ ધ્યાન નથી આપતી પણ કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાનું જ ધ્યાન આપે છે. આ ગિદ્દાતથી જ શિક્ષિત વ્યક્તિને આપણે બધી બાબતોથી પૂર્ણ નથી કહી શકતા. એની મિથિતિ " કૂચમળ્લુક " જેવી હોય છે પાઠ્યક્રમના સંગઠનમાં વધારેમાં વધારે ધ્યાન આપવા માટે આપણે વિચારોની પસંદગી એવી રીતે કરવી જોઈએ કે બાળક વિષયો શીખે અને તેને જીવનપ્રયોગી બનાવે. કયા વિષયની કેટલી ઉપયોગિતા છે એનો નિર્ણય કરવો ઘણો જ કઠિન છે. કારણ કે વિદ્વાનોના મન એક નથી તેથી આપણે એવો પાઠ્યક્રમ બનાવી શકતા નથી કે જે બધી શાળાઓમાં ઉપયોગી બની શકે, એટલું જ નહિ પણ આપણે એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે એક વર્ષ બનાવેલો પાઠ્યક્રમ બીજા વર્ષે ઉપયોગી નથી બની શકતો, કારણ કે પ્રતિ વર્ષ વિભિન્ન શ્રેણીના બાળકો આવે છે, અને તેઓની વ્યક્તિગત બિન્નતા જોઈને શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં દર વર્ષે કંઈક દેને વધીકે પરિવર્તન જરૂરી છે અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં પરિવર્તન આ બાબતને અનુબદ્ધીને જ કહવામાં આવે છે કહ્યાંક માણુમોને આર્થિક દૃષ્ટિકોણથી ઠીક મનાવું નથી એટલે ઉચિત તો એ છે કે શિક્ષણાધિકારીઓએ પાઠ્યક્રમ બનાવનાની જવાબદારી પોતાના ઉપર જ ન લેવી જોઈએ. આ કાર્ય તો શાળાના નિપજાત શિક્ષકો ઉપર ટોડવું જોઈએ. શિક્ષણ બાળકના સંપર્કમાં આવે છે એટલે એની આશા રાખવી એક જાન નથી કે શાળાના પાઠ્યક્રમનું સંગઠનકાર્ય વધારે સફળતાપૂર્વક કરી શકાશે શાળાના માર્ગદર્શન માટે મોટા મોટા બિદલો નિર્ધારિત ક્રમમાં આવે છે એટલે બધી શાળાઓ એક નિશ્ચિત મ્થળ ઉપર પહોંચી શકે અને સ્વેચ્છાચારી પણ ન કરે. વ્યક્તિગત બિન્નતાને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણની વ્યવસ્થા વધારે સારી બનાવી શકાય છે. પણ આ કહેવાનું મારું એ ધ્યેય નથી કે દરેક વિદ્યાર્થી માટે અલગ અલગ પાઠ્યક્રમ હોવા જોઈએ સાચી રીતે આદર્શ તો આ છે, પરંતુ આ સંભવિત નથી પણ એનો અર્થ એટલો તો આવશ્યક છે કે શાળાને તો પોતાના ક્ષેત્રમાં વડુમાં વધુ સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ અને આપણે પણ સાથે સાથે જોઈએ

જોઈએ કે તે પોતાની સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ તો નથી કરી? અથવા લાભ તો નથી ઉઠાવતી? ઇ ત સચુક્ત રાજ્ય અમેરિકાની શાળાઓને વધારે સ્વતંત્રતા આપી છે ત્યાં પાઠ્યક્રમના બધારણમાં શાળાને વધારેમા વધારે સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે અને શાળાઓનો ઘણો મોટો ભાગ હોય છે તેમને માટે એક એવું બોર્ડ બનાવવામાં આવે છે કે તે પાઠ્યક્રમના સિદ્ધિતો અને તેની સાધારણ નીતિ નિર્ધારિત કરે છે બીજી વાતો શાળા પોતાની આવશ્યકતાનુસાર પોતાના સલાહી લે છે એ સ્વતંત્રતાનું ફળ ધણુ જ સારું આવ્યું છે. આમાં શિક્ષક ઘણો સ્વતંત્ર હોય છે અને તેની પાઠ્યપ્રણાલીમાં પણ પરિવર્તન કરવા માટે તે સ્વતંત્ર હોય છે આ માટે જ ત્યાંના પાઠ્યક્રમનું સ્વરૂપ એવું હોય છે કે જેમાં સ્વતંત્રતાથી પરિવર્તન કરી શકાય છે આપણા દેશમાં પાઠ્યક્રમના પરિવર્તનમાં અથવા સંશોધનમાં વર્ષો લાગી જાય છે આની રીતે શિક્ષકની મૌલિકતાને ઘણી હાનિ પહોંચે છે અને તે નિરુત્સાહી થઈ જાય છે એટલે દરેક સરકાર માટે આવશ્યક છે કે તેણે પાઠ્યક્રમની ઉપરેખાનું નિર્ધારણ કરવું જોઈએ બહુવચનમાં આવે એવા જુદા જુદા વિષયોની પચદગી કરી રીતે ચાલ એ નિવેચન આપણે કરીએ

૨. પાઠ્યક્રમના સંગઠનની કેસોડી

કેનાય વિષયોનું મહત્ત્વ સાર્વભૌમિક હોય છે એમાં મનુષ્યની તમામ સચિઓનું પ્રતિનિધિત્વ હોય છે એવો કયો માણસ છે કે જે ભાષા, ગણિત, સાહિત્ય, પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન અને જ્યોત્ષ્ણનું થોડું જ્ઞાન મેળવના માગતો ન હોય? સંગીત અને ઢગામાં પ્રેમ ન હોય તો વ્યક્તિ નીરસ ગણાય છે. એટલે એ વિષયોના કાર્ષ્ણ્યને યોગ્ય અગતી પનિચિત થવું આવશ્યક ગણાય છે એ વિષયોની આવશ્યકતા આપણે જીવન મારી રીતે ચતીત કરી શકીએ એને માટે હોય છે અને બીજાઓની જ ગિયાતો અને સંબંધના નિમસમાં મદદ કરવા અને સમાજનું નેતૃત્વ કરવામાં હોય છે

આ લિન્ન લિન્ન ક્ષેત્રોમાંથી અધ્યયનની રીતમાં શી રાખવામાં આવે એ વસ્તુ બાળકની અને શાળાની અવધિ ઉપર આધારિત હોય છે દરેકથી અગિયાર વરસની અવધિ સુની બાળકની માતૃભાષા, અંકગણિત, પોતાના દેશનો ઇતિહાસ, બીજગણિત અને પ્રાકૃતિક અધ્યયનની ઉપયોગિતા છે એનાથી આગળ ભૌતિક અને રસાયણ વિજ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન આપવું જરૂરી છે એની સાથે એક બીજા ભાગનું જ્ઞાન પણ આપવું જરૂરી છે, કેટલાક લોકો અંગ્રેજીના પદ્ધતિ છે બાળકોની વિમસઅરુધાનો નિયાર

કરીને આપણે જુદા જુદા વિષયોને વધારે વિસ્તૃત બનાવવા પડશે. મેં ઉપર કહ્યું છે કે બાળકને શિક્ષા એવી પ્રણાલીથી આપવી કે જેનાથી એને પોતાના જીવન અધ્યાપનમાં કદિનિતાનો સામનો ન કરવો પડે. એટલે આપણે શિક્ષણનો પાઠ્યક્રમ થોડો ઘણો વ્યવસ્થાથી અને ઉપયોગશીલ બનાવવો પડે છે; કારણકે ફક્ત શિક્ષણથી બાળક ક્રિયાશીલ બને છે અને ઉદ્યોગોથી સક્રિય બને છે, સ્ફૂર્તિ આવે છે અને સ્વાવલંબી બને છે; આનો અભિપ્રાય એ પણ નથી કે આપણે બીજા વિષયોની ઉપેક્ષા કરીએ. હું ઉપર શિક્ષકને અધ્યયન કાર્યમાં પહેલેથી વધારે સ્વાતંત્ર્ય આપવા માટે પણ કહી આવ્યો છું. મેં એ પણ કહ્યું છે કે દેશની શાળાઓ આદર્શોથી વિરુદ્ધ ન જાય અને શાળાના આદર્શોમાં સમાનતા હોય તોપણ તેને તેના દાર્પક્ષેત્રમાં પૂરી સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. બંધી વસ્તુઓ સરખી આ સિદ્ધાંતની શાળામાં લાગુ પડતી નથી. કારણકે શાળામાં જુદી જુદી રચિઓનાં બાળકો આવે છે. તેમની શક્તિ અને આવશ્યકતાઓમાં મોટું અંતર હોય છે. એટલે પાઠ્યક્રમની નાની નાની વાતો નિર્ધારિત કરવામાં દરેક શાળા અને શિક્ષકને પોતાના ક્ષેત્રમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા જોઈએ. શાળા અને શિક્ષક માટે આવી સ્વતંત્રતાની માગણી કરવાનો અર્થ તેની જવાબદારીઓને આગળ ધપાવવાનો છે. પણ મને આ કહેતાં દુઃખ થાય છે કે આજના શિક્ષકોમાં આ આદર્શ જોવામાં નથી આવતો એટલે આ જવાબદારી સંભાળવામાં તે સફળ નથી નિવડતો. તેને માટે ફક્ત નવું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલા અધ્યાપકોની જ આવશ્યકતા નથી, પણ સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિમાં ઉચિત પરિવર્તન કરવાની આવશ્યકતા હોય છે. હવે આપણે જોઈએ કે સ્વતંત્રતાપ્રાપ્ત શાળાઓને અથવા નૂતન શિક્ષણાર્થિઓને પાઠ્યક્રમના સંગઠનમાં કઈ કઈ વાતો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

દૂકમાં આપણે કહી ગયા છીએ કે પાઠ્યક્રમના સંગઠનમાં નીચે આપેલી વાતો ઉપર ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

- (૧) બાળકની શક્તિ, આવશ્યકતા અને રચિ
- (૨) બીજા પાઠ્યવિષયો સાથે એનો મંબધ.
- (૩) જીવનનો સમય
- (૪) પાઠ્ય પુસ્તકો તથા અન્ય સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી.
- (૫) બાળકોમાં રચિ અને આવશ્યકતાનુસાર શિક્ષણ કાર્યને અનુકૂળ બનાવવું.

શિક્ષકને પાછળથી સુવિધા આપવામાં કેટલાય લોકો આપત્તિ ઉઠાવશે કે તે પોતાનાં કર્તવ્યોની ઉપેક્ષા કરે છે અને જે પુસ્તકો એને પ્રાપ્ત

તેના આધાર ઉપર તે પ્રાપ્તિ રીતે કામ ચલાવે. મધુમત્સર અમેરિકામાં શિક્ષાને ન્યાર આવી સુવિધા આપનામાં આવી ત્યાર પછી પછેના શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં એવી અવસ્થા થઈ કે કેળવણી બાળકો માટે મિત્ર મિત્ર અને લાભનાયક ન નીવડી એનાં મુખ્ય કાળ મે દર્તા (૧) થોડા શિક્ષકોનો અભાવ અને (૨) આવશ્યક સુવિધાઓની અછૂટ આ બંની પ્રમાણમાં દૂર દુરવાથી દૂર ગઈ ગઈ થઈ છે. આપણે જોઈએ - મધુમત્સર જેમુત્ત તે પ્રાપ્ત નથી. આપણે એટલું માનવું પડે કે અમેરિકાની વર્તમાન પદ્ધતિથી આધુનિક શિક્ષણ સામનમાં મોટો ભાગ ભરવે છે હવે આપણે ઉપર લખેના પાંચ સિદ્ધાંતો ઉપર વિચાર કરીશું.

બાળકની સમિત આવશ્યકતા અને રચિ ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગરનો પાઠ્યક્રમનો ઉદ્દેશ પૂરેથી જ નિધાનિ મળ્યામાં

બાળકની સમિત, આવે તો એનો અર્થ એ છે કે આપણે થોડા આવશ્યકતા અને રચિ બાળકને જાણવડા ગામીએ છીએ અને થોડા બાળકોને જ સુવિધા આપવા માગીએ છીએ. આ રીતે બાળકોમાં જે વિકાસની આવશ્યકતા છે તે નથી થઈ શકતો અને શિક્ષકનો પરિશ્રમ પણ વ્યર્થ જાય છે, આ માટે બાળકોની રચિ ઉપર ધ્યાન કેમ અપાય અને તેને શિક્ષણ કેમ અપાય તે માટે એક મનોવિજ્ઞાન સિદ્ધાન્ત છે અને આપણે મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત આવાર ઉપર જ માનવું પડશે. આ સિદ્ધાંત એ છે કે બાળક ન્યા હોય ત્યાંથી જ તેનું શિક્ષણ શરૂ થવું જોઈએ. આ બંધી વાતો ધ્યાનમાં રાખીને બાળકની શુદ્ધિ માપવાનું એની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ માપવાનું અને બીજી પ્રેરણા પ્રક્રિયાઓથી આપણે માટે આવશ્યક છે કે બાળકની સમિત, આવશ્યકતા અને રચિ જાણી શકીએ.

પાઠ્યક્રમનું કાર્યક્રમ અગ બનાવતા પહેલાં આપણે જોવું જોઈએ કે એનો સંગઠ બીજા વિષયોથી કેવો છે કે કેવી રીતે

બીજા પાઠ્ય- છુ કે બાળક જે કંઈ શીખવે તેમાં અનુભવોનો પુરતોકોથી સંગઠ ભાગ મોટા પ્રમાણમાં હજે આમ મળ્યાથી તે.

વિકાસક્રમ બરાબર ચાલે છે આ સિદ્ધાન્ત આધારે ચાલવાથી એક જગતે જાણવાનો સંગઠ બીજા વર્ગથી ધનિષ્ઠ હોય છે આ સિદ્ધાન્તની આગળ પુરતોકોમાં અને પાઠ્યક્રમમાં જલદી જલદી પરિવર્તન કરવું તે ઘણું જ હાનિકારક છે શિક્ષકે હમેશાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પાઠ્યક્રમ એ એક સાધન છે, સાધ્ય નહિ એની ઉપયોગિતા બાળકના વિકાસક્રમમાં

બહુ જ થોડી હોય છે. આ વાત સમજવા માટે બાળકને જુદા જુદા વિષયોના પગપગ મંત્રથી સમજાવવા જોઈએ અને યથાર્થમય શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં સમન્વયની ભાવના ઉત્પન્ન કરે. આ માટે આપણે વિસ્તારથી જોઈશું.

ઉપરાંત સમય ધરે. લાંબા હોયે જોઈએ કેટલીયવાર જોવામાં આવે છે કે બાળકને આગળની દશામાં ચક્રાવચારમાં ભાગવાનો મમય આવે છે પણ આપણે એ વસ્તુ ઉપર વિચાર નથી કર્યા કે જે ત્રિય એને ભાગવામાં આવ્યો છે એમાં એણે સારો વાળ ઉઠાવ્યો છે કે નહિ. જો આપણે એની ભિન્નતા ઉપર ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા હોય અને ક્રમજો બાળક ઉપર વધારે ધ્યાન આપી શકીએ તો પશ્ચિમિનિમાં દર્ષ ને દર્ષ સુધારે અને ક્રમ ગમતો ન છે. આ પ્રમાણે કરવું તે અનંતમય પણ ન ગણાય જો ધ્યાનગુણ શિક્ષકને પૂછીને તેના કદા સુખ બાળકની કમજોગી પૂરી કરવા માટે કોઈ જુદી વ્યવસ્થા કરીએ કે જેનાથી આ વસ્તુનો ઉકેલ આવી શકે તો કોઈપણ જાનની મનાઈ ન એ.

પાંચક્રમ નિર્ધારિત કર્યા પહેલા આપણે એ જોવું જોઈએ કે જે સામગ્રીની આપણે આશ્રયસ્થિતા બતાવી છે તે સામગ્રી પાંચક્રમસ્તકો તથા મળી શકે છે કે નહિ નહિ તો પાંચક્રમનો કંઈપણ અન્ય સાહાયક અર્થ નહિ મરે. શિક્ષકથી આપણે બાળકોમાં સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી અનુભવ ઈચ્છીએ છીએ એવે માટે થોડાં સાધનો આશ્રયક છે જેવી રીતે વિજ્ઞાન, ભૂગોળ અને ઇનિદામના અધ્યયનમાં થત અને ચિત્તની મજા વીધા વગર એ વિષયોનો અભ્યાસ કરાવવો એવો અર્થ એ છે કે અમિતી મજા વગર મોજાન તૈયાર કરી હેલુ જો આ સાધનોનો અભાવ હોય તો પશ્ચિમમાં યથેત મરજતા નથી મળતી એટલે આ વસ્તુઓની ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે. હું કહેવા માગુ છું કે સાધનો પ્રાપ્ત કર્યા વગર પાંચક્રમની વ્યવસ્થા ન કરવી જોઈએ અને ત્યારે સાધનો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ પાંચક્રમની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

બાળકના જ્ઞાનના વિકાસ માટે પાંચક્રમને એક સાધન માનવું જોઈએ હવે “જ્ઞાનાય જ્ઞાનમ્”નો સિદ્ધાંત માન્ય નથી પાંચ-પાંચક્રમ માધ્યમ ક્રમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકોમાં થોડી શક્તિ ઉત્પન્ન નહિ. સાધન કરતી કે જેનાથી બાળક મોટા થઈને સમાજ અને ન્યયતાના મોટા મોટા અંગોને ગમતું શકે અને પોતાનો વિકાસ કરતો રહે અમારો ઉદ્દેશ મરજિલુ બાળકને વધારે વિષયોનું અધ્યયન

કરાવવાનો નથી પણ પાઠ્યક્રમથી અમારે બાળકોને એવો અનુભવ કરાવવાનો છે કે જેનાથી સમ્યક્તાના વિકાસમાં મદદ મળી શકે. આ પ્રયત્નમાં આપણે બાળકોની રચિ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું પડશે. જે બાધક વિચારોની પાંડનપ્રગાલી સમાન હોય તો બાળક તેમાં એટલી ગંધિથી કામ કરે કે જેટલી ખેતમાં મેની રચિ હોય છે.

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ કે પાઠ્યક્રમમાં એટલા આર્થિક વિચારો ન હોવા જોઈએ કે શિક્ષા તેઓને કાંઈપણ રીતે કેમ સમાપ્ત કરવી એમાં જ ન લાગ્યો શકે. આવી રિચનિથી કંઈપણ લાભ થતો નથી. કારણ કે શિક્ષકો હંમેશાં નોટ લખાવવાની જ તૈયારીમાં હોય છે અને વિદ્યાર્થીઓ પણ પરીક્ષામાં પાસ થવાની હિચ્છાર્થી જ કેવી જાનના પ્રશ્નો પૂછાશે તેના અનુમાનમાં જ લાગ્યા રહે છે. પણ આપણે એ જોઈએ જોઈએ કે બાળકનું શિક્ષણ પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે જ ન હોય. કારણ કે એવું શિક્ષણ નિર્બરક છે. શિક્ષણથી આપણે બાળકોના લાવી જીવનનો પાયો તૈયાર કરવા માગીએ છીએ. અર્થાત્ પ્રાથમિક કેળવણીનો મંમ મધ્યમિક કેળવણીથી હોય અને મધ્યમિક કેળવણીનો મંમ ઉચ્ચ કેળવણીથી હોય. પણ આપણે આનો અર્થ એવો ન કરવો જોઈએ કે પ્રાથમિક શિક્ષણ મધ્યમિક શિક્ષણની તૈયારીનું એક ક્ષેત્ર છે અને મધ્યમિક શિક્ષણ ઉચ્ચ શિક્ષણની તૈયારીનું ક્ષેત્ર છે. પ્રાથમિક અને મધ્યમિક ક્ષેત્રોમાં બાળકનું જીવન એવું હોય છે કે જેને એ સારી રીતે સમજી શકે છે અને જે આજીવન સારી રીતે વ્યતીત કરવામાં શાળા તેને મદદ કરે તો એના લાવી જીવનનો પાયો આપોઆપ જ મજબૂત બનશે. શાળામાં બાળકો માટે આપણે એક એવું વાતાવરણ ઉપગ્રિત કરવાનું છે કે જેનાથી એની રચિનો અને વિકાસનો ક્રમ અવસ્થાનુસાર આગળ વધતો જાય, જે શાળા આટલું કામ કરી શકે તો બાળકનો વ્યક્તિગત અને સામાજિક વિકાસ એકગતિથી ચાલતો રહેશે. એનાથી સ્પષ્ટ છે કે શાળાએનો ઉદ્દેશ બાળકને પોતાની શક્તિ મુજબ કેવી રીતે રહેવું જોઈએ એ શીખવવાનો છે. રહેવું શીખવવાનો અર્થ તેની જુદી જુદી શક્તિએનો વિકાસ છે. શાળાનો ઉદ્દેશ સરીર, મનિષ્ક અને આત્મા ત્રણેના વિકાસ ઉપર ધ્યાન આપવાનો છે. પણ અહીં આપણે એ ન માની લેવું જોઈએ કે વ્યક્તિત્વના આવી રીતે ત્રણ ભાગ હોય છે. આ ભાગ તો આપણે એટલા માટે કર્યા છે કે પાઠ્યક્રમનાં જુદાં જુદાં અંગોને સારી રીતે સમજી શકીએ. કારણ કે કેટલાક વિષયો એવા હશે કે જેઓનો મંમ મધ્ય શારીરિક

વિકાસથી છે અને કેટલાય એવા છે કે જેઓનો મંગલ માનસિક શક્તિઓ, આકર્ષિત, રચિ અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓના વિકાસ કરીને તેઓને સમાજ-વિનના રૂપે માટે યોગ્ય બનાવી દેવા એ જ પાઠ્યક્રમનો ઉદ્દેશ માની શકાય છે.

હવે આપણે પાઠ્યજ્ઞ જે વાતો કહી છે એનું મનોવિજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી સમર્થન કરીએ છીએ. આ સમર્થનમાં આપણે જે વાતો કહી છે એને ટૂંકમાં ખીંટ વખત કહેવાની છે. મનુષ્યની ક્રિયાઓના ત્રણ ભાગ કરી શકાય છે. જાગૃત્વ, અનુભવ કરવા અને ચેષ્ટાઓ કરવી. પાઠ્યક્રમ મનુષ્યની આ ત્રણ વૃત્તિઓનું પ્રતિનિધિત્વ ધારે છે અર્થાત્ પાઠ્યક્રમમાં મનુષ્ય જે વસ્તુ જાગૃત્વની દ્રષ્ટિ કરે છે એનો સમાવેશ હોવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી ભાષા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ગણિત અને ઇતિહાસ જૂગોળ વિષયોની મજાના કરી શકાય. માણસની ભાવનાઓના સંગ્રહમાં કળા, કવિતા અને સંગીત ત્રણેયની ચર્ચા આવી જાય છે. કાળે કે આ ત્રણ મુખ્ય મૂલ્યોથી જ માનવસમૂહતાની શરૂઆતથી માણસ પોતાની ભાવનાઓનું પ્રદર્શન કરતો જ રહ્યો છે. “પ્લેટો” કહે છે કે શિક્ષા ધૃણા કરવા લાગક વસ્તુથી ધૃણા અને પ્રેમ કરવા યોગ્ય વસ્તુ સાથે પ્રેમ કરનાં શીખનાર છે અને એ જ સાચી શિક્ષા છે. માણસ એના સામાન્ય જીવનમાં જે કંઈ કરવા માગે છે એનું પ્રતિનિધિત્વ પાઠ્યક્રમ કરે છે. પોતાનું જીવન ચલાવવા માટે માણસ જે કંઈ પણ કાર્ય કરે છે એની શિક્ષા પાઠ્યક્રમના આધારથી જ થોડી ધણી થઈ જતી જોઈએ. જોગન, કપડાં અને રહેઠાણ માટે જે કંઈ પ્રયત્ન જાગક કરે છે એનો થોડોરગો આભાસ પાઠ્યક્રમના આધારથી જ શાળાના કાર્યમાં આવી જવો આવશ્યક છે. શાળાના ઉદ્દેશના નિર્ધારણના આધાર ઉપર કહી શકીએ છીએ કે પાઠ્યક્રમનું સંગઠન એવી રીતે કરવાનું છે કે શાળામાં જાગક સમાજક જીવનનો અનુભવ કરી શકે. રહેવાની પૂર્ણ કળા જાગકને શાળામાં જ શીખવવી જોઈએ. પાઠ્યક્રમના સંગઠનમાં આ બધી વાતો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૩. પાઠ્યક્રમના સંગઠનના મૂળ સિદ્ધાન્તો

ભાવિ જીવનની તૈયારી શાળામાં જાગક પોતાની મંચિ અનુસાર ભાવી જીવનની તૈયારી કરી શકે. આ જીવનની તૈયારીમાં એને આપણે માનવતા શું કર્તવ્ય હોય છે એની શિક્ષા આપવાનો અભિપ્રાય નથી. ભાવી જીવનની તૈયારીનો અભિપ્રાય એ પણ નથી કે શાળાને આપણે વ્યવસ્થાથી ક્ષેત્ર બનાવી શકીએ. ભાવી જીવનની તૈયારીમાં પહેલાં આપણે જાગકની રચિ ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે એટલે એના વિકાસની ઉંમર અનુસાર એનાથી કામ

કરાવવું એ ભાષી ઉત્પન્નની તૈયારી કરાવવા બરાબર છે. આજનો બાળક દારાનો નાગરિક છે. એટલે શિક્ષાનું આયોજન એવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ કે બાળક પ્રગતિનું સંસ્કારના સંસ્થાન માટે યોગ્ય નાગરિક બનીને સંસ્થાનાના વિકાસમાં મદદ કરે. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં વ્યક્તિના અવકાશો-સમય આગળ વધતો જાય છે. કારણ કે જૂના ગ્રામ્યમાં જે કામ કેટલાય માણસો બહુ નિમ્નમાં કરતા હતા તે કામને મંત્રની મદદથી એક જ માણસ પકડ્યાં કરતાં જલદી કરી લે છે. આનાથી વ્યક્તિના અવકાશનો સમય વધતો જાય છે અને અવકાશનો સમય વધે છે એટલે એકારી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે વ્યક્તિને આપણે એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું છે કે તે પોતાનો સમય કોઈ ને કોઈ પ્રાગ કાર્યના ખર્ચે. પોતાના અવકાશના અમરનો વ્યક્તિ કંઈ રીતે ઉપયોગ કરે છે એનાથી તેના વિકાસનું અનુમાન કરી શકાય છે. આ દૃષ્ટિથી આપણે કદી શકીએ છીએ કે અવકાશનો સદુપયોગ કરવા જલ્દી છે અને આ વસ્તુ શીખવવી એ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે. એટલે પાઠ્યક્રમમાં રચનાત્મક કાર્ય, દરન-કળા, સંગીત તથા સાહિત્ય વગેરેને યોગ્ય ધ્યાન આપવું જોઈએ કે જેનાથી વ્યક્તિ અવકાશનો સદુપયોગ કરી શકે.

પાઠ્યક્રમમાં બાળકની રચનાત્મક શક્તિ વધારવાના પૂર્ણ પ્રયાસો કરવા

જોઈએ, અન્યથા તેનો વિકાસ સારી રીતે થવો

રચનાત્મક અસંભવિત છે. એટલે શિક્ષણ સાથે એવા વિષયો શક્તિનો વિકાસ ભણાવવાની આવશ્યકતા છે કે જેનાથી રચનાત્મક

શક્તિમાં વધારો થાય. એનાથી એની રચિઓનો વિકાસ

થતો રહેશે. આવી વ્યવસ્થા થવાથી બાળક અવકાશનો સદુપયોગ કરનાં શીખશે.

અને શાળા છોડ્યા બાદ થોડા વિષયોમાં એની સારી રચિ રહેશે. આણું એને જે

હિચિત વાતાવરણ મળશે તે તે પોતાની રચિ આગળ વધારવાની કોશીશ કરશે.

રચનાત્મક વિકાસ માટે પાઠ્યક્રમમાં કોઈ પણ વિશિષ્ટ વિષયો સમાવેશ થાય

છે. કેટલાય માણસો એણું કહે છે કે કોઈ પણ વિષયમાં આપણે રચનાત્મક

પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કરી શકીએ છીએ. પણ આ વસ્તુ માટે અહીં તર્ક કરવાની

આવશ્યકતા નથી. પહેલા દશ અથવા ત્રાર વર્ષ સુધી બાળકમાં ક્રિયાશીલતા

વધારે હોય છે અને ક્રિયાશીલતાને જે હિચિત અવસર ન મળે તે બાળકનો

સ્વાભાવિક વિકાસ રુધિર થાય છે અને એનું ભવિષ્ય પણ અંધકારન બની

જાય છે. એટલે કોઈપણ દસ્તકળામાં દશ અથવા ત્રાર વર્ષનાં બાળકોને શિક્ષણ

આપવું એ મનોવિજ્ઞાન સમ્મત છે. એનાથી એની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ જગૃત

રહેશે અને આગળ જઈને તે સાચો નાગરિક બનશે.

પાઠ્યક્રમના સંગ્રહનમાં આપણે એ જોવું જોઈએ કે જૂના કાળમાં કઈ કઈ વાતો મનુષ્યના લાભ માટે હતી અને આપણા જ્ઞાન અને અનુભવને જૂના અનુભવો મુજબ આપણે નિર્ધારિત કરી એકઠું કરવાનો શરૂઆતે છીએ કે ક્યા ક્યા વિષયોથી બાળકોનું શિક્ષાન્ત દિન યર્ષ શકે છે. પણ આ શિક્ષાત દર્શકને માટે માની લેવા કીક નથી, કારણકે એ જરૂર નથી કે જે પહેલાં કીક હતું તે અત્યારે પણ કીક છે. આંખો બંધ કરીને પૂર્વવત્ બંધી વસ્તુઓ માની લેવી હાનિકારક બને છે. એટલે આપણે જુદા જુદા વિષયોનું સંગ્રહન સાચી રીતે કરવું જોઈએ. ઉપર લખેલા શિક્ષાન્ત બાળકને જોના નથી પણ વિષયને જુઓ છે. અને આધુનિક શિક્ષણના શિક્ષાન્તો બાળકને જોવા મળે છે. આમાં બાળકની રુચિ અને આવશ્યકતા ઉપર વધારે ધ્યાન આપાય છે એટલે આપણે માની શકીએ છીએ કે કેટલાય વિષયો દેશી ઉપગોગી હોય છે. કારણ કે આપણા જૂના અનુભવો પણ આ જ વસ્તુ બતાવે છે. દા. ત. ભજવું, લખવું અને ગણવું. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો છે. એટલે બાળકને આ સાધનો આપણે આપવા જોઈએ.

બાળક ક્રિયાશીલ હોય છે. તે દર વખતે કંઈકને કંઈક કામ કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને ક્રિયાશીલતા વગર એનો ઉચિત ક્રિયાશીલતાનો વિકાસ સંભવિત નથી. એટલે પાઠ્યક્રમનું ૩૫ એવું હોવું જોઈએ કે બાળકને કામ કરવા માટે પૂરતો સમય મળે. આ ક્રિયાશીલતા શરીર અને મસ્તિષ્ક બે માટે હોય.

આધુનિક શિક્ષા વિશાળ છે, એમ માને છે કે પાઠન-પાઠન પ્રણાલી વિષયથી વધારે મહત્વની હોય છે. બાળક શું શીખે છે એનાથી વધારે અગત્યનું એ છે કે તે કેવી રીતે શીખે છે. વિદ્યાર્થીની અને સંસ્કારી જે શિક્ષા શાળામાં આપવાની આવશ્યકતા છે તેના ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. ગણિતના દાખલાઓ થાય કે નહિ, અથવા ભાષા, જ્યોત્ષ અને ઇતિહાસનાં પુસ્તકો પ્રારંભથી લઈને અંત સુધી પૂરાં થાય કે નહિ એ બાબતો બંધી ગૌણ છે. કારણ કે બાળકના વિકાસથી એના વધારે સંબંધ છે. પાઠ્યક્રમના સંગ્રહનમાં આપણે એટલા જ વિચાર રાખવા જોઈએ કે જેનાથી બાળકમાં ઉત્સુકતા અને જાગૃતિ ઉત્પન્ન થાય અને બાળકનો ભાવિ વિકાસ નિશ્ચિત બની જાય. “ડી. પી. નન” કહે છે કે શાળા એ જ્ઞાન આપવાનું કેન્દ્ર નથી અને એવું માનવું પણ ન જોઈએ; કારણ કે શાળા તો એક એવું સ્થાન છે જ્યાં બાળકને ક્રિયાઓ

કરવાનો અભ્યાસ શિખવાડવામાં આવે છે જેઓનો વાસ્તવિક અને ધનિક મંગલ જીવનથી હોય છે. અને આ ક્રિયાના બે ભાગ પડે છે. એક તો આવી ક્રિયાઓ જેનાથી વ્યક્તિગત અને સામાજિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરીને તેમાં એક સામગ્ર્ય સ્થાપિત કરવાનો છે. દા. ત. સ્વાસ્થ્ય, શારીરિક સૌન્દર્ય, સામાજિક આચાર અને વિચાર, નીતિ અને ધર્મ. તથા જીવનમાં સમ્મતાનાં બધાં અંગોનો સમાવેશ થાય છે.

આ વાતો ઉપર ધ્યાન આપીને હવે આપણે એવા વિષયોનું વર્ણન કરીશું કે જેઓને પાઠ્યક્રમમાં ધ્યાન મળવું જોઈએ કારણ કે એ વિષયો ઉપર આપણે ધ્યાન ન આપીએ તો ઉપર કહેલી વાતો કમજોર નહિ ગણાય.

૪. પાઠ્યક્રમના આવશ્યક વિષયો

શિક્ષણમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ઉપર પૂરું ધ્યાન આપવું જોઈએ, કારણકે જો બાળકના સ્વાસ્થ્ય ઉપર પૂરું ધ્યાન ન અપાય તો તે કંઈ કામ ન કરી શકે એટલે દરેક દેશનાં બાળકોને શારીરિક શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે. બાળકના શારીરિક સ્વાસ્થ્યના મંગલમાં માતૃપિતાની જવાબદારી પણ ઓછી નથી. પણ શાળાઓમાં કેટલીય વાતો એવી રીતે બતાવવામાં આવે કે જેને બાળક ઘેર સરળતાથી નથી શીખી શકતો. શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સારી રીતે ઉપર અવલબે છે. ઊંચામાં, ખેસવામાં, આપવામાં, ખાવાપીવામાં, ઊંઘવામાં દરેકમાં સારી રીતે જરૂર છે. આ બધા માટે શાળાનું ઉત્તરદાયિત્વ તો છે જ. શાળામાં એવો નિશ્ચિત સમય અવશ્ય રાખવો જોઈએ કે જેમાં બાળકને આ બધી વાતો સમજાવી શકાય. અને વ્યાયામમાં પણ થોડું શિક્ષણ આપવાની જરૂર પડશે એ માટે દરેક બાળકના સ્વાસ્થ્યનું બારીકાઈથી અધ્યયન કરીને વ્યાયામનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ નાના બાળકો માટે શારીરિક શિક્ષણનું મુખ્ય અંગ રમત છે. રમતનું આયોજન એવું સુગઠિત જોઈએ કે દરેક બાળક એમાં ભાગ લઈ શકે એટલા બાળકોને એવી કમરત કરાવવાની આવશ્યકતા છે કે જેનાથી એને વ્યાયામનું શિક્ષણ મળે, કાનજી કે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય એક મોટું ધન ગણાય છે અને આ ધનની પ્રાપ્તિ દરેક માટે આવશ્યક છે. આ વ્યાયામનો અર્થ એ પણ નથી કે દરેક બાળક પરેશવાન બની જાય. પણ શાળા માટે આવી વ્યવસ્થાની જરૂર છે કારણ કે હજી સુધી શાળાઓમાં સ્વાસ્થ્ય માટે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે એ અધૂરું છે. કેટલેક શાળા એવી હશે કે જે બાળકોના સ્વાસ્થ્ય ઉપર પૂરું ધ્યાન આપતી હશે. પણ હવે આપણે આ નીતિમાં ફેરફાર કરવો પડશે.

જેની રીતે ખીજા વિનો માટે વિશેષજ્ઞો રાખવામાં આવે છે તેની રીતે સ્વાસ્થ્યના વિરોધને પણ રાખવો પડે અને સાથે સાથે વ્યાયામશાળાઓનું પણ આયોજન કરવું પડે અને ત્યાં આવીને બાળક કસરત શીખે અને કરે કેટલાક માણસો કહે છે કે વ્યાયામથી પહેલાં પુષ્ટિદાયક ભોજનનો પ્રમુખ કરવો પડે શરીરવિજ્ઞાન અને સ્વાસ્થ્યવિજ્ઞાનના જ્ઞાતાઓ આનો ઉત્તર “ નહિ ” આપે આવી વાતો એ લો? કરે છે કે જે પ્રમાદનશ કસરતથી પોતે બચવા માગે છે પણ એ જોવામાં આવે છે કે વ્યાયામ કરવાથી યક્તિ જે કાંઈ ખાય છે એનાથી શરીરને વધારેમા વધારે લાભ મળે છે જો જરૂરી કસરત કરીને વ્યક્તિ શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઠીક કરે તો એને ઇચ્છિત વસ્તુ અસર પ્રાપ્ત થશે લાભે તે ગરીબ ઘરમાં જન્મેલા હોય કે ધનવાન કુટુંબમાં જન્મમાં સદગતા મેળવવાની ચાવી સારું સ્વાસ્થ્ય છે એમણે શાળાઓએ આ મુદ્દામાં પૂરું ધ્યાન આપવું જોઈએ

આજના જડવાદી સંસારમાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓની મોટી આવશ્યકતા છે આજના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ધર્મ અને નીતિ પણ શાળામાં શીખવવા માગે ૭ મનુષ્ય પોતાના આત્માને જૂની જાય તો એને માટે આવશ્યક છે કે વ્યક્તિનું ધ્યાન પરમશક્તિ અને આત્માના સબધ તરફ આકર્ષિત કર એમ કરવાથી માણસ સમજી શકે તો નથી જે એનો સદેશ છે તે લોક કયાણ માટે એને ખીજાને આપવા છે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વગર વ્યક્તિ એ નથી માનતો કે સંસારમાં એની ટેટીર વસ્તુઓ છે - જેને માટે આપણા જિનમાં પૂરું સન્માન જોઈએ શક્તિની આ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો સબધ જ્ઞાના, સત્ય અને સેવાલાવમાં દેખાય છે માણસો નાપ્રેમી હોય છે અને સત્ય તથા સેવાના પ્રેમી હોય છે પગી લાલે તેઓ મરિ, મરુ અથવા ગિજ્જારમાં ન જતા હોય તોપણ તેઓ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના હોય છે બાળકમાં આ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે જન્મત ની અને કોઈપણ એક ધર્મના ચિદાન્તોમાં શિક્ષણ આપવું આજના લોક તરફ રાજ્યમાં સંભવિત નથી ગજનમાં જુલ જુલ ધર્મો છે અને જુલ જુલ ધર્મ માનનારા લોક છે તો આપણે કયા ધર્મની શિક્ષા આપવી એ પણ એક મોટો પ્રશ્ન છે આવી પરિસ્થિતિમાં જુઓળ, લાસ અને ગણિત અનુસાર ધર્મને માટે નિશ્ચિત સમય રાખવાની જરૂર નથી ધાર્મિક શિક્ષણ તેઓને વર્ગમાં પ્રસંગા નુસાર આપવું જોઈએ તે માટે શિક્ષકોએ તૈયાર રહેવું જોઈએ ચારુ તો એ છે કે દેશમાં જે ધર્મો પ્રચલિત છે તેઓનો સાર લઈને એક પુસ્તક બનાવીએ

અને તેના આધાર ઉપર બાળકોમાં ધાર્મિક નિષ્ણતા આપવાનો પ્રયત્ન રીએ આ પુસ્તકના નિર્માણમાં મુદ્દતી ૧૨ થયે દાગ ક એમાં જુદા જુદા મતોના ગુણના જ છે, પરંતુ જે પુસ્તક નીચે આપેલા ગિદ્દા-તોને અનુસરીને બનાવીએ તો કોઈપણ ધર્માવનળીને તેમાં આપત્તિ નહિ થાય “આપણે એક એવી શક્તિમાં વિશ્વાસ કરવો છે કે જે હમેશા લો હિત માટે કાર્ય કરે. માણસની લાવનાઓ, પશ્ચિમ અને ઈસ્લામીઓ, સત્તાને સાથે બતાવવામાં મદદ આપે છે. લો હિત માટે આજના જગતની પત્ની માગણી સત્તામાંની છે. દરેક માણસનો મોટો ધર્મ છે વિશ્વમધુલ. દરેક દામમાં લોકહિતની બાંધના તેની જ જોઈએ પગમાર્ગ માટે પોતાના સ્વાર્થો પણ તણ દેવા એ માનનાનો પ્રદર્શિત રે છે. દારણ કે આપણે કોઈપણ વ્યક્તિને અમળવા માટે જે માર્ગો ગોપી દારણ છે તે એનાથી જુદી પણ થઈ શકે છે મનુષ્ય અમર છે અને એનું હિત પરહિતમાં જ સમાયેલું છે. દારણ - માણસને માણસ માટે જીવ છે અને માણસ માટે જ મરવ છે. ઈશ્વર એવે “સાયમ શિવમ સુન્દરમ” છે. મૃત્યુ એ જીવનનો એક રૂપો છે. દારણ સુખમાન્તિ આપવામાં નથી અને આપણે એકરિત પણ કરી રાખી નથી. એવે તેની પ્રાપ્તિ એ આપણે મોટા ઉદ્દેશ છે. દારણ કરનાર માણસની યાગે પણ દુર્ગતિ થતી નથી. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે કે “નહિ કલ્યાણ કૃત્ કલિન્દ દુર્ગતિ તત ગચ્છતિ ॥” બીજાએને આપણે યથાચકિત મદદ દેવાની છે. સામાજિક વ્યક્તિ તે જ ગણાય છે કે જે પોતાની શક્તિના આધાર ઉપર અન્યકોને પણ સાથે લઈને આગળ વધે છે. આ રીતે ઈશ્વરી નત્ય આપણે બાળકને સમજાવી શકીએ. બીજા ધાર્મિક નિષ્ણતાનો અર્થ એને ઈશ્વરની મર્તિનું પૂજન કરવાનું શીખવવાનો નથી, પણ તે આદર્શમાનવ બનીને માનવો સમજે.

ક્રિયાશીલતાએ બાળકની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. કોઈપણ સ્વનાત્મક કાર્યમાં સ્વિ ઉત્પન્ન રી જરૂરી છે એ હિત બા મેનની કારોથી મલકિત બની શકે છે. બીજા વિષયોમાં પણ સ્વનાત્મક કાર્ય માટે સ્થાન હોવું જ પડે તે નાના બાળકોની શક્તિથી પડારે હોય છે અને એમાં કંપનાની આવરકરતા હોય છે. આ સ્વનાત્મક કાર્યોનો અર્થ બાળકને વ્યવસાયી શિક્ષણ આપવાનો નથી. કારણ કે બાળકને સાળાથી છૂટ્યા બાદ નાની અવસ્થામાં કોઈપણ વ્યવસાયને યોગ્ય ન માની શકાય. સ્વનાત્મક કાર્યથી માત્ર તાત્પર્ય મળિત કે અને શરીર બેના સહ શિક્ષણથી છે. સ્વનાત્મક કાર્યમાં આખું જે શિક્ષણ

હોય છે તે બાળકના વિકાસમાં ઘણું મદદવર્ણ હોય છે. આપણા દેશમાં પરિશ્રમનું કોઈ સ્થાન નથી, કારણ કે આજના લાણેલા શિક્ષિત નાગરિકો પોતાના હાથથી કામ કરવામાં માનવાનિ સમજે છે. પણ આપણા દેશને સમૃદ્ધિશાળી બનાવવા માટે આપણે પરિશ્રમ કરવો પડશે અને હાથથી ધણું કામ કરતાં પડશે. ‘સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા’ આજે ધનધાન્યપૂર્ણ છે તેનું કારણ એક જ છે કે ત્યાંના માણસો પરિશ્રમનો આદર કરે છે. મને અહીં દક્ષર બાપાના શબ્દો યાદ આવે છે. તે કહેતા હતા કે “માણસે હંમેશાં જીવનપર્યંત પરિશ્રમ કરવો જોઈએ અને મરતી વખત પણ કામ કરતાં કરતાં માણસ મરે તો બહુ સારું ગણાય.” તેઓના પરિશ્રમના પરિણામમાં હરિજન સેવા મંચ વીરમંડળ આદિ કેટલીય સંસ્થાઓ આજે ઊભી છે. ગાંધીજી પણ એમનું સન્માન કરતા હતા. સંસ્કૃતમાં પણ કથું છે કે કામ કરનાર માણસ કોઈપણ ક્ષતિ જૂએ મરતો નથી. “વયોગિન પુરુષસિદ્ધિમુપતિ લક્ષ્મીઃ। એવા કેટલાય દાખલાઓ છે કે જે લોકોએ પરિશ્રમ કર્યો છે તે લોકોને કુળ મળ્યું છે. હિંદીમાં રકમિદાસે કથું છે કે “જિન ચો ચાં તિન પાઈયો ગહરે પાની વેડ, હોં ચહુરિ દૂંઢન ગઈ રહી કિનારે વેઠ” અર્થાત્ જે સમુદ્રમાં પડે છે તે જ રતો મેળવે છે. નીચે ઊભા રહેવાથી પહાડ કેટલો ઊંચો છે તેનો અનુભવ કરી શકાય છે. વિધવિદ્યાત્રય અને દોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે પણ નવરા હોય છે ત્યારે હોટલો અને ફક્તગમાં ફરવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજે છે. આવી પ્રવૃત્તિ દેશમાં ઉત્પન્ન કરવા માટે આવશ્યક છે કે બાળકને પહેલેથી જ કંઈક ને કંઈક કામ આપવું જોઈએ. જો આ દેવ પહેલેથી જ પાડવામાં આવે તો સારું નહિ તો બાદમાં “કુમળુ ઝાડ જેટલું વળે છે તેટલું પાકટ વળતું નથી.” એ કહેવત મુજબ મુશ્કેલીથી પાડી શકાય છે.

શરૂઆતમાં માતૃભાષાનું શિક્ષણ આપવું પણ જરૂરી છે. કારણ કે બીજા વિષયોનો અભ્યાસ માતૃભાષાના જ્ઞાન ઉપર જ આધારિત છે; કારણ કે બધા જ વિષયો માતૃભાષાના માધ્યમથી શિખવાડવામાં આવે છે, એટલે આપણે કંડી શાળાએ કે દરેક શિક્ષક માતૃભાષાનો શિક્ષક તો છે અને બાળક પણ દરેક વિષયના અધ્યયનની સાથે માતૃભાષાનું જ્ઞાન મેળવે છે. બાળકનું માતૃભાષાનું જ્ઞાન જેટલું સારું હશે તેટલા જ તેના વિચારો પણ ઉચ્ચ હશે. મારા જ્ઞેરામાં આવે છે કે ભાષાના જ્ઞાનના જે બાળકો કમજોર હોય છે તે બાળકો લઘુ-વામાં અને લેખન કાર્યમાં પણ સારાં નથી હોતાં. શ્રેષ્ઠ બાળકોમાં ભાષાનું જ્ઞાન સારું હોય છે એટલે એના વિચારો પણ સારા હોય છે. કોઈપણ વસ્તુને સારી

રીતે સમજી શકે છે અને નમ્રમરી શકે છે એવો પદ્ધતી જ બાળકનું બાળક
માન વધે એવો પ્રભાવ મિલકે એવો જોઈએ

પ્રાથમિક શાળાના પાઠ્યક્રમમાં અમુકવિનિ સાધારણ વિજ્ઞાન, ભૂગોળ
ઈતિહાસ નામરિત નાસ્ત્ર અને સંગીત આ વિષયો ઉપર ધ્યાન આપવાનું
છે મત્તા કે માધ્યમિક શાળાઓમાં તો એને નિસ્તારથી જ લગાવવામાં
આવે છે માતૃભાષા ઇંગ્લીશ એક બીજી ભાષાનો અભ્યાસ પણ પ્રશ્નવો
જોઈએ હસ્તખાતુ પાઠ્યક્રમમાં મુખ્ય સ્થાન લેવું જોઈએ રચનાત્મક
પ્રવૃત્તિઓને યથાસભવ પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ પાઠ્યક્રમનો વાસ્તવિક
જીવનથી સબધ ગ્રાપિત કરવાનો હેતુ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ અન્યથા
શાળા અમાનની આવશ્યકતાપૂર્તિ કરવામાં અમુકજ રહેશે માધ્યમિક
શાળાની કેળવણીનો ઉદ્દેશ બાળકને નિશ્ચયિતાનર માટે જ તૈયાર કરવાનો
ન હોવા જોઈએ આ કાળમાં જ શિક્ષણ પૂર્ણ થઈ જવું જોઈએ કારણ
કે માધ્યમિક કેળવણી વીધા પછી મત્તર બાળકનું શિક્ષણ છૂટી જાય છે
આ શ્રેણીમાં ગણિત વિજ્ઞાન અને ભાષાનું રિતજ એવું મત્તમત જોઈએ
કે નિશ્ચયિતાનરમાં જનાર વિદ્યાર્થી અધુરો ન રહી શકે

ગામ અને શહેરના પાઠ્યક્રમમાં સિદ્ધાન્તને અનુસરીને કઈપણ ભેદ ન
હોવો જોઈએ પણ રચાનિક જગિતો મુજબ એમાં ભેદ કરી શકાય છે
દા ત શહેર ઓ ગામની શાળામાં વાતાવરણમાં જે હોનાથી હસ્ત જાના
પ્રમણમાં ભેદ થઈ શકે છે નામરિ સાત્તથી બાળકને શહેરમાં સડક ઓ
ગલીઓની સફાઈનું જાન આપી શકાય છે અને ગામના વિદ્યાર્થીઓને
ખેતરો પશુઓ ઓ રસ્તાઓની સફાઈમાં પાઠ લાવવો પડશે કહવાનું
તાર્પર્ય એ છે કે બાળકના શિક્ષણમાં એની આસરડતાઓ ઉપર ખાસ
ધ્યાન આપવાનું છે મત્તા કે આપણે બાળકના વ્યક્તિત્વનો પૂર્ણ વિદાસ
એવો છે આપણે એવું ન સમજી લેવું જોઈએ કે ગામના બાળકને પોતાનું
જીવન ગામમાં જ વ્યતીત એવું પડશે અને શહેરના બાળકને પોતાનું જીવન
શહેરમાં વ્યતીત એવું પડશે આવી રીતે ગામ ઓ શહેરની શાળાઓનો
ઉદ્દેશ સિન્ન સિન્ન નહિ એવું વાતાવરણ હોતો જ ઉદ્દેશોની પૂર્તિના
માધનોમાં ભેદ થઈ શકે

બાળક અને બાનિકાઓનો પાઠ્યક્રમ સરખો જ હોવો જોઈએ બનેના
પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના પાઠ્યક્રમમાં ભેદ હોવો જોઈએ,
નિર્માને ન હોવો જોઈએ કારણ કે નિર્માને હોનાથી જ માનસિક

વિકાસમાં કંઈ અંતર પડતું નથી. બાળપણમાં અનેની સચિઓ અને જરૂરિયાતો પણ સરખી હોય છે. આથી જો તે બંનેના પાઠ્યક્રમ અલગ હોય તો આ બાવ ટચી જાય છે એટલે કે નાશ થાય છે. આથી જ તેઓને એટલે કે બાળક અથવા બાળકોનો પાઠ્યક્રમ એક જ હોવો જોઈએ. પણ ત્યારે અને મોટાં થાય છે ત્યારે ધીમે ધીમે તેમની સચિમાં બિન્નના આવની જાય છે, એટલે એવા સમયમાં બાળાઓને પાઠ્યક્રમમાં ગૃહને ઉપયોગી એટલે કે માર્ગદર્શકશાસ્ત્ર લખાવવું જોઈએ.

હવે આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈશું કે આ પાઠ્યક્રમને કાર્યમાં પરિણત કેવી રીતે કરી શકાય. હવે આપણે શિક્ષણકર્તાનાં જુદાં જુદાં અંગો ઉપર વિચાર કરીશું.

*

[૫]

વિનયની સમસ્યા

(ધી ગ્રેન્સેમ ઓફ ક્રીસ્ટીયીન)

સૌથી પહેલાં શિક્ષકે એ જાણવું જોઈએ કે એને વર્ગમાં જઈને શું બજાવવાનું છે. આ વિનયજ્ઞાન કહેવાય છે. વિનયજ્ઞાન જાણ્યા બાદ એને જાણવાનું છે કે વિનયને બાળકની પામે કેવી રીતે રત્ન કયો, જેથી બાળક તેને સરળતાથી ગ્રમણ શકે. અને સાથેસાથે તેનો વિદ્યાર્થ પણ મનોવૈજ્ઞાનિક દંડથી કરી શકે. આની સાથે જ વિનયનો પ્રશ્ન છે. જો વર્ગમાં શિક્ષક વિનય સ્થાપન કરવામાં અસફળ નીવડ્યો તો એનો પરિણામ બધો નિઃશ્વર જરો. એની જ રીતે શિક્ષણકર્તાના વિનયજ્ઞાન કળતા વિનયનું મ્યાન મહત્વપૂર્ણ છે. હવે પહેલાં આપણે વિનયની સમસ્યા ઉપર વિચાર કરીશું.

શિક્ષકના કાર્યની સફળતા વિનયથી જ માપી શકાય છે. 'વિદ્યા વિન-યેન શોમતે' એ કથનાનુસાર વિનય વગરની વિદ્યા નકામી છે જો આ કાર્યમાં આપણે મનોવૈજ્ઞાનિકતાનો ઉપયોગ ન કરીએ તો વિનયની વ્યવસ્થા અધૂરી જ ગણાશે. ધોરણમાં વિનયના અભાવથી ટ્રેનીંગ ટોલેન્સના વિદ્યાર્થીઓ નિરાશ થઈ જાય છે અને તેઓને ગર્હ થાય છે કે જે માર્ગે એ લોકો જઈ રહ્યા છે તે ખોટો છે. કેટલીકવાર એ સાબળવામાં આવે છે કે

માના બાળકોના ધોરણમા વિનય સ્થાપન અમલવ છે, કામ્ય કે તેજો હમેશાં કઈંને કઈં કરતા ને છે વસ્તુત વિનયની સમસ્યાનો હેતુ બાળકો તે એક ગંભીર પ્રશ્ન છે શિક્ષક પોતાનું જ્ઞાન અને પ્રિયિને લઈને ધર્મ નથી કરી શકે, જો તે ધોરણમા વિનય સ્થાપિત ન કરે વિદ્યાર્થીઓનો વર્ગમા અવાજ મરે, શિક્ષકનું મોટેથી બોલવું એટલે કે ખૂબો પાડવી અને આત્મ હીનતાની ભાવનાથી દુઃખને ચૂપ કરવા માટે ગિનાડીની માફક મોલુ દ્યનીય છે પ્રાચીન મળમા આપણા દેશમાં ગુરુકુળો અને પાઠશાળાઓમા વિનયની કોઈ સમસ્યા હતીજ નહિ કારણ કે તે સમયમા શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીનો મંદ આજ્ઞા નેવો ન હતો ગુરુ અને શિષ્ય મા પિતાપુત્ર જેવા વ્યવહારે ચાલતા હતા શિષ્ય ગુરુનો સાચો ભક્ત હતો તેનો ગુરુ કૃપા માટેજ પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા દા ત પાડવોના ગુરુ દ્રોણાચાર્યે એક બીના છાત્રા એમ્યને વિદ્યા આપવાની ના પાડી એ બાગકે ગુરુની પ્રતિમા સ્થાપિત કરીને પોતાનું શિક્ષણ લીધું હિ હીના મત્રિ કબીગ રસ પશુ મ્હી ગયા છે કે ગુરુ વગર જ્ઞાન મળતુ નથી. ગુરુને ઈશ્વર કરતા પણ મોટો માન્યો છે ઉપમન્યુની વ્યા પસ એવીજ જાતની છે આવા દાખલાઓ જોઈને જો આજ્ઞા ગુરુઓ કઈંપણ ન કરે તો એ ગારુ ન ગણાય શિય ગણ જૂના સમયમા તન મન અને ધનથી ગુરુને પ્રસન્ન મનાવો પ્રયાત્ન કરતા હતા અને તે હમેશાં વિનય રહેતા હતા તેજોના આચરણો પણ પવિત્ર હતા એથી નવો આવેલો બાળક ગુરુના વાતવ બુદ્ધી એટલો પ્રભાવિત થઈ જતો હતો કે પવિત્રતા, શાન્તિ અને સદાચારની હાલ તો એના ઉપર પ્રાબલ્યથીજ પડી જતી હતી આજે આ સ્થિતિ નથી આજે તો શિક્ષકમણ્ય છાત્રોને દેવતા મળે છે અને તેઓ પ્રમત્ત કરવા માટે તેઓની ઈચ્છાનુસાર કાર્ય કરે છે શિક્ષક જો મોર વર્તન ગમે તો બાળક ક્યારેક હડતાન ઉપર જતરે ઓ ગિચારા શિક્ષકે તો રી મટે દુખી થવું પડે કેટલાં આચાર્યોને તો તમે જોયા હો છાત્રો સાથે ચાપટ્ટી મર વામાં એમનું જીવન વ્યતીત થાય છે જોનાથી પરીક્ષાઓના સમયમા અને બીજા સમયે તેઓ હડતાલ ન પાડે કેટલાય આચાર્ય તો મોગી મોગી વાતો કરે કે માગ ધોરણના બાળકો તો કઈં મોક્ષાજ નથી. આરી વાનો તો રોજ કેટલાય શિક્ષકસહુ ય પામેથી હું સામગ્રી આજ્ઞાએ રિયા થઈઓની મોટૃત્તિઓમા મોટા ફક્કારો થઈ ગયા છે મારા વિચાર છે કે આપણે ભજવ્યાની રી આપણે છીએ એમને લગત જ નોમને ઓ શિક્ષક પણ વિચારે છે કે મને પણ પગારજ મળવાનો છે !! એમ્ય માટે

પણ તેટલું જ કામ કરું જોઈએ, તેનાથી વધારે શા માટે કરું? એટલે કે તેઓ પૈસાના પૂનર્ગી છે. આ દૃષ્ટિથી શાળા અને કોલેજના નૂના શિક્ષકોની મનોવૃત્તિ થોડી આગળ વધેલી છે. નૂના અધ્યાપકો સમજે છે કે મેં પચીસ વર્ષ સુધી કામ કર્યું છે અને હવેનનો મોટો ભાગ અહીં જ વિતાવ્યો છે ને? એટલે હવે પરિશ્રમ શા માટે કરવો? હવે પરિશ્રમ કરવાનું કામ નવા લોકોનું છે. આ પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ એવો પણ પડ્યો છે કે નવા શિક્ષકોમાં એક ઈર્ષાની ચિનગારી ઉત્પન્ન થાય છે. અને કહે છે કે અમારી પાસેથી વધુ પડતું કામ લેવાય છે એટલે વર્ગમાં લણાવવાની જગાએ ગંપાં મારીશું. આવી જાતની ભાવનાઓથી શાળામાં અવિનય વધે છે અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણાદાન મળે છે.

શિક્ષકને માટે વિનયની સમસ્યાથી વધારે મહત્વની સમસ્યા ખીજી ટાઈ નથી. આજનાં મામાપો પણ બાળકોને મનુષ્ય બનાવવા માગતા નથી. તે શાળામાં તેમને ફક્ત પરીક્ષા પાસ કરવા જ મોકલે છે અને નાપાસ થનારા વિદ્યાર્થીઓનાં મામાપોને પરીક્ષાના સમયમાં ટચુશન માટે અથવા અનુપયુક્ત લાભ મેળવવા માટે દોડતા મેં જોયા છે. એ લોકો એ જ વિચારે છે કે અમારા બાળક લણે યા ન લણે પણ એને આગળના ધોરણમાં ધકેલી દેવાં. પણ આ એક મોટી ભૂલ છે. મંત્રકોએ બાળકોને શાળામાં પરીક્ષા પાસ કરવા માટે જ નહિ મોકલવા જોઈએ પણ એક માનવ બનાવવા માટે, એવો માનવ કે જેનો સમાજ પણ આદર કરે, તે હેતુથી મોકલવા જોઈએ. આટલા માટે બાળકોને વિનય શીખવવાની ઘણી જ જરૂર છે. કેટલાય લોકો એમ માને છે કે જે શાળાના બાળકો એક લાઈનમાં આવે છે, ધોરણમાં સુપર્યાપ ખેંચી જાય છે. (ગે છે) ત્યાં જ વિનય હોય છે. પણ વિનયનો અર્થ એ નથી. કારણ કે વિનય ગ્રાપવા માટે આચાર્યો અને શિક્ષકો દંડનો પ્રયોગ કરતા દેખાય છે. મનોવિજ્ઞાનનો આજના સમયમાં મોટો પ્રચાર થયો છે. તોપણ આચાર્યો સોટીના પ્રયોગ કરવામાં પોતાનું અભિમાન સમજે છે. “સોટી વાગે ચમ ચમ અને વિદ્યા આવે ગમ ગમ” એમ માનીને દડાનો પ્રયોગ કરે છે. દડાથી અને બળથી જે વિનય શીખતાડવામાં આવે છે તે વિનય ગ્રાપી હોતો નથી. આનાથી આપણે બાળકોનાં હૃદયને નથી છતી શકતા. એટલે આપણે ટાઈડ એવું સાધન શોધી કાઢવાનું છે કે જેનાથી સાચો વિનય-આત્મિક શિષ્ટતનુ ગ્રાપન કરી શકાય. વાસ્તવિક વિનયથી બાળકોમાં સ્વચાર, મંયમ, ત્યાગ અને સેવાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને શિક્ષણનો ઉદ્દેશ પણ એ જ છે. એટલે એ તો આપણે માની જ લેવું જોઈએ.

કે વિનય એક શીખવાની વસ્તુ છે. જેવી રીતે બાળકને શિક્ષાથી કોઈપણ વિષયનું જ્ઞાન કરાવીએ છીએ તેવી જ રીતે વિનયની શિક્ષા પણ આપવાની છે.

આજે વિનયનો અર્થ પહેલાં કરનાં જુદાં જ ગમ્યા છે. પહેલાં વિનયનો અર્થ બાળકને આચારકારી બનાવવાનો હતો. જેવી રીતે સેનાના કોનાની આજ્ઞાનું સૈનિકો વગવિચારે પાલન કરતા હતા, તેવી જ રીતે બાળકોમાં પણ માત-પિતા, સંરક્ષક અને શિક્ષકનું આચારપાલન કરવું એ જ વિનય ઉત્પન્ન કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. બાળક કંઈપણ બોલી શકતો ન હતો. અસચિત્તર કાર્ય કરાવવું તેને વિનયી બનાવવાનું સારું માધન ગણાતું હતું. બાળકને નાની ઉંમરથી જ ભણતાં, લખતાં, અને વાંચનાં આવડવું જોઈએ. ભાષા, વ્યાકરણ અને ગણિતના નિયમો કંઠમાં કરવા પડતા હતા. તેની અસહ્યતા ઉપર માર પણ આવે પડતો હતો. સફળ શિક્ષકો પણ તે જ ગણાતા હતા કે જે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બાળકોને મુકારી શકતા હતા. બાળકોમાં પૂર્ણ નિયમન સ્થાપિત કરવાની શક્તિ શિક્ષકમાં ગણાતી હતી. આ શક્તિના પ્રયોગમાં તે પોતાને સ્વચ્છંદ ગણતો હતો. શિક્ષક પોતાની જાતને એવી જ બનાવવા માગતો હતો કે વિદ્યાર્થીઓ તેનાથી ડરે અને તેની આજ્ઞાઓનું અક્ષરશઃ પાલન કરે.

વિનયનું આ રૂપ આજે એકદમ પરિવર્તિત થઈ ગયું છે. આ પરિવર્તનમાં મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રગતિથી ઘણો સહયોગ મળ્યો છે. આજે આચારપાલનનું સાધન ભય ન માનીને પ્રેમ માનવામાં આવ્યો છે. શિક્ષક એવો જોઈએ કે જેનાથી બાળક પ્રેમ અને શ્રદ્ધા રાખે અને તેની ભાવનાઓથી પ્રભાવિત થઈને તેની આજ્ઞાઓનું હસતાં હસતાં પાલન કરે શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ એવું જોઈએ કે બાળક તેનાથી સહેજમા પ્રભાવિત થાય. આવા શિક્ષકને માટે વિનયવ્યવસ્થા કરવામાં સોદીની જરૂર નથી હોતી. ખરી રીતે જો બાળકને ડરાવનામાં ન આવે તો તે પોતે જ વિનયી બની જાય છે. અને તે કોઈપણ વ્યવહાર અસામાજિક કરશે નહિ. વિનયનું તાત્પર્ય ફક્ત વર્ગના વિનયથી જ નથી પણ આખા હૃદયને માટે જ છે. શિક્ષકને આજે વિનય સમજવાની જરૂર છે કારણ કે એનો સંગઘ બનેથી છે. કારણ કે વર્ગમાં વિનયી સંસ્વાથી તે કંઈ ભણાવી શકતો નથી અને કક્ષામાં વિનય રહે તેનો અર્થ એ છે કે ભણાવતી વખતે છોકરાઓ અદર અંદર વાતચીત અને ઉપદ્રવ ન કરે પણ આનું તાત્પર્ય એ પણ નથી કે વર્ગમાં બાળક પ્રતિભાવત બેસી રહે સચળતા બાળકોનો એક સ્વભાવ છે. અને તેને અસ્થિનય કહી શકાતો નથી. એટલે બાળકને માટે

ચંચળતા એ નથી વસ્તુ ન ગણાય. ત્યારે વર્ગમાં શિક્ષક કંઈ બચાવતો નથી ત્યારે બાળકો તોફાન કરે એ સ્વાભાવિક છે. આને માટે તેઓને દંડ આપવો અનુચિત છે. નાની કક્ષાઓમાં કેટલાય શિક્ષકો કહે છે કે બાળકો ધણું જ તોફાન કરે છે અને નાનાં બાળકોમાં ભલે એક વખત કંઈને કંઈ કરવાનું ધડે અને આ સ્વાભાવિક ક્રિયાશીલતાને ચાતુ રાખવામાં શિક્ષકનું શિક્ષણ-સહયોગ આવી શકતું નથી. આ વસ્તુને જ અવિનયનું નામ અપાય છે. શિક્ષક જેટલી વિનયની મ્થાપના ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે તેટલો જ વધારે તેમના વર્ગમાં આ વિનય ઉત્પન્ન થાય છે. બાળકો શિક્ષકની મુદાને સારી રીતે સમજે છે અને જો શિક્ષકનો ચહેરો શિથિલ હોય તો પગી શું પૂછવું? તે શિક્ષકને પોતાનું ધ્વજીત કરવા દેતા જ નથી. જો શિક્ષક ખૂબ પાડીને ચૂપ રહેવાની આજ્ઞા આપે તો એ નિશ્ચય છે કે તે વિનય મ્થાપવામાં અસફળ રહેશે. બાળકોને વિનય મ્થાપવામાં જેટલો ઓછો ઉપદેશ આપીએ તેટલું જ સારું છે. જો શિક્ષકની પરિશ્રમશીલતા અને વ્યક્તિત્વની છાપ બાળકો ઉપર પડી ગઈ તો વિનયની સમસ્યાનું કંઈ જ મહત્ત્વ નથી. દ્વિતીય વખત પાડી શરૂઆતમાં અથવા છેવટે વિનયની સમસ્યા નવા શિક્ષકોને વધારે તંગ કરે છે. કારણ કે પ્રારંભમાં વિનયને સચિત્ર બનાવવો કઠિન છે અને અંતમાં બાળકોમાં થાક ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જો શિક્ષક મનોવૈજ્ઞાનિક રીતથી કામ લે તો તે ગમે તે વિનયને સચિત્ર બનાવી શકે છે અને બાળકો તેઓની સાથે થોડા વખત માટે થાકેલા અનુભવ નહિ કરે કેટલાય બાળકોને તો અસ્વાભાવિક કાર્ય કરવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે વિનયની સમસ્યા જ હિન બની જાય છે. વિનય સ્થાપન કરવામાં શિક્ષકની સામે બે પ્રકારનાં બાળકો આવે છે. (૧) એવા બાળકો કે જેઓને માટે ધમ્મા પણ કંઈ મ્થાન નથી અને માર પડે છે (૨) એવા બાળકો કે જેઓને માટે ધમ્મા વધારે પ્રેમભાવ હોય છે. આત્મવિશ્વાસ અને શાન્તિથી જો કામ લેવામાં આવે તો આવાં બે પ્રકારનાં બાળકો ઉપર શિક્ષક સરળતાથી નિયંત્રણ કરી શકે છે.

કેટલાય લોકો કહે છે કે વર્ગનો વિનય શિક્ષકના વ્યક્તિત્વ ઉપર અવલમ્બે છે. કંઈક અંશે આ કીક છે. કેટલાય શિક્ષકોનું વ્યક્તિત્વ એવું હોય છે કે બાળક પોતે જ તેઓ તરફ આકર્ષિત થાય છે વિનયમાં સચિત્ર ઉત્પન્ન થવાથી વર્ગમાં શાન્તિ સ્થાપિત ન કરે પણ શિક્ષકની આકૃતિ, વ્યવહાર અને વાણી એવાં જોઈએ કે બાળક વર્ગમાં દત્તચિત્ત રહે. આવા શિક્ષક સમ્યક્તિવાન હોય છે. તેઓમાં એટલો આત્મવિશ્વાસ હોય છે કે વર્ગમાં અવિનયનું

જ્યાં તેમનાં મગજમાં આવતું જ નથી. એટલે તેઓની આદૃતિ એવી નથી હોતી કે જેનાથી બાળક વર્ગમાં સ્વેચ્છાચારી કરવાની ઇચ્છા કરે. શિક્ષકને પોતાના ભાવ ઉપર પૂર્ણ નિયંત્રણ ગ્રખવાનું છે. કેટલાય શિક્ષકો કોઈપણ વાત કહેતા પહેલાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ નાચે છે. એક આશુથી બીજી બાજુ ડોલના રહે છે. બાળક મનમાંને મનમાં જ એના ઉપર હસે છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે શિક્ષક જે કહેવા માગે છે તેની કંઈપણ અસર બાળકો ઉપર પડતી નથી. પરિણામે તે શિક્ષકની મુદ્દા ઉપર હસે છે. અંદર અંદર વાતચીત કરે છે અને ઉદાસીન થઈને બેસે પણ છે. એટલું જ નહિ પણ શિક્ષકનો અધ્યાત્મિક ઉપદાસ કરવાની શક્તિ પણ મેળવે છે. શિક્ષકનો વ્યવહાર અને તેના ભાવો ઉપરથી એનું નવું નામકરણ કરવાની સફળતા મેળવે છે.

કેટલાય માણસો માને છે કે પુરસ્કાર અને દંડથી વિનય સ્થાપવામાં ઘણી સહાયતા મળે છે, પણ વિનય સ્થાપવામાં પુરસ્કાર અને દંડનું કોઈપણ સૈદ્ધાન્તિક મહત્ત્વ નથી બાળકને માર્ગદર્શન આપણે એવી રીતે કરવું જોઈએ કે સારું કામ કરવાનો એનો સ્વભાવ બની જાય અને ખરાબ કાર્યથી તે પોતે જ ધૂણા કરતો થઈ જાય. એમ કરવાથી તેમાં ઇચ્છિત સ્થાયી ભાવો ઉત્પન્ન થશે અને તેને માટે દંડની જરૂર પણ નહિ પડે. બાળક હરથડી પોતાના અનુભવોના આધાર ઉપર શીખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે આપણે તેને સમય સમય ઉપર સાચો માર્ગ બતાવવાનો છે. અને આ વખતે જો દંડ લેવાની આવશ્યકતા પણ પડે તો દંડ લેતાં જરા પણ મહારાવું ન જોઈએ. પણ આમાં શિક્ષકે ભુદિમતાથી કામ લેવાનું છે. અને દંડનો પ્રયોગ અતિમ હથિયાર ગણવું જોઈએ.

અધ્યાપનમંડળી સહાયક વસ્તુઓના પ્રમુખમાં બાળકને થોડી જવાબદારી આપવી જોઈએ કે જેનાથી વિનયસ્થાપવામાં ઘણી મદદ મળી શકે. કોઈપણ જવાબદારીને નભાવવામાં બાળક વિનયસ્થાપનાની જરૂરિયાતને સારી રીતે સમજે છે. પણ આ માટે શિક્ષકને નિયંત્રણ ગ્રખવાની જરૂર પડે છે. પોતાની અધિકારભાવનાના પ્રદર્શન માટે શિક્ષક બાળકો ઉપર ગુસ્સે થાય, અથવા પ્રભાવ બતાવવાની કોશીશ કરે તો આ વિનયસ્થાપનાની વિરુદ્ધ છે. વિનયની સ્થાપના બાળકોની ભક્ષાઈ માટે જરૂરી છે. આ વસ્તુની ઉપેક્ષા કરવાથી બાળકો વર્ગમાં શિક્ષકનો વિનય કરે છે. શિક્ષકોએ ન જૂલી જવું જોઈએ કે ઉપદેશ કરતાં ઉદાહરણ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જો શિક્ષક મોની મોની વાતો કરે અને તેને કાર્યાન્વિત કરવામાં અસફળ થાય તો તે સારો શિક્ષક ન ગણાય.

એનાથી બાળક કંઈપણ નહિ શીખે. આવા શિક્ષકોથી બાળકોને લાલ મેળવવા કરતાં હાનિ પહોંચવાની વધારે મંભાવના છે, કારણ કે એમની વાતોથી વિરુદ્ધ બાળકો ઉપર પ્રભાવ પાડવાનો છે. આવા શિક્ષકો જે કંઈ કહે છે તેનો બાળકોની પ્રતિભા જીલ્લો અર્થ કરવાની છે. દા. ત. ધૂંત્રપાન કરનાર, ખૂંચ દાદમાઈથી રહેનાર શિક્ષક બાળકોને સીગરેટ અને બીડી પીવાની ના પાડે, સાદાગીથી રહેવાનું શિક્ષણ આપે તો તેનો બાળકો ઉપર ક્ષણ પણ પ્રભાવ પડી ન શકે.

શિક્ષકનું આરિય અને વ્યવહાર એવો જોઈએ કે જેનો બાળકો ઉપર સારો પ્રભાવ પડે. જે આ આદર્શ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન શિક્ષક કરશે તો તેના વર્ગમાં વિનય શીખવવાની જરૂર નથી. આવા શિક્ષકોને બાળકો શાળા છોડ્યા બાદ પણ માદ કરશે. આવા શિક્ષકો બાળકોને એવા વિચાર આપી શકે છે કે આમરણાન્ત તેમના કાનમાં ગૂંજતા રહે. શિક્ષકને માટે રોજ એ વિચારનું જરૂરી છે કે આજે બાળકોને કયા નવા વિચારો આપવાના છે. એનું ચિન્તન કરવાથી તે સફળ થઈ શકે છે. જે સાચા હૃદયથી એમાં મગ્ન હોય છે તે આ કાર્ય કરવામાં સફળ થઈ શકે છે. વાસ્તવિક રીતે શિક્ષકની સફળતાનું માપ આ જ છે, પણ મને કહેતાં દુઃખ થાય કે આજના શિક્ષકો આ આદર્શથી ઘણા દૂર છે. કેટલાય શિક્ષકો અધ્યાપન-કાર્યને ધણ જ સહેલું સમજે છે કેટલાય એને હેય સમજે છે. કાલે શુ ભણાવવાનું છે તેનો વિચાર કરતા નથી દરેક વખત બેસીને ગપ્પા મારવાથી અને બીજા કાર્યોમાં વળગી રહેવાથી સાચું શિક્ષણ અચાલુ નથી. શાળાનો સમય થયો એટલે તે જલદી જલદી તૈયાર થઈને એવી રીતે દોડે છે કે જેવી રીતે ફેક્ટરીમાં કામ કરનાર મજૂર. શિક્ષક બાળકો માટે પોતાનું ઉત્તર-દાયિત્વ સમજતો નથી એ તો એમ જ માને છે કે એને શાળામાં બાળકોનું જીવન સુધારવા જવાનું નથી, પણ પોતાનું પેટપાલન કરવા માટે મજૂરી કરવા જવાનું છે. આવા શિક્ષકોને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાંથી બહાર કાઢ્યા વગર દેશનો ઉદ્ધાર મંભાવિત નથી. આવા શિક્ષકો સોડીના પ્રભાવથી વર્ગમાં વિનય સ્થાપિત કરી શકે છે આ દૃષ્ટિથી શિક્ષકો જે પ્રકારના હોય છે. (૧) એક તો જે શાળાની બહાર પોતાના સહયોગીઓથી અભિમાન સાથે કહે છે કે પોતાના વર્ગમાં કોઈપણ બાળક ચૂ કરવાની ઈચ્છા કરતો નથી. આવા શિક્ષકોની ભૂકુટિ ધનુષ્યની કમાન જેમ તાણેલી હોય છે. આવા શિક્ષકો ઉપર બાળકો કોઈ વખત વિશ્વાસ રાખ્યા નથી અને પોતાની કદિનાઈઓ

શિક્ષક સમક્ષ રજુ કરી શકતા નથી (૨) બીજા પ્રકારના શિક્ષકો હમેશાં નીચા મુખે બેસી રહે છે આવા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓની દયાને પાત્ર હોય છે તેઓના વ્યવહાર તથા હાનભાવ એવા હોય છે કે છોશ્રાઓ વર્ગમાં તોફાન ફેરતા જ હોય છે, આવા શિક્ષકોમાં પોતાના કંઈપણ આદર્શો હોતા નથી. જેવી રીતે એક તત્ત્વ પાણીની ધારા સાથે વડી જાય છે, તેવી રીતે તે પણ અસાગના પ્રવાહમાં વડી જાય છે આના નિર્દોષ પરિગ્રહિતતા વગરના પડેલા જીવ હોય છે તે જાળમાં કળકળાવ કરી શકે છે બીજી કંઈપણ વસ્તુ શીખરી શકતા નથી એમના વર્ગમાં મિનિય સ્થાપવાની અમમ્યાનો કાઈ પણ ઉપાય નથી

આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે વર્ગમાં જાળમાં મદદ સ્થાપિત વિનય-વ્યવસ્થા સર્વોત્તમ છે અને શિક્ષકો જાળકોને એવી રીતે માર્ગદર્શન કરે છે કે તે વિનય સ્થાપવાની આવશ્યકતાઓનો અનુભવ કરીને પોતે તેમાં સહયોગ આપે જાળમાં દ્વારા સ્થાપિત વિનય-વ્યવસ્થા સ્થાયી અને પર્મ-પાર્શ્વમાં સહાયક હોય છે પણ જાળકો શિક્ષકની મદદ વગર પોતે મિનિય સ્થાપવામાં સફળ નથી થતા જો વિનયનું ઉત્તરદાયિત્વ જાળમાં પર પડે છે તો આવી દેવામાં આવે તો તે સ્થાપવામાં સફળતા ન મળે શિક્ષકને આ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વિનયસ્થાપન એક સાધન છે, સાધ્ય નથી હું પહેલાં કહી ગયો છું અને કમ્પ્યુ હું કે શાળાના શુદ્ધ વાતાવરણનો પ્રભાવ જાળકો ઉપર પડે છે કારણ કે જાળકોમાં સામુદાયિકતાની ભૂગ પ્રવૃત્તિ વિશેષ રૂપથી જન્ય હોય છે જો શાળા સારી હશે તો જાળકો એના પ્રભાવ તરફ પોતે જ આકર્ષિત થશે. શાળાના શુદ્ધ વાતાવરણની વ્યાખ્યા કરવી બહુ જ મુશ્કેલી છે કારણ કે દરેક શાળાનું વાતાવરણ અલગ અલગ હોય છે દરેકમાં ભિન્નતા હોય તોપણ સારું વાતાવરણ કહી શકાય છે હુકાણમાં હું તો એટલું જ કહી શકું છું કે જો શાળાનું વાતાવરણ શુદ્ધ છે એમાં જાળક પોતે જ અનુભવ કરે છે તે એના સમાજમાં રહી છે કે જેમાં 'સત્યમ્ શિવમ્ સુરતમ્' નું સામ્રાજ્ય છે જ્યાં શારીરિક, માનસિક, નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક બધા જ દરિયાઓથી જાળકોના વિકાસમાં મદદ આપવાનો પ્રયાસ થાય છે

શાળાના શુદ્ધ વાતાવરણમાં શિક્ષકોના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પણ ભરેલો છે પણ કેટલાય શિક્ષકો વ્યક્તિગત રૂપથી જાળકોના હૃદયમાં સ્થાયી સ્થાન મેળવે છે જાળકોના આદિ-અનિર્માણમાં આ વસ્તુ આવશ્યક છે કે શિક્ષકમાં આ હેતુ માટે એક સાચી કામના હોય અને તેની પૂર્તિના ચિન્તનમાં હમેશા

પ્રયત્નશીલ રહે, એટલે એમાં બાળકો માટે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમની આવશ્યકતા છે. એની મગજશક્તિ એટલી તીવ્ર નોર્લ એ કે તે કોઈપણ સમસ્યાને હલ નક્કી કરી શકે, અને બાળકોના માર્ગદર્શનમાં કોઈપણ દ્વિચક્રિયાદંતમાં ના પડે. જે શિક્ષકમાં આ ગુણો ભરેલા હોય છે એવા શિક્ષકના ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ બાળકોના ચારિત્ર્ય ઉપર પણ વગર રહેતો નથી. અને તેના વ્યક્તિત્વનું શાળાથી બહાર પણ વ્યક્તિત્વ હોય છે. બાળકોમાં વિનય સ્થાપિત કરવાનો અભિપ્રાય આ પણ છે કે તે આદર્શ શિક્ષકોના વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થાય અને પોતાના ચારિત્ર્યને સુદૃઢ બનાવે. કેટલાય બાળકોનું માર્ગદર્શન મનોવૈજ્ઞાનિક હોવું જ નથી તેનું કારણ એ છે કે શિક્ષકના વ્યક્તિત્વનો તેના ઉપર કંઈ જ પ્રભાવ પડતો નથી.

જે બાળકોમાં વિનય હોય છે તે શાળામાં જે વિષયો ભણાવવામાં આવે તેના ઉપર પૂરું ધ્યાન આપે છે અને વધારેમાં વધારે લાભ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે. ધીમે ધીમે એમાં બીજાની સારી પ્રવૃત્તિઓ સમજવાની ચોખ્ખતા આવી જાય છે અને તે પદ્મજ ધર્મને ખોટે માર્ગે જતો નથી. આવું થવાથી તેમાં પદ્મજ થવાની આશંકા ઓછી હોય છે કારણ કે આવા બાળકોમાં આત્મમંથન આવી જાય છે. આ ગુણોથી શાળાનું વાતાવરણ આદર્શ બની જાય છે અને બીજા વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ આદર્શ બની જાય છે.

વર્ગમાં વિનય સ્થાપિત કરવાનું કામ એટલું સહેલું નથી કે વર્ગમાં ફાખવ થનાંની સાથે જ શિક્ષક તેમાં સફળ થાય. જેવી રીતે વ્યક્તિમાં ગુણોનો વિકાસ ધીમે ધીમે થાય છે, તેવી રીતે વર્ગમાં વિનયની સ્થાપના પણ ધીમે ધીમે થાય છે. વિનયની સ્થાપના કરવામાં શિક્ષકોએ એ વસ્તુ યાદ રાખવાની છે કે શિક્ષક વિનય સ્થાપિત કરવા માટે ચિન્તિત છે. આત્મ-વિશ્વાસ સાથે વર્ગમાં જવાથી વિનય સ્થાપવાનો પ્રશ્ન ભડતો જ નથી. દ્રેઈનીંગ કોલેજના વિદ્યાર્થી-અધ્યાપકો વર્ગમાં અવિનયની ફગિયાદ કરતા જ રહે છે. કારણ કે તેઓ ખહેલેથી જ માની લે છે કે બાળકો તેમને છાત્રાધ્યાપક સમજીને વર્ગમાં તોફાન કરવાના જ છે. એટલે ચોખ્ખ અવસરે ધમકાવવાની, હંડ આપવાની પદ્ધતિમાં પણ તે ગભરાઈ જાય છે. આ જ એક કારણ છે કે તે વર્ગના અવિનયથી હમેશા દુઃખી રહે છે. આત્મવિશ્વાસ આ માટે એક મોટો આધાર છે. છાત્રાધ્યાપકો વર્ગમાં પોતાના અધિકારોને શિક્ષકથી ઓછા ન સમજે અને આવશ્યકતા હોય ત્યારે બાળકોને દડ આપવામાં એવી રીતે

જ ન ગભરાય જેવી રીતે પિતા પુત્રને દંડ કરવામાં પોતાના ઉત્તરદાયિત્વને સમજે છે.

આત્મવિશ્વાસના અનુભવ માટે શિક્ષકે પોતાનો પાક સારી રીતે તૈયાર કરી જવો જોઈએ. પાક સારી રીતે તૈયાર કરવાથી તે બાળકોના વિશ્વાસનું પાત્ર બની જાય છે જે બાળકના કોઈપણ પ્રશ્નનો ઉત્તર શિક્ષકને ન આવડે તો શિક્ષક ચોખ્ખા શબ્દોમાં પોતાની અસમર્થતા પ્રકટ કરી શકે છે. અને બાળકોને ખીજે દિવસે શીખવવાનું પણ કહી શકે છે. કારણ કે ખોટી વસ્તુ શીખવવા કરતાં આ વસ્તુ સારી છે. જે શિક્ષક અભિમાનને વશ થઈને જાણતા હતાં પણ બાળકોને ખોટી વાતો શીખવે છે તેઓ અહમ્મ અપરાધ કરે છે. આવા શિક્ષકોની જોડેથી વધારે નિંદા થાય તેટલી જ ઓછી. એટલે કે સારી ખોટી વસ્તુ શીખવવાથી શિક્ષકનું વર્ગમાં પણ સન્માન રહેતું નથી.

વર્ગમાં વિનય સ્થાપિત કરવા માટે જરૂરી છે કે શિક્ષક જે કંઈ આદેશ આપે તે આદેશ સ્પષ્ટ અને ગંભીર શબ્દોમાં હોવો જોઈએ. કેટલાય શિક્ષકો એવી રીતે આદેશ આપે છે કે જેમાં ક્રોધની મુદ્રા દેખાય છે. આવા આદેશોને બાળકો ઉપર ઠીક પ્રભાવ પડતો નથી. તે શિક્ષકની કમજોરીને એવી રીતે પકડી લે ■ કે જેવી રીતે એક ખેડૂત બળદ વેચાતો લેતી વખતે તેના ગુણ અને દોષોને જાણી લે છે. એક વસ્તુને વર્ગમાં વારંવાર કહેવા કરતાં સારું છે કે શિક્ષક એવા બાળકોને જુએ કે જેઓ આદેશનું પાલન કરતા નથી. આ વધારે મનોવૈજ્ઞાનિક છે. જે વર્ગમાં વધારે અવાજ થાય, તો આપણે ખૂંસો પાડીને શાંત કરવાની જરૂર નથી. આપણે એટલું ધીમેથી બોલવું કે વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ અનુભવ કરે અને ઉત્સુક થાય કે શિક્ષક શું કહે છે.

શિક્ષકે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કામ ન કરવાથી બાળકોમાં અવ્યવસ્થા થાય છે. પાઠ્યપુસ્તકોમાં તેમને સમજણ નથી પડતી એટલે તેઓ તેમાં ધ્યાન આપના નથી તેથી જ તેઓ વર્ગમાં ઝડપે છે અને વાતચીત કરવા પ્રેરાય છે. જે આપણે તેઓને કંઈને કંઈ કામમાં જ રોકીશું તો અવિનયની મંસાવના નથી. શિક્ષક માટે જરૂરી છે કે તે આવા પ્રત્યેક બાળક ઉપર ધ્યાન આપે અને વ્યક્તિગત યોગ્યતા મુજબ કામ લે. જે કમજોર બાળક કોઈપણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં અસક્ષ્મ થાય તો ખીજે જો સાચો ઉત્તર આપે તે દોહરાવા માટે કહેવું જોઈએ. આવી રીતે દરેક વિદ્યાર્થીથી કંઈને કંઈ કામ લેવું જોઈએ. સારા વિદ્યાર્થીને પૂછવું અને કમજોર વિદ્યાર્થીને ન પૂછવું તે મનોવૈજ્ઞાનિક નથી, એનાથી વર્ગના વિનયમાં ખોટી અવ્યવસ્થા

ઉત્પન્ન થાય છે. પાઠ્યવસ્તુમાં શિક્ષકે પોતે પણ રુચિ રાખવી જોઈએ. નહિ તો તે બાળકો માટે તે વિષયને રુચિકર નહિ બનાવી શકે. ભણાવવામાં તેણે ધ્યાનમગ્ન રહેવું જોઈએ કે કાર્તિક સમય કેવી રીતે પસાર થયો.

વર્ષમાં બાળકોની ધણ પ્રકારની દુષ્ટતાને અવિનયનુ રૂપ આપી શકાય છે. આનુ વર્ગીકરણ આપણે નીચે પ્રમાણે કરીએ છીએ.

- (૧) ખીજાને ચિડાવવો, વાળ ખેંચવા અથવા ચૂંટવી ભરવી.
- (૨) કંઈને કંઈ ખટપટ કરવી
- (૩) ખીજાની વાતચીત કરવી.
- (૪) ખીજો ખોસતો હોય ત્યારે વચ્ચે ખોલવું.
- (૫) ખીજાની ભૂલ ઉપર હસવું.
- (૬) કાનમાં ચૂપચાપ કંઈ કહેવું.

આ અપરાધોથી વર્ષમાં ક્યારેક ક્યારેક અવિનય આવી જાય છે આનાથી અન્યવચ્ચા ઉત્પન્ન થતી નથી કારણ કે આ દરેક વ્યક્તિગત હોય છે. બાળક જાણી જોઈને વર્ષમાં અવિનય ઉત્પન્ન કરતો નથી એટલે આવી અવસ્થાનુ મોટે ભાગે ઉત્તમશાયિત્વ શિક્ષકનુ હોય છે. કારણ કે એની ભણાવવાની પદ્ધતિ અભિજ્ઞાનિક હોય છે. એટલે બાળકોનુ મન વર્ષમાં અત્યંત અચરત થઈ જાય છે. ખીજા પ્રકારના અપરાધો બાળકોદ્વારા જાણી જોઈને વર્ષમાં બને છે અને આનાથી તેમના વ્યક્તિત્વ ઉપર ખોટી છાંય પડે છે.

જાણી જોઈને દુષ્ટતા કરવી

- (૧) કાગળ અથવા ચાકનો બૂકા ખીજા ઉપર ફેંકવો
- (૨) આસાનુ ઉલ્લંઘન કરવું
- (૩) અશિસ્તતા જેવી વાત કહેવી.
- (૪) હડતાલ પાડવી અથવા કામચોર થવું

વ્યક્તિગત સમસ્યાઓ

- (૧) જૂઠું ખોલવું, ચોરી કરવી અને નુકશાન કરવું.
- (૨) ક્રોધ બતાવવો.
- (૩) આળસુ બાળક થવું.
- (૪) દુશ્ચરિત બાળક થવું

આ બધા અપરાધોથી ઉત્પન્ન થયેલા અવિનયનું સમાધાન સામૂહિક રૂપથી કરી શકાય છે. કારણ કે આમાં વ્યક્તિત્વની સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડેલો નથી. થોડો અવિનય તાત્કાલિક કારણોને લીધે થાય છે. અને એનું શિક્ષક આનું નિરાકરણ ધર્મી જ સંકળનાથી કરી લે છે. પણ વ્યક્તિગત સમસ્યાઓનું સમાધાન બહુ દુષ્કર હોય છે. એ ખ્યાનમાં રાખવું કે આવી સમસ્યાઓ સામૂહિક રૂપ ધારણ ન કરી લે. દા. ત. ચોરી કરી, જૂઠું ખોલું વગેરે બાળકનાં દુશ્ચરિત્ર ગણાય છે. આનું આપણે અધ્યાપન કરીને દોષો દૂર કરવા નોંંઈએ. આ પ્રયત્નમાં વર્ગના વાતાવરણની મદદ ન લેવી નોંંઈએ. કારણ કે આવી જાનનો અવિનય વ્યક્તિગત અવિનય છે. વર્ગનો અવિનય નથી.

શિક્ષકની યોગ્યતા તથા ખીછ આવશ્યક વાતો હોય તોપણ વર્ગમાં ક્યારેક ક્યારેક વિનય ધ્યાપનામાં મુશ્કેલી થાય છે. કારણ કે કેટલાય વિષયોમાં રુચિનો વિકાસ પરિણમ કરવાથી કરી શકાય છે. થોડા દિવસ અધ્યાપન કર્યા પછી બાળક કોઈપણ વિષયમાં રુચિ બનાવે છે. આને છેડીને કોઈપણ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે વિનય અભ્યસિત્ર હોય તોપણ કેટલીય વ્યક્તિ અથવા બાળક પોતાનું ધ્યાન તે બાજુ દોરે છે. જ્યાં રુચિ અને ઉદ્દેશ્યનો અભાવ હોય છે ત્યાં જ અવિનયની સમસ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે સ્વસ્થ બાળક ચૂપચાપ બેસી શકેલો નથી. વર્ગમાં કેટલીય પરિસ્થિતિઓ બાળકનું ધ્યાન ખેંચવામાં વિનય હોય છે. દા. ત. વધારે ગરમી અથવા વધારે ઠંડી, દવા અને પ્રકાશ ન આવવો, બેસવાની અવ્યવસ્થા, ટાઈમિંગનામાં અમનોર્વતાનિકતા, આવી વાતો વિનય ધ્યાપનામાં વિનય કરે છે. વધારે શરદી અથવા ગરમી હોવાથી બાળકોનું મન કામમાં ન લાગવું તે સ્વાભાવિક છે. કારણ કે શરીરને કષ્ટ પહોંચે. ત્યારે ધ્યાનને (મનને) કેન્દ્રિત કરવું એ બહુ મુશ્કેલ છે. શાળાના સમયપત્રકમાં જુદા જુદા વિષયોનું એવું સંગઠન નોંંઈએ કે બાળકોનું મગજ જલદી ઠંડાળી ન જાય. આદર્શક ચિત્ર વગેરે ટાંગવાથી બાળકોનું ધ્યાન ધણી વધન એમની બાજુ જાય છે એટલે તે પ્રત્યુત વિષયમાં અસચિ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી આવશ્યક અસુવિધાઓને કારણે શિક્ષકને વર્ગમાં વિનય સ્થાપન કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

વિનયની સમસ્યાની અવહેલના ક્યારેય પણ ન કરવી નોંંઈએ. સમય આવે ત્યારે યોગ્ય સાધનનું અવલંબન કરવું નોંંઈએ. જે આમાં આપણે વાર લગાડીએ કે અવહેલના કરીએ તો ભવિષ્યમાં હાનિકારક થશે. જે આખા વર્ગમાં અવિનય ઉત્પન્ન થાય તો તાત્કાલિક તે જ જગા ઉપર અવિનયનું

સમાધાન કરવું નોઈએ. જે સમગ્રાનો મંમંધ થોડાં બાળકોથી જ હોય તો એનું નિરાકરણ વર્ગબહાર પણ કરી શકાય છે. કેટલીય સાધારણ વાતો ઉપર શિક્ષક એવું વર્તન કરે છે કે જેથી આખા વર્ગનો થોડો સમય બગડે. આ માટે ક્યારે ક્યારે શિક્ષકનું માથું હલાવવું અથવા આંખો બતાવવી એ જ પર્યાપ્ત છે. ક્યારે ક્યારે એકાદ વિદ્યાર્થીને કંઈક કહેવાની જરૂર પડે છે. કેટલીય વખત આખા વર્ગને મંબીર શબ્દોમાં વિનયની આવશ્યકતા માટે થોડાક શબ્દો કહેવા આવશ્યક છે. શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવું નોઈએ કે એની આકૃતિથી ક્રોધનો જરાપણ આભાસ ન આવવો નોઈએ. જે વિનય સ્થાપવામાં શિક્ષક શાન્તિથી કામ લેશે તો અંધીય અવ્યવસ્થા પાણીના પરપોટાની જેમ અદશ્ય થાય છે. સમય આવે ત્યારે વિનયસ્થાપન કર્યા પછી પણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે અક્ષમ અવગ વાતચીત કરવી, વિનય દિનમાં લિટલ માટે આવશ્યક હોય છે જેનાથી ભવિષ્યમાં આવો અવિનય બીજી વાર ઉત્પન્ન ન થાય.

વિનય સ્થાપવામાં કયા ઉપાયો લાભપ્રદ છે અને કયા ઉપાયો હાનિકારક છે એ સરળતાથી ન કહી શકાય. કારણકે જે સાધન એક વખત ઉપયુક્ત સિદ્ધ થાય છે તે જ સાધન બીજી વખતે હાનિકારક પણ થાય છે તોપણ કેટલાંય સાધનો એવાં છે કે જે લાભપ્રદ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

કેટલાંક સારાં સાધનો

- (૧) વર્ગથી બહાર કાઢી મૂકવો.
- (૨) કોઈપણ કામથી વર્ગમાંથી બહાર મોકલવો.
- (૩) કેટલીય સુવિધાઓ લઈ લેવી.
- (૪) વર્ગના બીજા બાળકોથી અગમ કરવો.
- (૫) વર્ગમાં જ બીજું કામ કરવા માટે કરેલું
- (૬) ખેસવાની જગા બદલાવી દેવી.
- (૭) દુષ્ટતા કરનાર બાળકને જુદા જુદા વહેચી દેવા.
- (૮) બાળકને જુદો બોલાવી વ્યક્તિગત રીતે સમજાવવો.
- (૯) વિનયના મહત્ત્વને સમજાવવું

કેટલાંક યોગ્ય પ્રયોગમાં લેવામાં આવતાં સાધનો

- (૧) આખા વર્ગ સાથે લગ્નિત્ત કરવો.
- (૨) શારીરિક દડ કરવો.
- (૩) બાળકને આચાર્ય પાસે મોકલવો.

- (૪) વર્ગમાંથી થોડા જિવમ માટે ઢાંઢી મૂકવો
- (૫) થોડું કઠિન કાર્ય ધેરથી કરી લાવના આપવું
- (૬) શાળા છોડ્યા બાદ વર્ગમાં રોકી રાખવો

અનિચ્છનીય સાધનો

- (૧) થોડા વિદ્યાર્થીના અપરાધ માટે આખા વર્ગને દંડ આપવો (શિક્ષા)
- (૨) જગરજીવી દામાયામના માટે બાળકને બાંધ્ય કરવું
- (૩) ધમકી આપવી
- (૪) કાર્ય કરવાથી રોકવો
- (૫) બચ કરવો

હાનિકારક સાધનો

- (૧) બાળકની મસ્તૂકી કરી અથવા ધમકી આપવી
- (૨) અપરાધો દોષો અથવા વ્યક્તિગત દોષોનો મંકિત કરવો
- (૩) હાનિકારક કરવા માટે અથોચ વાતો કહેવી

શિક્ષકના બધા હાર અને ગ્વભાવ ઉપર વિનય સ્થાપવાનો મોટો આધાર હોય છે કેટલીય વખત જોશમાં આવે છે કે એક જ પ્રકારનાં સાધનોની મદથી એક શિક્ષક વિનય સ્થાપવામાં સફળ થાય છે વગરે સારું તો એ જ કહેવાય છે કે શિક્ષક પોતે જ અનુભવથી સારા અને ખોટા સાધનોનું નિરાખરણ કરી લે પણ દરેક વખત એ મહસિસ નથી એટલે અહીં પ્રેરણાક ઉપાયો બતાવીએ છીએ કે જેના આધારે શિક્ષકને વિનય સ્થાપિત કરવામાં સરળતા થઈ શકે છે

વિનય સ્થાપિત કરવાના થોડા ઉપાયો

- (૧) સમય ઉપર બાળ ની પ્રશસા કરવી જે મંભવ હોય તો શાળા અને એના પ્રતિનિધિઓની પ્રશસા કરવી
- (૨) ક્યારેક ક્યારેક બાળકોની રચિ ઉપર પણ વાત કરવી પણ તેઓથી ધનિષ્ઠ નેમન સ્થાપિત ન કરવો
- (૩) જરૂર પડે ત્યારે બાળકોની યોગ્ય મંકિતોથી મદ આપવી એ સંકેત એવા જોઈએ કે ગાળા ઉત્તરમયિત્વને સમજી શકે
- (૪) બાળકને શાળાના હારમાં રચિ ઉત્પન્ન કરવી બીજા વર્ગોએ કરના કાર્ય ઉપર પણ જરૂરી વાત કરવી

- (૫) ક્યારેક ક્યારેક બાળક મળે ત્યારે પ્રસન્નતાથી બોલવું અને એના પ્રશ્નામનો હારથપૂર્વક ઉત્તર આપવો.
- (૬) બાળકોથી ગપ્પાં ન મારતાં તેઓની સાથે વાતચીતમાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું.
- (૭) આપણા વ્યવહાર અને વાતચીતમાં ઈમાનદારી બતાવવી.
- (૮) પોતાની સક્રિયતા બહાર વ્યયન આપીને જૂઠું ન બોલવું. અને બાળકોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો કે શિક્ષકના શબ્દો હંમેશાં વિશ્વસનીય હોય છે.
- (૯) શિક્ષકનાં પહેરેલાં કપડાં એવાં જોઈએ કે બાળકમાં એનાથી અસચિ ઉત્પન્ન ન થાય.
- (૧૦) ખીન શિક્ષકોની બાળકો આગળ નિંદા ન કરવી.
- (૧૧) યથાર્થશ્રવ શાળાના કાર્યમાં મદદ આપવી જેનાથી બાળકોમાં શિક્ષણના કાર્ય પ્રત્યે વિશ્વાસ થાય.
- (૧૨) બાળકો સાથે કોઈપણ એવો વ્યવહાર ન કરવો કે જેનાથી તેઓ સમજે કે આ એમને લજ્જિત કરવાના ઉપાય છે. બાળકો સાથે અન્યાય ન કરવો અને એમને ખચ ન પડવા દેવી કે તેઓની સાથે અન્યાય થાય છે.
- (૧૩) પોતાના બધા વ્યવહારોમાં ઈમાનદારી બતાવવી અને જુદા થાય તો સહર્ષ સ્વીકારી લેવી.
- (૧૪) બાળકોની બધી વાતો સાંભળવી અને પૂર્ણ અનુવંધ્ય કરીને આતુરતાથી પોતાનો મન આપવો.
- (૧૫) બાળકોથી વાદવિવાદ ન કરવો. એમની વાત સાંભળી લેવી અને સરળતાથી આપણી વાત પણ કહી દેવી.
- (૧૬) વર્ગનું કાર્ય એની રીતે આયોજીત કરવું કે જેથી સમય નકામો ન જાય.
- (૧૭) વર્ગના ઓરડાનો પ્રવેશ એવો કરવો જોઈએ કે હવા, પ્રકાશ, ગરમી અને ઠંડીથી બાળકોના ધ્યાનમાં વિશેષ ન પડે.
- (૧૮) વાતચીતમાં કોઈપણ ચર્ચાનું હીક નથી. જો કોઈપણ વાતથી વર્ગના કાર્ય કરવામાં વિધિ પડે તો એને સંકેતથી દર્શાવી દેવું જોઈએ. અને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતથી બાળકોમાં સચિ ઉત્પન્ન કરવી.

- (૪) વર્ગમાંથી થોડા દિવસ માટે છાત્રી મુકવો.
- (૫) થોડું કઠિન કાર્ય ધેરથી કરી લાવવા આપવું.
- (૬) શાળા છોડ્યા બાદ વર્ગમાં રોકી રાખવો.

અનિચ્છનીય સાધનો

- (૧) થોડા વિદ્યાર્થીના અપરાધ માટે આખા વર્ગને દંડ આપવો. (શિક્ષા)
- (૨) જનરલસ્ટી દાખાવાયના માટે બાળકને બાધ્ય કરવું.
- (૩) ધમકી આપવી.
- (૪) કાર્ય કરાવી રોકવો.
- (૫) બેંગ કરવો.

હાનિકારક સાધનો

- (૧) બાળકની મજૂરી કરવી અથવા ધમકી આપવી.
- (૨) અપશબ્દો કહેવા અથવા વ્યક્તિગત દોષોનો મોઢત કરવો.
- (૩) હાનિકારક કરવા માટે અથોચ વાતો કહેવી.

શિક્ષકના વ્યાહાર અને સ્વભાવ ઉપર વિનય સ્થાપવાનો મોટો આધાર હોય છે. કેટલીય વખત જોવામાં આવે છે કે એક જ પ્રકારના સાધનોની મદદથી એક શિક્ષક વિનય સ્થાપવામાં સફળ થાય છે. વધારે સારું તો એ જ કહેવાય છે કે શિક્ષક ચોટે જ અનુભવથી સારા અને ખોટા સાધનોનું નિરાકરણ કરી લે. પણ દરેક વખત એ મંજૂર નથી એટલે અહીં કેટલાક ઉપાયો બતાવીએ છીએ કે જેના આધારે શિક્ષકને વિનય સ્થાપિત કરવામાં સરળતા થઈ શકે છે.

વિનય સ્થાપિત કરવાના થોડા ઉપાયો

- (૧) સમય ઉપર બાળકની પ્રશંસા કરવી. જે મંજૂર હોય તો શાળા અને એના પ્રતિનિધિઓની પ્રશંસા કરવી.
- (૨) ક્યારેક ક્યારેક બાળકોની રમિ ઉપર પણ વાત કરવી. પણ તેઓથી ધનિષ્ઠ મંત્રા સ્થાપિત ન કરવો.
- (૩) જરૂર પડે ત્યારે બાળકોને યોગ્ય મંત્રનોથી મદદ આપવી. એ મંત્રેત એવા જોઈએ કે બાળક ઉત્તરમગિતવને સમજી શકે.
- (૪) બાળકને શાળાના કાર્યમાં રમિ ઉત્સાહ કરવી. બીજા વર્ગોએ કરેલા કાર્ય ઉપર પણ જરૂરી વાત કરવી.

- (૭) દડના નિર્ધારણમાં થએલી ક્ષતિ બાળકની ઉંમર અને એના ભાવિ પ્રભાવો ઉપર પૂર્ણ ધ્યાન આપવું જોઈએ
- (૮) વિનય આપનામાં દરેક શિષ્યને પોતાનું ઉત્તરગિત્વ સમજવું આનંદ સ્થક છે ક્રૂર એકના ઉલ્લેખથી વિનયસ્થાપન સકય નથી
- (૯) બાળકને ઉપેક્ષા કરતા દાખલો વગરે સારો લાગે છે
- (૧૦) સ્વતંત્ર પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થયેલો વિનય સર્વશ્રેષ્ઠ કહેવાય છે
- (૧૧) બધી શાળાઓમાં વિનય મંત્રની નીતિનું નિર્માણ નાના વર્ગોમાં ધીરે ધીરે હોય છે એટલે પ્રાગભ્યાસ એના ઉપર ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે આવી રીતે આપણે એક નવી પરંપરાને જન્મ આપીએ છીએ
- (૧૨) બાળકોમાં ઉત્તર ગિત્વ સહન કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ વિનય આપવાનું રહેલું સાધન છે

*

[૬]

પાઠના કેટલાક પ્રકાર

ચોડી સામાન્ય બાળકો

શિક્ષણના આચારોએ શિક્ષણની જુદી જુદી રીતો બતાવી છે પણ આપણે એ ન જાણીએ કે આ બધી રીતો એક સાધનના સાધનો છે સફળ શિક્ષક બનવા માટે આ સાધનોનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાય છે પરિચિતિ અનુસાર શિક્ષકને આ બધી રીતોનો સહારો લેવો પડે છે વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ ગણિત તથા ભાષા આ બધા વિષયોના અધ્યયનમાં આપણે જુદી જુદી રીતોની આવશ્યકતા હોય છે જે શિક્ષકમાં શિક્ષણ દ્વારા પૂર્ણ જ્ઞાન હોય તે સમજી શકે છે કે ક્યારે કઈ રીતનો સહારો લેવો આપણે બાળકને એવું શિક્ષણ આપવાનું છે કે એમનું મન ન ગભરાય વિનય લેને પ્રેરિત હોય આ પ્રકારના આપણે જોઈએ કે આ રીતો કઈ કઈ છે જેનાથી બાળક માટે પાઠ્યક્રમનું ગ્રંથક-સમગ્ર બનાવી શકાય

આપણે પાઠ્ય ક્રેડીય વખત કરું છે કે શિક્ષણમાં બાળકનું સ્થાન વધારે મહત્વનું છે. એને જ્ઞાન આપવું એ ગૌણ છે. મુખ્ય તો બાળક છે એટલે વિવિધ રીતે જનાવવા માટે સર્વપ્રથમ આપણે બાળકના સ્વભાવ ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. બાળકનો સ્વભાવ દર વખતે કંઈક ને કંઈક ફરવાનો હોય છે. જ્યારે બાળક સ્વસ્થ હોય ત્યારે તે ક્યારે પણ ચૂપ નથી બેસી શકતું. શાન્ત બનીને કોઈપણ વાત સાંભળવાની એની રમિ બહુ જ ઓછી હોય છે. એટલે પહેલી વાત એ બાળકમાં રાખવાની છે કે બાળકને ક્રિયાશીલ બનાવીએ. બધું આપણે કરેલું અને કર્યું એ વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ માટે સાનુકૂળ નથી. કેટલાય શિક્ષકો એવા હોય છે જે આમો-હાનની રેકર્ડ જેમ બોલતા જ જાય છે. એવા શિક્ષકોને પોતાના પાપિત્ય પ્રદર્શનનો મોહ અધિક હોય છે. બાળકોને શીખવવાનું કામ, શિક્ષણ આપવાનું મુખ્ય ક્ષેત્ર બાળકોના ચારિત્ર્યનો વિકાસ છે. બાળક બધું કરવાથી જ શીખે છે. કારણ કે એના સ્વભાવમાં ક્રિયાશીલતા ભરેલી હોય છે. એટલે આપણે એને જ્ઞાન એવી રીતે આપવાનું છે કે જે એના અનુભવનું અને દૈનિક કાર્યનું અંગ બને. પુસ્તકિયા જ્ઞાનનું મહત્વ ઓછું હોય છે. અને આ જ્ઞાન વધારે ટકાઈ બનવું નથી. કારણ કે એનો દૈનિક જીવનથી વધારે સંબંધ હોતો નથી.

આપણે આપણા જૂના અનુભવોને આધારે જ નવું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ. જે નવા જ્ઞાનનો સંબંધ જૂના અનુભવથી ન હોય તો તે સમજવાનું મુશ્કેલ બને છે. એટલે માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જે બાળકને કોઈ નવી વાત શિખવાડીએ તો એને તસ્ત જ સમજવું નહિ પડે. અને જે નવું જ્ઞાન એના જૂના અનુભવનું એક અંગ બનાવીએ તો એને માટે સચિત્ર બની જશે. બાળક શાળામાં આવતાં પહેલેથી જ બધું શીખે છે. બાળક ફક્ત સલેડ નથી કે જેના ઉપર આપણે ગમે તે લખી શકીએ. બાળકો પોતાના વિચાર, બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિથી પોતે જ નિર્ણય કરી લે છે કે કયું કામ કરવાનું છે અને કયું કામ કરવાનું નથી. કેટલાય લોકો કહે છે કે બાળક અનુકરણશીલ હોય છે અને વગર સમજાયે બીજાનું અનુકરણ કરે છે. પણ આવું વિચારવું તદ્દન ખોટું છે. કારણકે બાળકમાં એક પ્રૌઢ વ્યક્તિની બધી માનસિક શક્તિઓ વિવિધ હોય છે. એમાં અંતર પ્રભાવનું હોય છે, નહિ કે પ્રકારનું. જે નવા જ્ઞાનનો સંબંધ બાળકના જૂના જ્ઞાનથી સ્થાપિત ન કરાય તો તેને નવું જ્ઞાન આપવું બર્થ જશે. બાળક પોતાની મૂળ પ્રવૃત્તિઓના આધારથી કેટલાય

અનુભવો પ્રાપ્ત કરે છે એટલે નવા વિષયને કાઠપિણુ રીતે બાળકની મૂળ પ્રવૃત્તિ અને ઇચ્છાનું અંગ બનાવવું આવશ્યક છે. શિક્ષક બાળકની હિતસા, આત્મગૌરવ, અને મૂળ પ્રવૃત્તિનો સહારો લઈ શકે છે; કારણકે બાળકના વિકાસમાં મૂળ પ્રવૃત્તિઓ વધારે મહત્વપૂર્ણ છે. શરૂઆતથી જ તેમાં મૂળ પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. એટલે શિક્ષક એની મૂળ પ્રવૃત્તિઓની ઇચ્છાઓની અવહેલના નથી કરી શકતો.

ઘણી વાર જોવામાં આવે છે કે શિક્ષક કાઠપિણુ ઉદ્દેશ્ય વગર બાળકને લણાવતા જ જાય છે. આથી ખચર પડે છે કે અધ્યાપન કાર્યમાં એમની રચિ નથી. અને આ માટે જ તે લણાવતા પહેલાં કાઠપિણુ વિષયની તૈયારી નથી કરતા. જો પ્રત્યુત વિષયનો લણાવવાનો ઉદ્દેશ્ય પહેલેથી જ નિશ્ચિત કરવામાં આવે તો અધ્યાપન કાર્ય પહેલેથી રચિત જતી જશે. કારણ કે એમને પણ એમના પરિશ્રમનો ઉદ્દેશ્ય ધ્યાનમાં રહેશે અને તે સ્વભાવથી એને પ્રાપ્ત કરવા માટે આગળ વધશે. કેટલીયવાર તો એવું બને છે કે બાળક સમજતા જ નથી કે તે શું લખે છે. અને પ્રત્યુત વિષયનું જ્ઞાન એમને કંઈ બાબતુ લઈ જશે. આવી સ્થિતિમાં તે લણવામાં રસ લેતા નથી. એટલે પાઠનો ઉદ્દેશ્ય બતાવવો ઘણો જરૂરી છે. કેટલાય શિક્ષકો કહે છે કે ક્યારેક ક્યારેક વિષય એટલો જટિલ હોય છે કે એનો ઉદ્દેશ્ય બતાવવો કઠિન હોય છે. કઠિન અવશ્ય હોય પરંતુ અર્થભવ તો નથી જ. પણ પ્રત્યુત વિષયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય શોધી કાઢવાના પ્રયાસમાં શિક્ષકની પૂર્ણ તૈયારી થઈ જાય છે. આપણે જાણીએ કે આપણે શું કરવા જઈએ છીએ તો આપણી તેમાં વધારે રચિ હોય છે, બાળક પણ પોતાની સામે એક નિશ્ચિત ઉદ્દેશ્યની ઇચ્છા કરે છે. ઉદ્દેશ્યનું જ્ઞાન હોવાથી તે પોતાની શક્તિ અનુસાર તેને પ્રાપ્ત કરવા બરાબર ધ્યાન આપશે.

શિક્ષકે સૌથી પ્રથમ પાઠ્યક્રમ સમજવાની યોજા કરી જોઈએ. નિર્ધારિત પાઠ્યક્રમમાં તે કાઠપિણુ રીતે પરિવર્તન નથી કરી શકતો. તોપણ એને પાઠ્યવસ્તુ સંયત્રીત કરવાની યોજાણી સ્વતંત્રતા અવશ્ય હોય છે. બાળકના વિકાસ જોઈ તે કાઠપિણુ વિષયનો ઉદ્દેશ્ય સારી રીતે નિર્ધારિત કરી શકે છે કે કયા વિષયનું અધ્યાપન કેટલું દરમિયાન જોઈએ. આ વાતો સમજવા માટે નીચે લખેલી વાતો જાણવી જરૂરી છે.

(૧) બાળકની ઉંમર અને તેમની શક્તિઓ.

(૨) બાળકની રચિ અને જરૂરિયાતો.

(૩) વર્ગની કક્ષિનાઈઓ અને સમસ્યાઓ.

(૪) અધ્યાપક માટે પ્રાપ્ત સહાયક સામગ્રી.

(૫) પહેલાં કેટલું કામ થઈ ગયું છે.

(૬) આગળ કેટલું કામ કરવાનું છે.

(૭) બાળકોએ જેટલું કામ કરી લીધું છે. તેટલાથી એ ન સમજી શકે તેમજ એ કે તે બધું જ એમને સારી રીતે આવડે છે. આ માટે નહું કામ શરૂ કરતાં પહેલાં બાળકોના પૂર્વજ્ઞાનની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. જેવી રીતે મજબૂત પાયા વગરનું મકાન પડી જાય છે. એવી રીતે પાછળનો પાઠ સારી રીતે શીખ્યા વગર આગળનો પાઠ ભણાવવામાં પૂર્ણ સફળતા મળતી નથી. ઉપર આપણે શિક્ષણના સાધારણ સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ આપણે જોવું છે કે કોઈપણ પાઠનું મંથાલન શિક્ષકે કેવી રીતે કરવું જોઈએ. પાઠમંથાલન કરવા પહેલાં આપણે ઉપર દેહેલી વાતો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

સાધારણ રીતે આપણે કહી શકીએ છીએ કે પાઠ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. [૧] જ્ઞાન [૨] કૌશલ [૩] રસાનુભૂતિ ઇ. ત. ઈતિહાસનો પાઠ જ્ઞાન સંબંધી હોય છે ચિત્રકળા અથવા કોઈપણ વિદેશી ભાષા શીખવી એ કળા સંબંધી પાઠ છે, અને કાવ્યમા પાઠ રસાનુભૂતિ સંબંધી કરી શકાય છે. આ ત્રણે પ્રકારના પાઠ માટે જુદા જુદા પ્રકારની ગીત અને દ્દશતાની આવશ્યકતા હોય છે. હવે આપણે વિચાર કરીશું કે આ ત્રણે પ્રકારના પાઠો આપણે કેવી રીતે ભણાવવા જોઈએ.

જ્ઞાનનો વિકાસ

થોડા વખત પહેલાં જ્ઞાન આપવાની ધૂનમાં શિક્ષક જોતો ન હતો કે બાળક માટે જ્ઞાનની શા ઉપયોગિતા છે અને એ એ પણ ન જોતો હતો કે બાળકની વિદ્યાસચ્ચિતિ આ જ્ઞાન સમજવામાં યોગ્ય છે કે નહિ. આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલી આ દોષો દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. હવે તો આપણને મમજનય છે કે શીખવવાથી ચૂપચાપ સાંભળવાનો દરોજ અર્થ નથી. જેવી રીતે ઘડામાં પાણી રેડીએ છીએ એવી રીતે બાળકના મગજમાં જ્ઞાન ન રેડી શકાય. ઘડા કે બાળક ક્રિયાશીલ હોય છે, ઘડા જેવો જડ પદાર્થ નહિ. આજની શિક્ષાપ્રણાલીમાં તો શીખવવામાં બાળકની ક્રિયાઓ ઉપર મુખ્ય ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આજે તો જે કંઈ અજ્ઞાત કામવામાં આવે છે એમાં ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે કે જોતો સંબંધ બાળકના

વર્તમાન અને ભાવી જીવનમાં શો થઈ શકે છે? આ નવા દૃષ્ટિકોણથી સ્પષ્ટ છે કે જ્ઞાનનું તાત્પર્ય વાસ્તવિક અનુભવોથી છે. જ્ઞાનના વિકાસમાં થોડા સાધારણ નિયમો હોય છે.

- (૧) જ્ઞાન શીખવાની ક્રિયા શીખવાવાળાની ચોખ્ખતાનુસાર હોવી જોઈએ.
- (૨) શીખવાની ક્રિયાના પ્રકાર પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શ્રેણીમાં સમાન હોય છે. મસ્તિષ્કના વિકાસ અનુસાર તેની ગહનતા તથા માત્રામાં થોડો ભેદ આવી જાય છે.
- (૩) શીખવામાં સરળ અથવા સ્પષ્ટથી સંકુળ અને સૂક્ષ્મ બાજુ જવું જોઈએ.
- (૪) જ્ઞાનનો વિકાસ ક્રમશઃ હોય છે એટલે એક અવસ્થાનો વિકાસ બીજીથી લિખ હોય છે.
- (૫) શીખવામાં અંશનો સંપૂર્ણ સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરવો જોઈએ.

ઉપર આપેલી વાતોનો સ્વીકાર કરવાથી વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલીમાં પહેલાં કરતાં ઘણું જ અંતર આવી જાય છે. આજથી એક શતાબ્દિ પહેલાં શિક્ષણની રીત જુદી જ હતી. ત્યારે સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ પહેલાં કરવામાં આવતો હતો. એના પછી પકન-પાકનની બધી ક્રિયાઓ તે સિદ્ધાંતના સમર્થનમાં કેન્દ્રિત કરવામાં આવતી હતી. હવે આજે આ પ્રણાલીની માન્યતા નથી. પરંતુ આજે પણ કેટલીક શાળાઓ એવી છે કે જ્યાં પરીક્ષાઓનો ભાર અથવા આવશ્યક સામગ્રીના અભાવથી આ જ પ્રણાલી ઉપયોગમાં આવે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક આંદોલનથી જ્ઞાનના વિકાસમાં હવે બાળકના નિજ અનુભવોને જ પ્રધાનતા આપવામાં આવે છે. પણ જો બાળકના નિજ અનુભવો ઉપર બધો ભાર મૂકીને શિક્ષક એના શીખેલા જ્ઞાનને મંત્રાહિત કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે તો બાળકનો માનસિક વિકાસ સારી રીતે સંગ્રહિત ન થઈ શકે. અને બાળક જુદી જુદી શીખેલી વાતોમાં કોઈપણ સંબંધ ન સમજી શકે. જુદા જુદા અનુભવો એને માટે રચિતર હોય પણ એ વધારે માનસિક વિકાસમાં મદદ ન આપે. એટલે અમારો ઉદ્દેશ્ય છે કે બાળકનો માનસિક વિકાસ એવી રીતે કરવો કે તે વાતાવરણમાં હિતવન્ન થયેલી પરિસ્થિતિઓનો જીવિમાનીથી સામનો કરી શકે અને પોતાના જીવનને સારી રીતે ચલાવી શકે. એની પાસે જે વિચારો આવે તેનું સૌંદર્ય અને શક્તિ સમજી શકે. અને સમય ઉપર એનો સદુપયોગ પણ કરી શકે.

આપણે ઉપર શીખવામાં બાળકના સ્વાનુભવનો ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ. આનો અર્થ એ નથી કે શિક્ષકનું કાર્ય પહેલાં કરતાં હળવું થઈ ગયું છે. પણ હું તો માનું છું કે પહેલાં કરતાં તેનું ઉત્તમચિત્ત હવે વધી ગયું છે. બાળકો આગળ પાઠ્યવસ્તુ એવી રીતે રજૂ કરવાની છે કે જેથી બાળક તેને સરળતાથી શીખી શકે. એટલા માટે ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને વિજ્ઞાન આદિ વિષયોનાં વિલિન તરવો બાળક આગળ એવી રીતે રજૂ કરવાનાં છે કે જેમાં જ્ઞાનનો વિકાસ મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી હોય. એને માટે બાળકની જુદી જુદી રચિઓ, આવશ્યકતાઓ તથા સંસ્કૃતિઓનું જ્ઞાન આપવું જરૂર છે. જેનાથી બાળકોના વિકાસને એવી રીતે સુચારુ રૂપથી મંચાવિત કરી શકે, જેવી રીતે માળી બાગના છુદા છુદા છોડાઓની આવશ્યકતાનુસાર દેખરેખ રાખી શકે છે. આ દૃષ્ટિથી શિક્ષકનું કાર્ય પહેલાંથી બહુ જ વધારે થઈ ગયું છે.

ગ્રો૦ હ્યુઝનું કહેવું છે કે બાળકો આગળ નવું જ્ઞાન ઉપગ્રિયત કરવાના બે પ્રકાર છે. (૧) વ્યાખ્યાના આધાર ઉપર એને સ્પષ્ટ કરી દેવું (૨) બધી વાતો કહીને નિષ્કર્ષ સોધવા માટે બાળકોને ઉત્સાહિત કરવા. બાળકોના દૃષ્ટિકોણથી જ્ઞાન બીજા લોકોથી સીધું જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અથવા પોતાના પરિચયથી એને સોધવું પડે છે. શિક્ષામાં આ બન્ને પ્રકારના અનુભવોનું બહુ મહત્ત્વ હોય છે. અને જ્ઞાનના વિકાસમાં પરિસ્થિતિને અનુસરીને બંનેની જરૂર પડે છે. વ્યક્તિનું જીવન એટલું ઓછું હોય છે કે તે બધી જ વાતો અનુભવથી જ નથી શીખી શકતી. બીજાઓ દ્વારા સિદ્ધ થયેલી અથવા કહેલી વાતો તેને માનવી જ પડે. પરંતુ એ વાત ઓછું છે કે જે વસ્તુને પોતાની મેળે સોધાવવામાં આવે છે એનો પ્રભાવ ધ્યાથી થઈ જાય છે.

હરમાર્ટના નિયમિત પગથિયાં—જ્ઞાન સંબંધી પાઠની અંદર મુખ્યતઃ પ્રત્તાવના, વિષય પ્રવેશ, આત્મીકરણ, સિદ્ધાન્તનિરૂપણ અને પ્રયોગ નામની વિધિઓનો સહારો લેવામાં આવે છે. હરમાર્ટ અનુસાર આ પાંચ નિયમિત પગથિયાં કહેવાય છે. સાદૃશ્ય અને ભાષાના પાઠમાં સિદ્ધાન્ત નિરૂપણની જગાએ વિચારવિલેષણ રાખી શકીએ છીએ. ઇતિહાસ અથવા ભૂગોળના પાઠમાં વિચાર-વિલેષણ ન રાખીને પુનરાવર્તન અને સ્થાનપટ સંકેત રાખી શકીએ. ભણાવેલી વાતો બાળકોની સમજમાં આવી છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવા માટે લગભગ બધા જ પાઠોમાં પહેલા પુનરાવર્તન કામમાં લેવાય છે. હવે આપણે દરેક વિધિ ઉપર વિતારથી વિવેચન કરીશું

પ્રસ્તાવના

ઉપર બતાવી ચૂક્યા છીએ કે અધ્યયનકાર્ય શરુ કરતા પહેલાં શિક્ષકે એ બાબો લેવું જોઈએ કે બાળકોમાં પૂર્વજ્ઞાન કેટલું છે. આ જ્ઞાન વગર શિક્ષક પાઠમાં બાળકોની રુચિ જગાડી શકવામાં સમર્થ નહિ થાય. ત્યાં સુધી બાળકોમાં રુચિ ઉત્પન્ન નહિ થાય ત્યાં સુધી તે કંઈપણ નહિ શીખી શકે. એટલે પાઠની સફળતા શિક્ષક અને શિક્ષાર્થી બંનેના સહયોગ ઉપર અવલમ્બિત છે. આ ક્રિયાથી શિક્ષકને ખબર પડી જાય છે કે વિદ્યાર્થીને કેટલું જ્ઞાન છે અને તે શુ નથી જાણતો. જેના પરિણામે વિદ્યાર્થીને આગળ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે. આને આપણે પ્રસ્તાવના કહીએ છીએ. આપણે ઉપર કહ્યું છે કે પાઠ્યવિષયનો જીવન સાથે દૈનિક સંબંધ સ્થાપિત કરવો જરુરી છે. આથી સ્થિતિમાં શિક્ષકે બાળકોના જૂના અનુભવોથી સારી રીતે પરિચીત થવું જોઈએ. આ વાત સાચી છે કે દરેક બાળકનું પૂર્વ જ્ઞાન જુદું હોય છે, પણ શિક્ષકે અંદાજથી એવું અનુમાન કરી લેવું જોઈએ કે દરેક બાળક કેટલું જાણે છે. ત્યાં સુધી શિક્ષક આ નહિ સમજે કે ત્યાં સુધી તે વસ્તુસ્થિતિ પદ્ધતિમાં સમર્થ નહિ થાય. તે જે કંઈ કરેશે તે બાળકોની સમજમાં નહિ આવે કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે કંઈપણ વસ્તુ શીખનાં પહેલાં બાળક એનો સંબંધ પૂર્વઅનુભવથી જોડવા માગે છે. જે શિક્ષક એના પૂર્વજ્ઞાનથી પરિચિત નથી તો બાળક આ મંત્રબદ્ધ નહિ જોડી શકે. અને તેની સમજમાં પણ કંઈ નહિ આવે. બાળકોના પૂર્વજ્ઞાનનો પરિચય કરવામાં વધારે સમય લગાડવો મનોવૈજ્ઞાનિક નથી. જે પ્રસ્તુત પાઠ જૂના વિષયનો એક ભાગ છે તો તો એ ત્રણ પ્રશ્નો જ બાળકોમાં નવા પાઠ માટે ઉત્સુકતા પેદા કરવા માટે પર્યાપ્ત છે. વધારે પ્રશ્નો પૂછવાથી એવું મન દંટાળી જાય છે. જે વિષય જાણવાનો છે એના દરેક ભાગથી મંત્રબદ્ધ સ્થાપિત કરવાને સાર નથી. શિક્ષકે ધણા મંત્રોથી જ બાળકોમાં પૂર્વજ્ઞાનની જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી જેનાથી તે પાઠ સમજવા જલદી તૈયાર બને. જે શિક્ષક એના વર્તન જાણે છે તો તે આ કામ ઘણી જ સફળતા અને શીઘ્રતાથી કરી શકે છે અને જે વર્ગ એને માટે નવો હોય તો બીજા મહાયોગીઓથી એની પૂર્ણ જાણકારી કરી લેવી જોઈએ. બાળકોની સ્થિતિમાં ચોક્કસ નાખીને જલદીથી પાઠ શરૂ કરવો એ કુશળ શિક્ષકનું કામ છે. આ જાણવું કે વિદ્યાર્થી ક્યાં છે અને ક્યાં લઈ જવા માટે એમને પ્રયત્ન કરવાનો છે. સાચા શિક્ષકનાં આ જ એ લક્ષણ છે.

પ્રસ્તુત પાઠની તૈયારી ક્યારે ક્યારે ઘણી લાંબી થઈ જાય છે. આને માટે બહાર કાઢી જવું અથવા કેટલાય દિવસો સુધી જાણાવવું આવશ્યક થઈ

શકે છે. જો તૈયારી માટે બહાર જવાની જરૂર પડે તો શિક્ષક વિશેષ સતર્કતાથી કામ લેવું જોઈએ. કોઈ ઐતિહાસિક યા ભૌગોલિક યા ફેક્ટરો વગેરે જોવાનું કામ નિશ્ચિત હોય તો શિક્ષકે પહેલેથી જ એ જાણવું જોઈએ કે એ કઈ કઈ વાતો માટે બાળકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરશે. શિક્ષકે એવો વિચાર ન રાખવો જોઈએ કે તે પોતે બધું જાણે છે અને સમય ઉપર બધું કહી દેશે. આ ભુદ્ધિમત્તા નથી.

પ્રસ્તાવનાથી આપણે બાળકોને બતાવવા માગીએ છીએ કે એમના પૂર્વ અનુભવના કયા ભાગની પાઠમાં વધારે આવશ્યકતા છે. થોડી ઘણી બૂલેલી વાતો પ્રસ્તાવનાથી યાદ કરાવી શકાય છે. ક્યારે ક્યારે એમનો પરસ્પર સંબંધ પણ વધારે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જો શિક્ષક એમને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે જાગૃત કરી શકે તો નવો પાઠ શીખવાની આવશ્યકતા પણ એની સમજમાં આવી જશે. આ સમજ લેવાથી નવો પાઠ શીખવા માટે તે ઉત્સુક બનશે. આવી રીતે શિક્ષકને નિશ્ચિત થઈ જશે કે પરિશ્રમનું વધારે ફળ મળશે.

ઉદ્દેશ્યકથન

પ્રસ્તાવના પૂરી થયા પછી ઉદ્દેશ્યનું કથન જરૂરી છે. શિક્ષકે જાણવું જોઈએ કે પાઠનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય કયો છે. તે બાળકોને કઈ નવી વાત શીખવવા માગે છે. એનાથી એનો પૂર્ણપરિચય હોવો જોઈએ. કેટલાય શિક્ષકોને તો આનું જ્ઞાન રહેતું જ નથી. એ તો એ જ જાણે છે કે અડધું, એક અથવા તો એ પાનાં બજાવવા એ જ એમનો ઉદ્દેશ્ય હોય છે, આનો અર્થ એ છે કે પાઠની તૈયારી કસ્ટા નથી. અને અભ્યયન કાર્યમાં એમની રચિ પણ નથી. શિક્ષકની માફક શિક્ષાર્થોને પણ પાઠનો ઉદ્દેશ જાણવો આવશ્યક છે. આ જ્ઞાનથી તે પોતાના પરિશ્રમને એક નિર્ધારિત ઉદ્દેશ્ય તરફ કેન્દ્રિત કરે છે. ઉદ્દેશ્યકથનમાં કોઈ કઠિનાઈ ન હોવી જોઈએ. દારણ કે ઉદ્દેશ્ય તો પ્રસ્તાવનાથી નીકળી જાય છે. એટલે ઉદ્દેશ્યને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવો જરૂરી છે. કેટલાય પાઠ એવા હોય છે કે જેમાં ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ કરવો દુષ્કર હોય છે. દારણ કે એમાં બાળકોને પોતાની ગેજ થોડી વાતો ગોઠવવાની હોય છે. પણ અહીં તેઓએ એ જાણવું જોઈએ કે તે કઈ વાત શોધવા જાય છે. રસાનુબૂતિના પાઠમાં તેઓને એ કહેવું મનોવૈજ્ઞાનિક નથી કે તે કઈ કવિના અથવા ચિત્રના અભ્યયનમાં આ વસ્તુ મેળવશે, આમ કહેવાથી એમની રસાનુબૂતિ સ્વતંત્ર નથી બનતી. શિક્ષકની જેની લાવનાઓ હશે તેવા જ તેઓ વિચાર

ચતુસ્તાથી કરી શકાય તો પછી સિદ્ધાંત-નિરૂપણ અથવા પુનઃગવર્તન અવસર ઉપર વિશેષ દરિનાઈ નહિ પડે. આમ ન કરવાથી પુનઃગવર્તન વખતે શિક્ષક એ અનુભવશે કે આશે બધો પરિશ્રમ વ્યર્થ ગયો. પણ આ સમજવાની ચેષ્ટામાં પાડતો કમ દૃઢવો ન જોઈએ. સારું થશે કે દમજોર અને અસફળ છાત્રોથી બીજા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા આવેલા ઉત્તરોનું પુનઃગવર્તન થઈ શકે.

સિદ્ધાંત-નિરૂપણ

સિદ્ધાંત-નિરૂપણનાં રૂપો કયા પ્રકારનાં હોય છે, અને દરેક પાઠમાં તે હોય એ જરૂરી નથી. દા. ત:-સાહિત્ય, ભાષા, ભૂગોળ વગેરેના પાઠમાં સિદ્ધાંત નિરૂપણ ન તો મંજૂર હોય કે ન આવશ્યક. સિદ્ધાંત-નિરૂપણથી આ બરાબર સમજી શકાય કે બાળકો પાઠ્યવસ્તુ સમજવામાં કયાં મુશ્કેલી સમર્થ થયા છે. વ્યાકરણ, ગણિત અને વિજ્ઞાન વગેરેના પાઠમાં સિદ્ધાંત-નિરૂપણ મંજૂર હોય છે. એટલે આ પ્રકારના પાઠોમાં બાળકોની ખોટી ધારણા દૂર થાય છે. સાહિત્ય, ભૂગોળ અને ઇતિહાસના પાઠોમાં અંતે સ્થાપના મંડેતથી અથવા સાધારણ વ્યાખ્યાથી વિદ્યાર્થીઓના ખોટા વિચારોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય છે જેની રીતે સિદ્ધાંત-નિરૂપણ બાળકોની મદદથી કરી શકાય છે, તેવી રીતે સ્થાપના-પદનો સંકેત એ પણ તેઓનું કાર્ય હોવું જોઈએ.

પ્રયોગ

શિક્ષણમાં પ્રયોગનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ છે. જે શીખેલી વાતો પ્રયોગમાં ન લાગી શકાય તો તેઓને શીખેલી કહેવું એ પણ બૂબલરેય છે. પ્રયોગ કરવાથી નીકળેલો નિષ્કર્ષ ઠીક છે या નહિ તે સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનને સ્થાયી બનાવવા માટે આનો પ્રયોગ આવશ્યક છે. એટલે શીખેલી વાતો પ્રયોગમાં લાવવા માટે બાળકોને પૂરું સમય આપવો જોઈએ વ્યાકરણ, ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં કરેલા સિદ્ધાંત-નિરૂપણની પ્રયોગ દ્વારા પરીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા છે. આમ પરીક્ષાથી મગજમાં શીખેલી વાત સ્થાયી બની જાય છે ભાષામાં જે થોડા નવા શબ્દો શીખાય છે તે શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાનો અવસર બાળકોને આપવો જોઈએ. ભૂગોળમાં જે નવી વાતો છે તે મનચિત્રમાં લાવી જોઈએ. પ્રયોગથી બાળકોનું જ્ઞાન દૃઢ થાય છે, અને આગળ શીખવા માટે તૈયાર થાય છે.

કૌશલનો વિકાસ

જ્ઞાનના પાઠમાં બાળકને કોઈપણ વિષયના મંત્રમાં થોડું થોડું શીખવું પડે છે. કૌશલના પાઠમાં શીખવવાની સાથે સાથે એને કંઈકનું કંઈક કરવું

પડે છે. દા. ત. હસ્તકળા સંબંધી બહુ કાર્ય કૌશલનું છે. લખવું, લખવું અને નવી ભાષા શીખવી, એ કાર્ય પણ કૌશલનું જ છે. કૌશલના પાઠમાં બાળકને એક નિશ્ચિતરતર સુધી આવું અપેક્ષિત હોય છે. દા. ત. એને કોઈપણ રાખ નિશ્ચિત પ્રકારથી જ લખાવવો પડે તે એક, બે, ત્રણ, ચારની જગ્યાએ એક, ત્રણ, પાંચ, સાત કરી નથી ગણી શકતો. આ દષ્ટિકોણથી બાળક આવા પ્રકારના પાઠમાં પોતાની મૌલિકતા બતાવી શકતો નથી. પરંતુ ચિત્રકળા, લેખ વગેરે પાઠમાં તે પોતાની મૌલિકતા અવસ્ય બતાવી શકે છે. પણ આ કહી શકાતું નથી કે કયું બાળક કેટલી મૌલિકતા બતાવી શકે છે. આમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા અને વિશિષ્ટ કૌશલની વાતો આવી જાય છે.

પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તાવનાનું મહત્વ આપણે આગળ ઉપર જોઈ ગયા છીએ. કૌશલના પાઠમાં પણ આનું સ્થાન એટલું જ મહત્વપૂર્ણ છે. કોઈપણ પાઠ લખાવતાં પહેલાં શિક્ષકે એ જોઈ લેવું જોઈએ કે નવા અનુભવો શીખવા માટે બાળકો તૈયાર છે કે નહિ. એટલે પાઠ શરૂ કર્યા પહેલાં બાળકોને શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિમાં અનુકૂળ કરી લેવા આવશ્યક છે. એટલે બાળકોને જે કંઈપણ શીખનાડવામાં આવે તેનું ધ્યાન રાખી મળી શકે. જ્યારે કોઈપણ નવી વાત શીખવવાની હોય ત્યારે બાળકોને તે શીખવાની જરૂર સારી બતાવવી જોઈએ. પૂર્વજ્ઞાનથી પાઠનો સંગઘ આવી રીતે સ્થાપિત કરવો જોઈએ. જો બાળક નવી વાત શીખવાની આવશ્યકતા પણ સમજી શકે, અથવા તેમના કાર્યમાં કોઈ કડિન સમસ્યા ઉપરિચિત કરવી જોઈએ કે જેની પૂર્તિ માટે નવી વાત શીખવા તત્પર બને. બધી વિધિઓના પ્રયોગમાં આ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કોઈપણ વાત બાળકોની રચિથી બહાર ન જાય.

ઉદ્દેશ્ય-કથન

પ્રસ્તાવના પછી શિક્ષકે પાઠનો ઉદ્દેશ્ય કહી દેવો જોઈએ. જેનાથી બાળકો જાણી શકે કે તેઓએ કઈ બાબત અભ્યાસ કરવાનો છે. આ વાતને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે કહેવાથી અંત સુધી બાળકોની રચિ બની રહેશે.

વિષયપ્રવેશ

વિષયપ્રવેશનું રૂપ દરેક પાઠનું જુદું જુદું હોય છે. વિજ્ઞાન, ગણિત, લેખ, સંગીત, હસ્તકળા વગેરે પાઠના પ્રકારમાં વિદ્યાર્થીની ભિન્નતા હોય છે.

પરસ્પરની આલોચના પણ શ્રુત્યુધારનું સારું સાધન ગણાય છે. આ આધનનો ઉપયોગ લેખ, વાચન, ઉચ્ચારણ, ગંગીન વગેરેના પાઠમાં કરી શકાય છે. આનાથી બંનેને લાભ થય છે. આલોક એ જાણી જાય છે કે કૌમયના પ્રદર્શનમાં કઈ કઈ વાતો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. અને આલોચિન એ જાણે છે કે એણે ક્યાં ભૂલ કરી છે. આવી રીતે બંનેને ઠીક ઠીક વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. પણ આ રીતનો વધારે પ્રયોગ ઉચિત નથી. કારણ કે આનાથી બાળકોમાં આત્મકીનતાની ભાવના ઉપરિચિત થાય છે. અને કેટલાય બાળકો લખને લીધે પોતાની સારી વાતો બતાવવામાં મંડાય કરે છે. એટલે શિક્ષક જ મર્યાદિત આલોચક હકી સકાય છે.

કોશવના પાઠમાં શિક્ષકે ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે બાળક અભ્યાસ કરવામાં ધાકી ન જાય. કારણ કે શીખવાની ક્રિયા કેવળ અભ્યાસકાળ સુધી જ સીમિત નથી રહેતી. કેટલાક લોકોની ધામણ છે કે શીખવાની ક્રિયા અમામ થાય તોપણ વ્યક્તિ શીખેલી વાતને પોતાના મગ્નિષ્કમાં બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કેટલાય લોકો આ ધામણના રિપક્ષમાં છે. પણ આ બે ધારણાઓના મનભેદથી અધ્યયન અને અભ્યાસક્રિયાનો વિશેષ સંબંધ નથી. બે પક્ષોનો આ જ મત છે કે અભ્યાસક્રિયાબાદ વિશ્રામકાળ શીખવામાં ઘણો જ આવશ્યક હોય છે. વિશ્રામ બાદ પોતાના પાઠને રિઘાર્યો વધારે સ્ફૂર્તિથી શુભે છે.

વ્યક્તિગત ભેદથી માણખતે શીખવા માટે કોઈપણ સામાન્ય નિયમ નથી બનાવી શકાતા. આ દૃષ્ટિથી શિક્ષાને મનોવૈજ્ઞાનિક બનાવવા માટે ગત શતાબ્દિઓથી જેટલાય પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે બધાય નિષ્ફળ જાય છે. એટલે ઉપર કહેલી બધી વાતો ઉપર લક્ષીરના ફકીર બનવું એ હાનિકારક છે. બાળકોના વ્યક્તિગત ભેદ અનુસાર નિર્ધારિત નિયમોમાં પરિવર્તન અને સુધારો કરવાની સ્વતંત્રતા અને ક્ષમતા શિક્ષકમાં હોવી આવશ્યક છે. વ્યક્તિગત યોગ્યતા મુજબ બાળકને કામ આપવું જોઈએ. કાગડું કે આ વસ્તુ બહુ મહત્વપૂર્ણ છે. એક વાત શીખવામાં કોઈપણ બાળક ખીમથી વધારે સમય લે છે. તો એને સહાનુષ્ટાનિ બતાવવાની આવશ્યકતા છે. એની મદદ કરી કરી અને એને હતોત્સાહી કરવો એ અમનોવૈજ્ઞાનિક છે આનાથી વ્યક્તિગત વિકાસ કુપિત થાય છે. અને બાળકમાં આત્મકીનતાની ભાવના જાગ્રત થાય છે. કોશવના પાઠમાં નીચે લખેલી વાતો ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

(૧) કાર્ય સારી રીતે શરૂ કરવું જરૂરી છે. જો શરૂઆત સારી નહિ હોય તો પાઠગ્રંથી ઘણી જ મુશ્કેલીઓ ભોગી થશે. પહેલાં ગતિ ઉપર ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા નથી, એના રૂપ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. 'કોઈપણ વાત શિખવાડવા માટે ફક્ત અભ્યાસ જ પૂરતો નથી. અભ્યાસની સાથે આપણે જોવું જોઈએ કે એની વિધિ ઠીક છે કે નહિ. અન્યથા પરિશ્રમનું ઉચિત ફળ નહિ મળે અને સાથે સાથે કેટલીય ખરાબ આદતો પડવાનો ભય ઉત્પન્ન થશે. દા. ત. ટાઈપરાઈટીંગના પાઠમાં જો શરૂઆત સારી રીતે ન થઈ તો ખોટી આદત પડી જશે. અને આંગળિયોને સારા માર્ગે વાળી મુશ્કેલ બનશે.

(૨) શિખવાડવાવાળાની મનોવૃત્તિનો શીખવા ઉપર ધણો પ્રભાવ પડે છે. પાઠમાં રચિ હોય ત્યારે વિદ્યાર્થી લગાતાર આ એટા કરે છે કે દિવસે દિવસે એની ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય. કેટલાય શિક્ષકોની ધારણા છે કે રચિના અભાવમાં પણ કોઈ વસ્તુ સાદી રીતે શીખી શકાય છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે રચિ પ્રધાન છે, અને અભ્યાસ ગૌણ છે. એટલે કોઈપણ એક વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવું અમતોવૈજ્ઞાનિક છે. કોઈપણ વસ્તુ શીખવા માટે રચિ અને અભ્યાસ એની આવશ્યકતા હોય છે. રચિના અભાવમાં અભ્યાસના ફળસ્વરૂપ સફળતાની ભાવના આપીને શિક્ષક બાળકોમાં રચિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

(૩) કોઈપણ કૌશલ શીખવામાં અનાવશ્યક દોડીને પ્રધાન ગતિઓ ઉપર ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે. હવે અહીં એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે કોઈપણ કૌશલ શીખવામાં અનાવશ્યક ભૂતો છોડવા ઉપર નિશ્ચય ધ્યાન આપવું જોઈએ, અથવા પ્રધાનગતિઓ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા ઉપર. વાસ્તવમાં પ્રધાનગતિઓ ઉપર વિશેષ જ્ઞાન આપવું ઠીક છે આમ કરવાથી અનાવશ્યક ગતિઓ આપ મેળે જ છૂટી જશે. સાઈકલની સવારી કરનાર ચાલવાથી ન અથડાય એની ધણી જ એટા કરે છે, તોપણ તે પ્રાય અથડાઈ જાય છે આથી વિપરીત જો ઠીક રસ્તા ઉપર ચાલવાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે તો તે સફળ થઈ જાય છે ભૂલ ન થાય. આવું વિચારવાને નિરુદ્ધ મકેતનું ફળ હોય છે. અને જે કરવાની ઇચ્છા ન હોય તે થઈ જાય છે આ એક અમતોવૈજ્ઞાનિક સત્ય છે. એટલે શું ન કરવું જોઈએ એ ન બતાવતા શું કરવું જોઈએ એ જ બાળકને બતાવવું જોઈએ આનાથી બહુ લાભ થશે. જો બાળકમાં ખોળી આદત પડી ગઈ હોય તો જ કહેવું જોઈએ કે એને શું કરવાનું નથી. કારણ કે ખોળી આદત છોડાવવા માટે કહેવું આવશ્યક છે.

સૌથી પહેલાં બાળકને આવશ્યક ક્રિયા બતાવવાની હોય છે. તે વખતે તેઓને ધ્યાનપૂર્વક જોવાની અથવા સાંભળવાની આવશ્યકતા હોય છે. પછી જોયેલી અને સાંભળેલી વસ્તુને આદેશાનુસાર પોતે કરવી પડે છે. આવી રીતે શિક્ષકનું કામ ફક્ત આવશ્યક સાધનોનું આયોજન કરવાનું અને સૂક્ષ્મ પથપ્રદર્શન કરવાનું હોય છે. પછી બાળકની બધી ક્રિયાઓ બાળકને જ કરવાની હોય છે. કારણ કે વર્ગમાં બધા બાળકોની યોગ્યતા સમાન હોતી નથી. આવી સ્થિતિમાં શિક્ષકનું કાર્ય કંઈકે કંઈન હોય છે. તેણે પોતાના વર્ગનું સંગઠન એવી રીતે કરવું જોઈએ કે જેથી કમજોર બાળકો માટે આવશ્યકતાનુસાર થોડું વધારે ધ્યાન આપી શકે. જે બાળકોને વધુ મદદની અપેક્ષા હોતી નથી તેઓને તે વિષય સંબંધી ખીજા કાર્યમાં લગાડવા જોઈએ. આવી રીતે થોડા બાળકોને જુદા કરીને કમજોર બાળકો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપી શકાય છે, અથવા તો હોશિયાર બાળકોને તે વખતે રમવા માટે મોકલવા જોઈએ. કારણ કે તેઓ ભણવામાં નબળાં બાળકો કરતાં હોંશિયાર હોય છે, પરંતુ સારીરિક મંપત્તિમાં તેઓ સામાન્યતઃ નબળાં હોય છે.

અભ્યાસ

જ્યારે કાર્ય કરવાની પ્રણાલી બાળકોની સમજમાં આવી જાય ત્યારે તેઓને અભ્યાસ આપવો જરૂરી છે. તે વખતે શિક્ષકે એ જોવું જોઈએ કે બાળક ઠીક અભ્યાસ કરે છે કે નહિ. દા. ત. જો લખવાનો અભ્યાસ ચાલતો હોય તો એ જાણવું જોઈએ કે બાળકને કલમ પકડતાં આવડે છે કે નહિ. ચોપડી અને આંખમાં ઉચ્ચિત અંતર છે કે નહિ. પાઠવાચનમાં જોવું જોઈએ કે શબ્દોના ઉચ્ચાર અને વિગત આદિમાં બરાબર ધ્યાન અપાય છે કે નહિ. અભ્યાસમાં વધારે સમય લગાડવો ઠીક નથી. બરાબર સમયવિભાજન કરવામાં પણ શિક્ષકે ધ્યાન આપવું જોઈએ. સાધારણ વાતોનો વધારે અભ્યાસ કરાવવો ઠીક નથી. અભ્યાસની વખતે શિક્ષકનું મુખ્ય કાર્ય નિરીક્ષણ કરવું અને આવશ્યકતાનુસાર જ્યાં ત્યાં છત્રોની મદદ કરવાનું છે.

કૌશલના માકમાં છત્રોએ એ જાણવું જરૂરી છે કે તે કેટલી ઉન્નતિ કરી રહ્યા છે. આ જાનથી તેમને આગળ વધવામાં જલ્દી પ્રેરણા મળશે. આ માટે આવશ્યક છે કે તેઓની શક્તિ અનુસાર જ તેઓથી કામ લઈ શકાય. જેનાથી તેઓને પોતાના પરિશ્રમથી થોડોપટ્ટો સંતોષ મળે. જો આમ ન બને તો પાઠમાં તેઓને આનંદ નહિ આવે, કોઈપણ વાત સમજ્યા વગર

અભ્યાસ કરવો ફીક નથી કોઈપણ વાત વાગવાર કહેવી તે પણ ફીક નથી અભ્યાસના વખતે જો બાળકની માનસિક અવસ્થા અનુકૂળ નથી તો તેઓનો બધો પરિશ્રમ બર્થ જશે માનસિક અવસ્થાને અનુકૂળ રાખના માટે વિદ્યાર્થી જે કંઈ કરે તે દેશના આવશ્યકતાનો તેને અનુભવ થવો જોઈએ પરિશ્રમનો ઉદ્દેશ એની આગળ ગમે તે પ્રતિ નિશ્ચિત રહેવો જોઈએ

ભૂલ-સુધાર

અભ્યાસ બાદ ભૂલ-સુધારાની સમગ્ર આગળ આવે છે કેટલાય શિક્ષકોને પોતાની શાળાનો સમય વિદ્યાર્થીના લેખનકાર્યના મોજાધનમાં ચાલ્યો જાય છે કેટલાય શિક્ષકો આ કામને ઘણી ઇમાનદારીથી કરે છે પણ આટલું ધ્યાન આપવા છતાંય ક્યારે ક્યારે એ જોવામાં આવે છે કે એક જ ભૂલ છોડગઓ વારંવાર કરે છે પશ્ચિમમ્વરૂપ મનમાં એ સંદેહ થાય છે કે ભૂલો સુધારની વ્યર્થ છે કાંચુ કે ભૂલો સુધારવાની ટેવ તત્કાળ ન પાડી શકાય અને તત્કાળ તેમાં સુધારો પણ ન થાય ભૂલોમાં સુધાર ન હોવા જતાં પણ આપણે ભૂલો સુધારવાનું કામ ન છોડી શકીએ કાંચુ કે આમાં મનોવૈજ્ઞાનિક ક્ષણની આવશ્યકતા પડે છે આની મનોવૈજ્ઞાનિક ક્ષણ જલદી આવે તો બાળકમાં એવો વગેરે બધી બાબતો આની જાય છે ડો મોન્ટેસોરી આ મનોવૈજ્ઞાનિક ક્ષણની પ્રતીક્ષા કરવા માટે શિક્ષકને કહે છે “જો બાળ ની સમજમાં કંઈપણ ન આવે તો આનો અર્થ” એ થયો કે શિક્ષકે મનોવૈજ્ઞાનિક ક્ષણ સમજવામાં ભૂલ કરી છે અર્થાત્ તેણે બાળકની રચિ, તાત્કાલિ માનસિક તૈયારી અને રમિતની ઉપેક્ષા કરી છે એટલે એને પશ્ચિમનું ધારેનું ફળ મળ્યું નથી.” આનાથી અપ્પ છે કે પશ્ચિમનું વધારેમાં વધારે ફળ મેળવવા માટે શિક્ષક મનોવૈજ્ઞાનિક ક્ષણનું ઉમેલા ધ્યાન નખાવે જોઈએ ભૂલ પાડાય એટલે જાણીએ એનું મોજાધન કરવા માટે બાળકને ટેવ જોઈએ લેખ અને અનુવાદની ભૂલો જે પણ અવાગિયાં પડી સુધારવા માટે અપાય તો એમાં લાભ થયો મદિદાત્મક છે જો ભૂલસુધારને મૌલિક અનુભવનું એક અગ્ર ગુણની લક્ષણે તો મશોધિત વાત બાળકના મનિતમાં જલદી આવી જશે, આનો અર્થ એ થયો કે અભ્યાસ વખતે શિક્ષકની હાજરી આવશ્યક છે, જેથી બધી ભૂલોનું મશોધન થઈ શકે આ મોજાધનમાં ભૂલોનું મોજાધન બાળકની જ કરાવવું જોઈએ આમાં અસફળ થાય ત્યારે શિક્ષકની અદાવતની જરૂર પડે છે

(૪) યથાર્થજ્ઞ અભ્યાસ આવી પરિસ્થિતિમાં જ દરાવવાની ચેષ્ટા કરવી જોઈએ કે જેમાં આગળ વર્ધીને તેના કૌશલનો ઉપયોગ થાય આ મિદાંતની અવલેખના કબાઈથી વધારે સમય અને શક્તિનો અપવ્યય થાય છે. થોડો થોડો ધબ્બીવાર સુધી અભ્યાસ દરાવવો એ અભિવૈજ્ઞાનિક છે. દારણ કે આનાથી મનોવૈજ્ઞાનિક મંજૂરન બતાવવામાં ધબ્બી વાર લાગે છે. અને ક્યારે ક્યારે આમાં વધારે વાગ થાયથી બાળકની રચિ નષ્ટ થવાનો ભય પણ હોય છે. સંપૂર્ણ ગતિએ અભ્યાસ પણ વધારે સમય સુધી ન દગવવો જોઈએ એકી સાથે જ હાંના સમય સુધી અભ્યાસ દગવવા તેના કસ્ટાં દિવસમાં કેટલીય વાર થોડા સમય નુની અભ્યાસ દગવવો ઈચ્છ છે

રસાનુભૂતિનો પાઠ

આપણે ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે રસાનુભૂતિના પાઠમાં સાહિત્ય, કળા અથવા મંગીતના અમુક ભાગો સમજવામાં બાળકને સમર્થ બનાવી શકાય છે છીએ પહેલાં મંગીતના અને દરિએ માટે જનમનુભાવના સાગ વિચારો ન હતા તેઓને લોકો પુરુષાર્થદીન કહેતા હતા તેમના પ્રત્યે લોકોની વિચિત્ર ધારણાઓ હતી તેઓને લોકો જીવન સાથે અવાના જીવ સમજતા હતા પણ હવે આવા મનોમાં એકદમ પરિવર્તન થઈ ગયું છે હવે તેઓના દાર્યના માનનીય ગુણોને લોકો સમજવાની ચેષ્ટા કરે છે માનવજીવનના ઉદ્યાનમાં તેમનો ધણ એક હાથ ગણાય છે હવે સૌદર-પ્રેમ બતાવવો એ પૌરુષીનતાનું લક્ષણ નથી સમજાતું એટલે આજના શિક્ષણક્ષેત્રમાં પણ આને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન અપાય છે અને આ વિષય વિશ્વાનુભૂતિ થઈ જાય છે કે બાળકોમાં સાહિત્ય, કળા અને મંગીત માટે કેવી રીતે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી શકાય, કે જેથી કામગી બાવનાઓ પ્રત્યે તેઓમાં અનુસંગ ઉત્પન્ન થાય મનોમિત્તાન અનુસાર બાળકોને રસાનુભૂતિ કરવાને લાયક કોઈ વિગત ઉપાય નથી તોપણ થોડા એના ઉપાયોનો ઉલેખ આપણે કરી ચૂક્યા છીએ આમાંથી કેટલીય રસાનુભૂતિઓનું નિષ્ણામ આરુ આવે છે, અને કેટલીયનું બિવદ્ધ આવે છે આ માટે રસાનુભૂતિના પાઠમાં શિક્ષકનું ધ્યાન ધાતુ જ મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે એટલે વ્યક્તિત્વના આધારથી એક જ વિધિ સફળ અને અસફળ બની જાય છે એટલે રસાનુભૂતિનો પાઠ બધા પામેથી દિવદ્ધ હોય છે આનું મેલાવન અનુભવી અધ્યાપક જ કરી શકે છે ગણિત અથવા ઇનિહાસના પાંની માફક રસ ભણવામાં ન આવે આમાં આપણુ કાર્ય એવી રીતે સચ્ચાનિત કરવાનું હોય છે કે જેની બાળકો રસનો અનુભવ પોતે જ કરે આ તો પોતાની મેલ્લાની

વસ્તુ છે. આ પ્રેરણા જન્યત કરવા માટે આપણે બાળકોમાં થોડી મંબેગાત્મક શક્તિનો વિકાસ કરવો પડશે.

રસાનુભૂતિમાં વાતાવરણનો પ્રભાવ

બાળકના વિકાસમાં વાતાવરણનો મોટો હાથ હોય છે. વાતાવરણને ધીમે જ બાળકોમાં બીજાઓની અપેક્ષા મંચીત, સાહિત્ય અને કળા પ્રત્યે વધારે પ્રેમ દેખાય છે. ઉચિત વાતાવરણ ઉપચિત કરવામાં શિક્ષક ધણો જ સહયોગ આપી શકે છે. દરેક કામ મુંદર રીતે કરવા માટે કહેવાથી પણ બાળકોમાં સૌન્દર્યપ્રેમની ભાવના જન્યત થાય છે. આપણે ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે શિક્ષકે ન ભૂલવું જોઈએ કે તે પણ વાતાવરણનું એક અંગ હોય છે. તે પોતાની રહેણીકરણી અને ઉપાયથી બાળકોમાં એવી ટેવ પાડવામાં સમર્થ થઈ શકે છે કે જે તેઓમાં સૌન્દર્યપ્રેમ ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયક બની શકે. શિક્ષકનું વર્તન જ એવું હોવું જોઈએ કે બાળક અનુભુતામાં જ શિક્ષકની સારી ટેવો પ્રદર્શ કરી શકે. આમાં અપ્રત્યક્ષ નિર્દેશ મોટો સહાયક બને છે. કારણકે પ્રત્યક્ષ નિર્દેશ આપવામાં ક્યારે ક્યારે વિરુદ્ધ મંકેતનું ક્ષણ થઈ જાય છે. અને બાળકની ક્રિયા ધ્વિચ્છન દિશાથી પ્રતિકૂળ બની જાય છે. બાળકોમાં કોઈપણ વસ્તુ માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો એ ધણું કઠિન કાર્ય છે. આમાં બાળકોના સ્વભાવ અને રચિતું પૂરું જ્ઞાન જરૂરી છે. શિક્ષકે જાણવું જોઈએ કે અવાજ કરવો એ બાળકનો સ્વભાવ છે. અને ગમના મેદાનમાં, અથવા વર્ગમાં બેસીને પણ સમય આવશે ત્યારે તેઓ અવાજ કરવાના જ છે. આનાથી શિક્ષકે ચીડાવું ન જોઈએ. થોડી ચેતના આવવાથી જ બાળક મુંદર વસ્તુને માટે પોતાની મુખાકૃતિ અથવા ગપ્પોથી જ તેને માટે ભાવ પ્રવર્ણિત કરે છે. આનાથી એ અપ્રેમ છે કે બાળકોમાં સૌન્દર્યપ્રેમનું બીજ પહેલેથી જ હોય છે. ઉચિત વાતાવરણના આયોજનથી આ બીજ ઉત્પન્ન કરવાના અને વધારવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. પણ કોઈપણ વિચાર બાળકો ઉપર જન્યરજ્જતી ન લાદવો જોઈએ. આવા વિચારોનો બાળકો ઉપર કોઈપણ પ્રભાવ નહિ પડે. પોતાના વિચાર બતાવતી વખતે શિક્ષકે એ કહી દેવું જોઈએ કે આ મારા પોતાના વિચારો છે. અને બાળકોને આપણે કહી દેવું જોઈએ કે વિચારોનું નિરાકરણ કરીને જ સ્વીકારવા જોઈએ. શિક્ષકે આ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જે વાતોમાં એનો વિશ્વાસ નથી અથવા જે વાતો એ પોતે સારી રીતે તે સમજી શકે તો એ વાતોનો ઉલ્લેખ બાળકો આગળ ન કરવો જોઈએ. નહિતર બાળકોમાં અરચિ ઉત્પન્ન થઈ જશે. આવી રીતે ઉપર કહેલી વાતો ઉપર ધ્યાન

આપવાથી ગ્લાનુભૂતિમાં અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. ગ્લાનુ-
ભૂતિના પાઠમાં ઘીઠ સંચાલન આનંદ અને ખેલની મુદ્રામાં હોય છે. એટલે
આવા પાઠોને નિયમમાં બાંધી શકાતા નથી. તોપણ પ્રતાવના, રિાયપ્રવેશ,
અભ્યાસ અને પુનરાવર્તનનો ઉલ્લેખ આમાં કરી શકાય છે. આ બધા પગ-
ધિયાં હિપ આપણે હવે અવગ અવગ વિચાર કરીશું.

પ્રસ્તાવના

જે પાઠની ગ્લાનુભૂતિ શિક્ષક બાળકોથી કરાવવા માગે છે એનું તેને
પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ક્યારેક ક્યારેક વિષયજ્ઞાન થાય એટલે પોતાની
વિશિષ્ટ રીતિથી શિક્ષક બાળકમાં ગ્લાનુભૂતિ ઉત્પન્ન નથી કરાવી શકતો.
આવી પરિસ્થિતિમાં શિક્ષકે પાઠનું મંચાલન ન કરવું જોઈએ. કાગળ કે તે
બાળકોને સદાનુભૂતિના પથ પર લાવવામાં સમર્થ થઈ શકતો નથી. ગ્લાનુ-
ભૂતિના પાઠના મંચાલન પૂર્વે શિક્ષકે એને માટે ઉચિત વાતાવરણનું આયોજન
કરવું આવશ્યક છે. બહારની વસ્તુઓથી બાળકનું ધ્યાન આકર્ષાતું ન જાય
એનું પણ શિક્ષકે ધ્યાન રાખવાનું છે એટલે તેને દર વખતે જુદીજુદી
વસ્તુઓના આધાર હિપ બાળકોનું ધ્યાન પાકે તરફ આકર્ષિત કરવાનું છે.
આ માટે આપણે હિપ કરી આવ્યા છીએ કે શિક્ષકને, મંત્રશક્તિનો સહારો
લેવો પડશે શિક્ષકને બાળકોની શક્તિ અને કમજોરીઓનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ
જેનાથી તે સમજી શકે કે બાળક કેવા પ્રકારના પાઠની ગ્લાનુભૂતિ કરી શકે
છે આનાથી સ્પષ્ટ છે કે પાઠનો મંચ બાળકના પૂર્વજ્ઞાનથી એવી રીતે
જોડવો છે કે તે એને માટે નવો હોય યથામંભવ હિપનના અનુભવથી
મંચધિત વાતોનો ઉલ્લેખ પણ સમયાનુસાર કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી
પ્રસ્તુત વિષયને બાળક સારી રીતે સમજી શકે છે પાઠમા આવેલા કલ્પિત
શબ્દો અને અલ્પકાગદિનો અર્થ એક દિન પહેલાં જ બતાવી દઈએ તો
મારું છે કારણ કે શબ્દાર્થ અને ગ્લાનુભૂતિ સાથે સાથે થઈ શકતા નથી
ગ્લાનુભૂતિના પાઠમા શબ્દોનો અર્થ ન બતાવી શકાય એમા રહેલા બાવો
તરફ મંકિત કરી શકાય છે શબ્દાર્થ બતાવવાની ધૂનમાં ગ્લાનુભૂતિ ગૌણ
થઈ જાય છે. જે પદમા ધણી કલ્પિત શબ્દો હોય એવાં પદ ગ્લાનુભૂતિના
પાઠમા ન રાખવાં જોઈએ. જે પદોમાં સરળ શબ્દો હોય તે જ
પદોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ ગ્લાનુભૂતિ થઈ શકે છે એટલે આ વિવેચનથી
સ્પષ્ટ થાય છે કે ગ્લાનુભૂતિના પાઠમાં આપણે બે વાતો હિપ ધ્યાન આપવું

નેઈએ (૧) બાળકો રસાનુશ્રુતિ માટે તૈયાર હોવા નેઈએ (૨) પાઠનુ મથાનન એની રીતે ટલુ કે બાળક તેનો આનંદ લઈ શકે

રસાનુશ્રુતિના પાઠના પ્રતાવનાનુ ધ્યાન બહુ અગત્યનું છે ઉપર આપણે અનુકૂળ વાતાવરણનો ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ વાતાવરણમાં વર્ગની ગિથિતિ અને બાળકોની મુદ્દાનુ પણ તાત્પર્ય સમજ લેવું નેઈએ. જો વર્ગ વણે ઠરો અથવા ગરમ હોય અથવા છોડરાઓ બહુ થાડેલા હોય, તો રસાનુશ્રુતિનો પાઠ ચક્રે નહિ થાય જો વર્ગનું વાતાવરણ મંદતાત્મક હોય તો ધ્યુજ સારુ ઢી શકાય આ માટે નાટ્યશાળા અને સીનેમાગૃહોમાં સુધર ચુ. ચિત્રો દોરે છે, અને લખાવે છે જો પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યથી મન-ધિન પાઠ હોય તો એ પાઠ મનની વાતાવરણ અર્થાત્ બાગ, નદી અને મેાનની પામે બાળકોને લઈ જઈને તેઓને આવશ્યક આનંદ અને અનુભૂતિની પ્રેરણા આપની નેઈએ આવી પ્રેરણાથી તેઓનો માનસિક વિકાસ ઈન્દ્રિય લક્ષ્ય તરફ જમે એમાં જરાપણ મદદ નથી એ કીક છે કે આ વસ્તુ દરેક વખતે મનગિન નથી વાન વગેરેના સ્વાભાવિક વાતાવરણનો આભાસ આપવા માટે વર્ગમાં ફૂલો અને ડાળીઓ વગેરેની સુધર રીતે સજવટ કરી તે પણ થોડીમણી સહાયતા આપે છે આવા જ થોડા ચિત્રો લાગીને ઉપગ્રિયન છના એ અમોલવૈજ્ઞાનિક નથી પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું નેઈએ કે ફૂલો, ડાળીઓ અને ચિત્રોથી વર્ગનું વાતાવરણ એકદુ કૃત્રિમ ન બની જાય કે બાળક પા મા ધ્યાન ન આપતા ચિત્રોમાં ધ્યાન આપે ઉપર કહેલી રીતે બાળકો સમજ શકે કે આ ચિત્રો મનની કંઈક વસ્તુ બનવાની છે આવી રીતે પાઠ માટે તેઓ ઉત્સુક થઈ જશે

વાતાવરણને આવી રીતે ઉપયુક્ત બનાવવાના શિક્ષક પણ પોતાની વાણીથી બાળકોમાં પાઠ માં અનુકૂળ મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. કોઈપણ જગાએ પાઠમાં આવેલી અતર્ક્યાનો પણ મને કહેવો નેઈએ કેટલીક જગાએ પોતાના અનુભવ બતાવવા પણ આવશ્યક હોય છે, અને કેટલીક જગાએ પ્રતોદ્ધાર બાળકોમાં પૂર્વજ્ઞાન જાગૃત દલુ આવશ્યક ગણાય છે આવી રીતે જુદીજુદી રીતે શિક્ષક રસાનુશ્રુતિનો પાઠ તૈયાર કરી શકે છે

વિષયપ્રવેશ

પ્રતાવના પછી વિષય-પ્રવેશની સમસ્યા આવે છે વિષયપ્રવેશની પદ્ધતિ કનાત્મક હોવી નેઈએ આ જગાએ શિક્ષકે લેખક અથવા કવિના

ભાવો સારી રીતે સમજાવવા જોઈએ. આ માટે લાંબાં લાંબાં ભાષણો આપવાં જોઈએ. જે શિક્ષક લેખકની વાત સમજી શકે છે, અને પ્રકાશિત ભાવોનો પોતે અનુભવ કરી શકે છે તો એનો બાળકો ઉપર દૃષ્ટિન પ્રભાવ પણ વિના રહેવાનો નથી. આ વાત કિતૂન બાળકો વખતે જ માનવાની નથી; પરંતુ આદર્શ પાઠના વખતે પણ માનવાની છે. જે દૃષ્ટિના ભાવોમાં સહાનુભૂતિ બતાવીને જે આદર્શ પાઠ આપીએ તો શિક્ષકનો અર્થો ત્રિગુણ તો ત્યાં જ થઈ જાય છે. એક તો વાતાવરણ બીજું થઈ જાય છે અને બાળકોના કાન બીજા થઈ જાય છે. અને તેઓની રચિ પાઠના અંત સુધી બની રહેશે. આદર્શ પાઠ પછી કિતૂત બાળકો આવે છે. આ પણ વિષયપ્રવેશનું એક અંગ છે. જે ઉપર દહેલી વાતો અનુસાર વર્ગનું વાતાવરણ અનુકૂળ બનેલું છે તો પ્રસ્તુત વિષય ઉપર બાળકો પોતાની સમ્મતિ આપી શકશે. શિક્ષકની વાત ઉપર તેઓ આલોચનાત્મક દૃષ્ટિથી વિચાર કરે. બાળકોને પોતાના ભાવ પ્રકટ કરવા માટે પર્યાપ્ત સમય આપવો એ રસાનુભવના પાઠનો એક પ્રાણ છે. જે આમાં શિક્ષક બાળકોને ઉત્સાહિત કરી શકે તો તેઓ રસાનુભૂતિમાં સફળ થઈ શકશે. જે બાળક ભાવપ્રકાશનમાં ગંકાય બતાવે તો આ માટે તેઓને વિવશ કરવા અમનોવૈજ્ઞાનિક થશે. સહાનુભૂતિ બતાવવાથી બાળક ભવિષ્યમાં સરળતાથી ભાવપ્રકાશન કરી શકે છે. લેખકો અને દૃષ્ટિઓનું મુલનાત્મક અધ્યયન પણ રસાનુભૂતિમાં સહાયક બને છે. ક્યારેક ક્યાંક બીજા ભાષાના લેખકો અને દૃષ્ટિઓના દાખલા આપવા પણ આપ્રમેગિક નહિ ગણાય. પાઠનું મંથાલન એવી રીતે કરવું જોઈએ કે બાળક પોતાની સમ્મતિ પણ અથવા વિપક્ષમાં શિક્ષકના ભાવોથી પ્રભાવિત થઈને ન આપે. તે પોતાના ભાવપ્રકાશન અને અનુભૂતિઓના આધાર ઉપર કે. શિક્ષકની વાત કહી આપવા કરતાં તો એ ચારુ છે કે તે ચૂપ રહે અથવા તો એમ કહે કે મને કંઈ સમજણ પડતી નથી. કાગળ કે આનંદ તો માનસિક અનુભૂતિનું ફળ છે. તે શિક્ષકની આગ્રાહુ ફળ છે. બાળકોની મુદ્રાનું અધ્યયન આવશ્યક છે. તેઓની મુદ્રાથી જે જણાવુ નથી તેને પ્રકાશિત કરવા માટે પ્રત્યેની મદદ લેવી જાય છે. કાગળ કે આનાથી પાઠમાં બાળકોની બંધી રચિતો લોપ થઈ જાય છે અને બાળકો ચાકી જાય છે. કેટલાંય બાળકો પોતાના ભાવપ્રકાશનમાં ઘણો સંકોચ કરે છે. બાળક નથી બોલતો એટલે એનો અર્થ એ નથી કે તે કંઈ જાણતો નથી. રસાનુભૂતિ તો એક કોમળ છોડ જેવી હોય છે. જેને માટે ઘણી સતર્કતા અને સહાનુભૂતિની આવશ્યકતા હોય છે.

નાનાં બાળકોની આથે વિશેષે કરીને સ્વેચ્છાત્મક ભાવનાઓનો સંબંધ રાખવો ફીક છે. પણ થોડાં મોટાં બાળકો સાથે બૌદ્ધિક વિચારની પણ ચર્ચા કરી શકાય છે. લેખક, કવિ અથવા સંગીતજ્ઞની શૈલી અને છંદ ઉપર વિવેચના કરી તેઓ માટે અનુપયુક્ત નથી

અભ્યાસ

કેટલાય લોકોની ધારણા છે કે જે લોકો પોતે કવિતા દરે, લેખો લખે અને ચિત્રો દોરે તે બીજાથી વધારે પદ્ય, ગદ્ય અને ચિત્રનો રસાન્વાદ સરળતાથી કરી શકે છે આનો અર્થ એ નથી કે બીજા આન્વાદન કરવામાં અસફળ જ હોય છે. આની પરિસ્થિતિમાં પણ બાળકોને ગદ્ય, પદ્ય અને ચિત્રની ગ્યના કરવા માટે ઉત્સાહિત કરવા એ પણ શક્ય છે. આમા થોડી સફળતા મળશે તો બાળક કોઈપણ કળાની રસાનુભૂતિ જલ્દી કરી શકશે. નાનાં અથવા મોટાં બાળકોને એમની શક્તિ અનુસાર આના માટે ઉત્સાહિત કરી શકાય છે. બાળકના પ્રયત્નો કેટલાય ખોટા કેમ ન હોય, પણ શિક્ષણદષ્ટિથી એ બહુ મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાય છે, અને રસાનુભૂતિમાં સહાયક પણ ગણાય છે

પુનરાવર્તન

દરેક પાઠમાં આની જરૂર હોય છે આનાથી શિક્ષક થોડું અનુમાન કરી શકે છે, કે તે પોતે સફળ થયો છે કે નહિ બીજુ, આ પાઠના આવશ્યક અંગો ઉપર બાળકનુ ધ્યાન બીજી વખત આકર્ષિત થઈ જાય છે આવી રીતે અમરણમા પણ થોડી ધણી મદદ મળે છે રસાનુભૂતિના પાઠમાં પુનરાવર્તનનો આજ વિદેશ છે અહી આપણે એવા પ્રશ્નો પણ પૂછી શકીએ છીએ કે જેનાથી આપણને અનુભવ થાય કે વિષય બાળક ક્યાં સુધી સમજે છે .

[૭]

શિક્ષણસૂત્રો અને વિધિઓ

ક. શિક્ષણસૂત્રો

શિક્ષણશાસ્ત્રમાં થોડાંક સૂત્રો વંધારે, પ્રચલિત દેખાય છે. દા. ત. સરળથી મંદુળ ઉપર જલું, જ્ઞાનથી અજ્ઞાન તરફ જલું, વિગેયથી સામાન્ય તરફ, રચૂયથી સૂક્ષ્મ જાણુ, વિશ્લેષણથી મંલેષણની જાણુ, અંપૂર્ણથી અંશની જાણુ તથા મનોવૈજ્ઞાનિક હોય વૈજ્ઞાનિક નહિ. અંગ્રેજીમાં “ ક્રોમ સિમ્પલ ટુ કોમ્પ્લેક્ષ. ” “ ક્રોમ નોન ટુ અનનોન. ” “ ક્રોમ પર્ફેક્ટ્યુલર ટુ જનરલ. ” “ ક્રોમ કોન્ક્રીટ ટુ અબ્સ્ટ્રેક્ટ ” “ ક્રોમ એનલીસીસ ટુ સીનથેસીસ ” “ ક્રોમ હોલ ટુ પાર્ટ્સ. ” “ સાઈકો લોઝકલ નોટ લોઝકલ. ” આ સૂત્રો શિક્ષણકાર્યમાં મદદગાર હોય છે. જનજ્ઞાનામાં અથવા અજ્ઞાનજ્ઞાનામાં આ સૂત્રોમાંથી ટોઈપીજ સૂત્રના આધાર ઉપર સમય મમય પર પોતાનું કાર્ય કરે છે. એટલા માટે આનું આપણે વિસ્તારથી વિવેચન કરીશું.

(૧) સરળથી સંકુળ તરફ

પાછળનાં પૂત્રોમાં આપણે જોઈ ગયા કે જાળકને ટોઈપીજ વાત શિખવા-કવાની પહેલાં આપણે એના પૂર્વ અનુભવનું સારી રીતે અનુમાન કરવું છે. આ સિદ્ધાંતથી એ સંકેત મળે છે કે શિક્ષા આપવામાં આપણે જાળકની મર્યાદા ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. જે આપણે એની મર્યાદા અનુસાર પાનું મંચાવત કરીશું તો એનો શિક્ષામુલક અવિચલનિથી ચાલતો રહેશે એટલા માટે આ આવશ્યક છે કે જાળક સામે સૌથી પહેલાં જટિલ વસ્તુ ઉપસ્થિત ન કરી જોઈએ. જાળકને સંકુળતાની જાણના આપવી આવશ્યક છે. તેમની આત્મ-ગૌરવ અથવા આત્મમહર્ષનની મૂળ પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ રૂપથી જન્યત હોય છે. તે પણ ખીનજોને દેખાડવા માટે જ કે ટોઈપીજ વસ્તુ કરી સકરામાં અમે સમર્થ છીએ. જે આપણે આ સ્વાભાવિક દૃષ્ટાંતની પૂર્તિ ન કરી શકીએ તે

તેઓને ભારે ચોટ લાગશે. આની પૂર્તિ તેમની આગળ સરળ વસ્તુ ઉપરિચિત કરવાથી જ થઈ શકે છે. જે એકાએક આપણે એમને જટિલ પ્રશ્ન પૂછીશું તો તે હિંમત હારી જશે. અને કોઈપણ કાર્યમાં તેમનું મન નહિ લાગે. એટલે બાળકોની આગળ પહેલાં સરળ વસ્તુ જ મૂકવી જોઈએ. જેનાથી તેઓમાં મંતોષ અને સફળતાની ભાવના આવે. પણ સરળ અને જટિલ વસ્તુનો નિર્ણય કેવી રીતે કરી શકાય. જે એક માટે સરળ છે તે બીજા માટે કઠિન પણ થઈ શકે છે. જે એક વખત કઠિન છે તે બીજી વખત સરળ પણ બાણી શકાય છે. બંધપણમાં જે વાતો આપણને જટિલ દેખાતી હતી તે વાતો હવે સરળ દેખાય છે. કોઈપણ વ્યાકરણના શાસ્ત્રી માટે વર્ણુ સરસતમ ધ્વનિ હોય છે. અને એના પછી શબ્દો અને વાક્યો આવે છે. પણ બાળક માટે આ નિર્ણયક ધ્વનિનું કંઈપણ પ્રયોજન નથી. તે આમાં રુચિ નથી બતાવી શકતો. એટલે સરળ અને જટિલનો નિર્ણય કરતી વખતે આપણે બાળકના પૂર્વ અનુભવ અને માનસિક સ્થિતિનું પૂર્ણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે. શિક્ષકે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે જે એને સરળ દેખાય છે, તેજ બાળકો માટે કઠિન હોય છે. બાળકો માટે સરળ શું છે, એ તો આપણે બાળકોને થોડા પ્રશ્નો પૂછીને શોધી શકીએ છીએ. વિકાસ અવસ્થામાં પણ આનું થોડું જ્ઞાન હોય છે. ક્યારેક ક્યારેક તો પાઠનો પ્રારંભ જટિલ વિચારો અને શબ્દોથી કરી શકાય છે. જે તે વિચારો અને શબ્દો બાળકોની સમજમાં આવતા હોય. એટલે સરળથી મંદુળ ઉપર જવાનું તાત્પર્ય સરસતર તરફથી કઠિનતર તરફ જવાનું છે.

(૨) જ્ઞાનથી અજ્ઞાન તરફ

બાળકને જે યાદ છે તે એના સ્મરણમાં જલ્દી આવી જાય છે. તે એને ગમે છે કે નહિ તે એક મહિદ્બળક પ્રશ્ન છે. એ તો આપણે પણ જાણીએ છીએ કે સાંભળેલી વાત અથવા કથા બીજીવાર સાંભળવામાં આનંદ આવતો નથી, જેવો આનંદ નવી વાતમાં આવે છે. એટલે શિક્ષક ક્યારે ક્યારે પોતાનો વિષય નવા પાઠથી શરૂ કરી શકે છે, પણ જે આ નવા વિષયોનો મંમથ બાળકના પૂર્વ અનુભવથી ન થાય તો પ્રત્યાવના રોચક નહિ બને. થોડો ઘણો નવો વિષય સમજાવીને શિક્ષકે બાળકના પૂર્વજ્ઞાનથી નવો પાઠ શરૂ કરવો જોઈએ. અજ્ઞાત વિષયથી જ્ઞાતનો મંમથ સ્થાપિત કરવો શિક્ષકની કુશળતા ગણાય છે. એટલે શિક્ષકનો બધો પરિશ્રમ આ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિમાં જ કેન્દ્રિત રહેવો જોઈએ. જ્ઞાત વિષયને વારંવાર કહેવો એ અગ્નિહર અને બ્યર્થ છે, અને અજ્ઞાત વિષયને પૂર્વજ્ઞાનથી અલગ કરીને ઉપગ્રિયત કરવો તેને વધારે

કડિન બનાવવો છે આ માટે જ્ઞાત અને અજ્ઞાતનો મગવ સ્થાપિત કરીને બાળકોનો માનસિક વિભાગ ડગ્વો શ્રેષ્ઠ છે

(૩) વિશેષથી સામાન્ય તરફ

આપણુ સામાન્ય ના। વિશિષ્ટ નાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે સામાન્ય તો વિશિષ્ટ નાનો નિર્ગોળ હોય છે એને વિશિષ્ટ જ્ઞાન સામાન્ય જ્ઞાન વગર આવડત નથી આ સૂત્રમા પરિણામ પ્રણાલી દખાય છે કારણ કે જો બાળક આગળ સામાન્ય વસ્તુ મૂકનામા આવે તો તે બીજાની વાતનો જલ્દી સ્વીકાર કરી લેશે જો પોતાની તર્કસંકીર્ણ ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા નહિ રહે આનુ રૂળ એ યથા વાત એની સમજણમા નહિ આવે લખાવની વખતે જો એની નમજમા એ વત આવી જાય પણ તે માનસિક સમજનું સ્થાયી અંગ નહિ બને એટલે વિશિષ્ટથી સામાન્ય તરફ આગળ વધવુ એ મોર્ડેનાનિક છે બાળક માટે વિશિષ્ટ અને સામાન્ય શુ છે એનો અનુભવ કરવા માટે બાળકના માનસિક વિકાસ જો પૂર્વજ્ઞાનથી પરિચિત થવુ પડે

(૪) સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ તરફ

બાળક સૂક્ષ્મ સમજી શકે અને એની પ્રવર્તના પણ આનાથી જ બરેરી હોય એટલે એને શિક્ષણ આપવામા આવે છે જેનો જોડલો અધિ માનસિક વિકાસ થયે તે તેજુજ સૂક્ષ્મ વિચારી જો સમજી શકે પ્રાગજમા બાળક પ્રવળ સૂક્ષ્મ સમજવામા જ સમર્થ હોય છે રમકડુ, ખુસી માતપિતા વગેરેનો પ્રોથ એ જલ્દી યદ્ધ જાત છે કારણ કે તે એને પમ્ડી શકે છે અને જોઈ શકે છે સૂક્ષ્મ સમજવાની શક્તિ એકાએક એક દિવસમા નથી આવતી આ નિર્ણય તો કમલ હોય છે જ્યારે બાળક સૂક્ષ્મ સમજી શકે છે ત્યારે આપણે ખૂબ પ્રસન્ન થઈએ છીએ આપણે છમ્ડીએ છીએ? ઇમાનવારી ન્યાયપ્રિયતા દરાણુના સંયત વગેરે સૂક્ષ્મ લાવે બાળકો સમજી શકે આ સમજવા માટે આ વસ્તુની પાલિષાનો મહારો લેવો મોર્ડેનાનિક નથી પ્રણા બાળક પડેના સૂક્ષ્મને સમજી શકે જ દા ત બાળક પહેલા લા। વસ્તુને જુએ છે લાન વસ્તુ જોઈને એના મનમા લાન રમ એવા સૂક્ષ્મ ભારી પ્રોથ યદ્ધ જાય છે લાન રમ સમજી લેવાનો આધાર લાન રમ વાળી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે આની જ રીતે સતતા, આ સૂક્ષ્મ લાવ અમજવા માટે ગાઈપણુ અમિત તરફ બાળકનુ ધ્યાન આર્પિત કરવુ જોઈએ એ ને સતતા માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા રિશ્તકને કોઈપણ સૂક્ષ્મ વસ્તુ અથવા

વ્યક્તિનો જ આધાર માનવો પડે સત્ય જોલનાર દોષરો હરિશ્ચંદ્ર અને યુધિ-
ષ્ઠિ જેવા મહાપુરુષો અથવા કાર્ષ્ણ્ય ચ્યૂલ પ્રમાણોથી એને સત્યતા જેવા
સૂક્ષ્મ બાવતુ જ્ઞાન તથા એને માટે પ્રેમ અને ગ્રામી લાવ બાળકમાં ઉત્પન્ન
કરી શકાય છે. ચ્યૂલથી સૂક્ષ્મ તરફ આગળ વધવું બહુ મહત્વપૂર્ણ છે. માણસ
સૂક્ષ્મ તરફ આગળ વધી શકે છે. એટલે પશુઓ ડરતા ઊંચી દેખાતો છે.
વાગ્તવિક્ત જ્ઞાનનો અર્થ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો છે. જેનામા જેટલું સૂક્ષ્મ-
જ્ઞાન હોય છે, તે તેટલો જ ચેત્તુ ગણાય છે. એટલે જ શિક્ષકનો એ પ્રયત્ન
હોવો જોઈએ કે બાળક સૂક્ષ્મના આધાર ઉપર ઠપ્પના અને તર્ક કરી ગઈ.
આપણે ઉપર મંકેત કરી આગળ ધીમે આનો વિદ્યાસ ક્રમશઃ પ્રયત્ન કરવાથી
થશે આપણા બધાનો એ અનુભવ છે કે પહેલાં સૂક્ષ્મ વાત કહેવાથી જ બાળ-
કની સમજના કંઈ નથી આવતુ પણ ચ્યૂલના આધારથી એને સમજનીએ
તો તે સૂક્ષ્મને જલ્દી ગ્રહણ કરી લે છે ભૂમિતિ અને વિજ્ઞાનના પાઠમા
ચ્યૂલથી સૂક્ષ્મ તરફ ચાલવાના ધણ જ દાખલાઓ છે જેમાં ચ્યૂલની મદદ
નહિ લેવાય તે કામ નહિ બને આ જ વસ્તુ કાર્ષ્ણ્ય બીજા પાઠમાં અપદ્ધ કરી
શકાય છે.

(૫) વિશ્લેષણથી સંશ્લેષણ તરફ

બાળકના પૂર્વ જ્ઞાનનું વિશ્લેષણ કરીને જ શિક્ષકે નવા જ્ઞાનનું આયો-
જન કરવું જોઈએ દા ત બૂગોળનું જ્ઞાન આપવા માટે બાળકના વાતાવરણમા
તત્ત્વમની પ્રાપ્ત વસ્તુઓના વિશ્લેષણથી પામો પ્રારંભ કરવો જોઈએ પણ આ
ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે ફક્ત વિશ્લેષણથી જ કામ નથી ચાલતુ વિશ્લેષણ
માત્ર જ્ઞાનના વિભિન્ન અંગોનું મંશ્લેષણ બાળકની આગળ મૂકવું પડે તો જ
તે થોડા ધણા નિશ્ચિત વિચારો ગ્રહણ કરી શકે જો જુદા જુદા અંગોનું
આપણે વિશ્લેષણ કરીએ છીએ તો એમા સામાન્ય બતાવવું પણ આવશ્યક
છે. ક્યારે ક્યારે તો એની એક સાધારણ ઝાંખી જ બતાવવી આવશ્યક હોય
છે અને પાછળથી એનાં જુદા જુદા અંગોનું વિશ્લેષણ કરીને આપણે એક
નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચી શકીએ છીએ દા ત. બાળકને પહેલાં પૃથ્વીનો ગોળો, સમુદ્ર
અને જમીન વગેરેનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું આવશ્યક છે અને એના પછી
જુદા જુદા અંગોનું જ્ઞાન આપવું એ મનોવૈજ્ઞાનિક છે આ જ રીત બીજા વિ-
ષયોમાં પણ કામમા લાવી શકાય છે. વ્યાકરણમા પહેલાં આખું વાક્ય આગળ
મૂકવું પડે છે. એના પછી એના જુદા જુદા અંગોનું વિશ્લેષણ એક સામાન્ય
નિયમ બનાવી શકાય છે. આવી રીતે આપણે પહેલાં સંપૂર્ણ વસ્તુ આગળ

મૂકીએ છીએ જેનું નિર્લેણ ન થયું હોય અને પછી નિર્લેણ અને મંલેણ ઉપર પંડાચીએ છીએ પણ આ પદ્ધતિ લગાવનામાં ઠીક નથી

“ધી પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ એન્સુકેશનમાં પૃષ્ઠ ૧૬૪માં ડૉ. લોગી કહે છે કે જેનું મગિત્રણ કરીને લગાવવું સારું છે

(૬) સંપૂર્ણથી અંગની તરફ

કેટલાય લોકો કહે છે કે શિક્ષકે પૂર્ણથી પ્રારભ કરીને એના જુદા જુદા અંગો તરફ આગળ વધવું જોઈએ પણ ખરૂં આ સંપૂર્ણનો અર્થ એ સંપૂર્ણથી છે કે જે સંપૂર્ણને બાળક ન્હોતો છે જો આવે અર્થ ન ગણાય તો આ સૂત્ર પાલનપ્રિધિમાં કંઈપણ મદદ નહિ આપે દા ત. જો આપણે ગુલામના કૂચ ઉપર પાક આપનાનો છે તો ગુલામના ઘોડથી પ્રારભ કરવાનો કેવો કાન્યુ કે બાળક એના ઘોડથી પરિચિત હોય છે એના પગી એના જુદા જુદા ભાગોનું જ્ઞાન કરી શકાય છે

(૭) મનોવૈજ્ઞાનિક હોય વૈજ્ઞાનિક નહિ

ઉપર લખેના પાઠનસૂત્રોના વિવચનમાં આપણે વૈજ્ઞાનિક વિધિનો જ ઉલ્લેખ કરતા આ-આ છીએ હવે આપણી સમક્ષ પ્રશ્ન એ છે કે શિક્ષકમાં બાળકની રચિ, ધ્યાન અને પ્રજ્ઞાક્રિયાનું સુ-ધ્યાન કે? અર્થાત્ પાલન-ક્ષેત્રમાં મનોવૈજ્ઞાનિક વિધિ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ અથવા વિજ્ઞાની કેવળ વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર, સર્વ પ્રથમ મનોવૈજ્ઞાનિક વિધિ ઉપર જ ધ્યાન આપવું જોઈએ દા ત વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણથી ભાષાના અભ્યાસમાં સર્વપ્રથમ વર્ણ અને ધ્વનિથી જ પ્રારભ કરવા જોઈએ પણ મનોવિજ્ઞાન કહે છે કે બાળકની રચિ ધ્વનિઓ અને વર્ણોમાં હોતી જ નથી એનો તો માર્થિક વસ્તુથી જ પ્રેમ હોય છે એટલા માટે એની આગળ આપણે વાક્ય જ મૂકવું જોઈએ કારણકે એમાં એને થોડી ધણી માર્થિકતા દેખાશે. નાની જ રીતે ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ઇતિહાસ-નળથી શરૂ કરીને વર્તમાનકાળ સુધી આવવું એ વૈજ્ઞાનિક છે પણ બાળકની રચિ જૂની વાતોમાં હોતી જ નથી એને તો વર્તમાનથી જ પ્રેમ હોય છે અને આ મનોવિજ્ઞાન નમ્મન છે બાળકમગની આપણે જંગેજનો અનુભવ પણ આ જ બતાવે છે એટલે બાળકની શિક્ષામાં આપણે એની રચિ અને માનસિક વિકાસની અવ-સ્થા ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે પણ આપણે જોઈએ તો વૈજ્ઞાનિક વિધિ પણ અમનોવૈજ્ઞાનિક નથી. વૈજ્ઞાનિક પણ બાળકની રચિ, ધ્યાન, પ્રજ્ઞાક્રિયા, વિશ્વાસ અવ-સ્થા ઉપર પૂરું ધ્યાન આપે છે એટલે મનોવૈજ્ઞાનિક વિધિ એક ખીજા ઉપર આધારિત છે

સ. થોડા શિક્ષણના પ્રકારો

ઉપર લખેના પાઠનસૂત્રોના આધારે જ કેટલાય શિક્ષણના પ્રકારો પ્રચલિત છે. જોકે એ બધા એક જ સાધ્યનાં જુદાં જુદાં સાધનો છે. પણ દરેકનું મહત્વ સ્પષ્ટ નથી. કોઈપણ વસ્તુની એકદમ નિંદા કરીને છોડી દેવી તે સુક્તિમંગલ નથી. કારણ કે અવસર અનુસાર આપણે પ્રાયઃ બધા પ્રકારની આવશ્યકતા હોય છે. કોઈપણ એક જ પ્રકારથી કામ ચલાવવું એ તો દુષ્ટ છે. કારણ કે આપણે બીજાની મદદ તો લેવી જ પડે છે. એટલે હવે આપણે બધી વિધિઓ ઉપર મંથેપમાં વિચાર કરીશું.

(૧) સુકરાતી-વિધિ

સુકરાત એથેન્સનો એક બહુ મોટો મહાત્મા આજથી અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ ચૂક્યો છે. એનો એ વિશ્વાસ હતો કે કોઈને પણ જન્મરજતી જ્ઞાન આપવું સારું નથી. કારણ કે એનાથી વ્યક્તિ કંઈ શીખતી નથી. એની ધારણા હતી કે જાણના અને અજાણનાં જ્ઞાનનો સમૂહ ફેંકના મસ્તિકામાં ભરેલો હોય છે. સાંભળાને, જોઈને, વાંચીને બધા લોકો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. પણ બધા એને માનસિક મંગલનું વ્યવગ્રિહ અંગ નથી બનાવતા. સુકરાત આ ધારણાના આધાર ઉપર લોકોના અવ્યવગ્રિહ જ્ઞાનને વ્યવગ્રિહ કરવા માગતો હતો. આ માટે એણે પ્રશ્નવિધિ અપનાવી. અને પોતાની આ વિવિધ સફળ પ્રયોગો કર્યા. એટલે આ વિધિઓ એના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે.

સુકરાત મતે સાચા આલ્લાં કોઈપણ જગાએ લોકોને મળતો, વૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નો દ્વારા એમના વિચારો પૂછતો. અને તેઓને મુશ્વગ્રિહ અને સારા બનાવવાના પ્રયામ કરતો. આવી રીતે બધાને મારા મતે ઉપર બધું જવા એ એણે જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય બનાવી કાઢ્યો હતો તે પોતાના પ્રશ્નોના આધાર ઉપર જ બીજાને સાચું જ્ઞાન આપવા હમ્મજતો હતો. એનાથી વ્યક્તિ સમગ્ર શંકા કે આ જ્ઞાન મારું પોતાનું છે, બીજાનું નથી. ત્યારે વ્યક્તિઓના આ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે વ્યક્તિઓ પોતા એના વિચારો માનરો આવો એનો વિશ્વાસ હતો. સુકરાતની પ્રજ્ઞાવીઓ મનોવૈજ્ઞાનિક હતી. આ કારણથી કેટલાક નિસ્તામુઓ એની આગળ પાછળ એના હતા. સુકરાત ખાસ કરીને ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિ, આચાર શાસ્ત્ર અને રાજનીતિ ઉપર પ્રશ્ન પૂછતો હતો. મૌથી પહેલાં યુવકનો જ્ઞાન વિષય ઉપર પ્રદાર કરતો હતો. યુવકનો હિતર સાંભળાને બીજી શંકા ઉપગ્રિહ કરતો, અને પ્રશ્નો ઉપર પ્રશ્નો પૂછતો હતો. આવી રીતે પ્રશ્નોના

ઉત્તર આપનામાં યુવક વાંછિત જ્ઞાન ઉપર આવી જતો હતો. અને એને સાચો મોધ પણ થઈ જતો હતો. સુકરાત કહેતો હતો : દ્ધર્મિણ બહારથી પેટમાં બચ્ચું મૂકતી નથી, પણ કેવળ પેટમાં રહેલા બચ્ચાને જ બહાર કાઢવામાં મદદ કરે છે. આ જ સુકરાતની શિક્ષાનો આદર્શ હતો. તે જગજગસ્તીથી બાળકના મગજમાં બહારનું જ્ઞાન ભરવા ઈચ્છતો ન હતો. સુકરાત પોતાના કોઈપણ વિદ્યાર્થીને પરીક્ષામાં પાસ કરાવવા પરિશ્રમ નહિ કરતો તે તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં કેવળ જિજ્ઞાસા જાગૃત કરતો હતો. જેનાથી તે આગળ પરિશ્રમ કરી શકે.

આજકાલ સુકરાતપ્રજ્ઞાવીના ધણા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. શિક્ષક પોતાના પાઠોના મંચાલનમાં પગલે પગલે પ્રશ્નોની મદદ લે છે. પ્રત્તાવનાની જગ્યાએ તે પ્રશ્નો દ્વારા બાળકોને આવશ્યક પૂર્વજ્ઞાનની યાદ અપાવે છે. સિદ્ધાંત નિરૂપણ પ્રશ્નોના આધાર ઉપર જ કરે છે. ગ્રંથણ અને ધારણાશક્તિની પરીક્ષા પણ પ્રશ્નો દ્વારા જ કરે છે. વધારે પ્રશ્નો પૂછવા એ ઠીક નથી. પ્રશ્નો ઉપયુક્ત હોવા નેહિએ. બાળકોને વધારે પ્રશ્નો ન પૂછવા નેહિએ. ન તો તેઓને તેમણે ઉત્સાહિત પણ કરવા નેહિએ.

(૨) અગમનવિધિ

કોઈપણ વાત બાળકોને સીધી ન બતાવીને દાખલાઓથી તેને સમજાવવી એ અગમનવિધિનું કામ છે. ચતુષ્કોણની પરિભાષા આપવા પહેલાં જુદા જુદા પ્રકારના ચતુષ્કોણ સામે મૂકીને એના સાધારણ ગુણોની બાળકો દ્વારા વ્યાખ્યા કરાવીને ચતુષ્કોણની પરિભાષાનું નિર્માણ કરવું એ અગમનવિધિનું કામ છે. આ વિધિ અગમનવિધિ કહેવાય છે. કારણ કે બાળક વિશિષ્ટથી સામાન્ય તરફ જાય છે. પહેલાં વિશિષ્ટ વાતોના વિશ્લેષણના આધારથી અધ્યયન કરી શકાય છે. પછી આપણે એક સામાન્ય વાતનું નિર્માણ કરી શકીએ છીએ. એટલે થોડીદૂરી વ્યક્તિએ આને વિશ્લેષણ વિધિ કહે છે. આ વિધિ મનોવૈજ્ઞાનિક છે. આનાથી બાળકો ઉપર વધારે ભાર પડતો નથી. તેમનું મગજ થાકતું નથી. સરળ પ્રશ્નોથી તે બધી વાતો સમજી જાય છે, અને તે મંતોષ અને સંજ્ઞતાનો અનુભવ કરે છે. એટલે આ વિધિ એમને બહુ સરળ લાગે છે. આ વિધિથી શિક્ષકોને અનુભવ થતો હતો કે ક્યારેક ક્યારેક બાળક આ વિધિના આધાર ઉપર જલદીથી સામાન્ય નિયમો સમજી જાય છે. આવા સમયે શિક્ષકો કેટલી પ્રસન્નનાતો અનુભવ કરતા હશે! આનું અનુમાન કરી શકાતું નથી. કારણ કે દરેકના વ્યક્તિગત અનુભવો હોય છે. આ વિધિમાં બાળકની ઉત્સુકતા કે સુધી બની રહેશે

વિકાસની ગતિ પણ ધીમી હોય છે. એટલે અગમન વિધિ સાચી શિક્ષણવિધિ છે. પણ આમાં બાળકનું કે બાળક કોઈ પણ વિષયને સમજીને આગળ વધે છે એ દર્શન છે. કારણ કે ધણાય એવા નિયમો હોય છે જેમાં પોતાની પરીક્ષા વગર તે કોઈપણ વિષયને સમજી શકતા નથી. અગમનવિધિ નિગમન વિધિ દરતાં વધારે સ્વાભાવિક ગણાય છે. કારણ કે આમાં કોઈપણ નિર્ણય ઉપર પહોંચવા પહેલાં જે કંઈ વિચારવાનું હોય તે વિચારી લે છે. અગમનવિધિથી આત્મ-નિર્ભરતાની વૃદ્ધિ થાય છે, અને નિગમનથી ખીજના આધાર ઉપર જીવન ગાળવા આપણે તૈયાર થઈએ છીએ.

(૪) વાસ્તવિક શિક્ષણવિધિ ‘અગમન નિગમન’

ઉપરના વિવરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અગમન નિગમન વિધિઓ પરસ્પર વિરોધી છે. પણ આ વાત નથી. બંને એક ખીજા ઉપર આધારિત છે. એકનું કામ ખીજા વગર ચાલી શકતું નથી. શિક્ષણકાર્યમાં કોઈપણ એકથી સફળતા મળતી નથી. અને આમાં શિક્ષકને માટે બે વિધિઓની આવશ્યકતા પડે છે. ક્યારેક ક્યારેક તો શિક્ષક બે વિધિઓનો એક સાથે પ્રયોગ કરે છે. અગમન વિધિના પ્રયોગમાં શિક્ષક એ માની લે છે કે બાળક પોતાના પૂર્વજ્ઞાનના આધાર ઉપર આપેલા દાખલાઓને સમજી લે છે. આવી રીતે શિક્ષક આ દર્શન કરી શકે છે કે બાળકમાં આધારણુ નિયમોનું જ્ઞાન હોય છે. આ સાચું પણ છે. કારણ કે આપણે પહેલેથી દેહી ચૂક્યા છીએ કે બાળકનું મગજ પહેલેથી જ કોરા પાંચિયા જેવું હોતું નથી. કેટલાય દાખલાઓ બાળક આગળ મૂકીને શિક્ષક બાળકને આગળ સુધી લઈ જાય છે અને કાર્ય કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે. એટલે જે વસ્તુને આપણે અગમન દેહીએ છીએ તે બાળકો માટે નિગમન છે. આવી રીતે બ્યારે શિક્ષક કોઈપણ સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે તે બાળકને અગમન વિધિ અનુસાર જ સમજાવે છે. આ આધાર ઉપર કેટલાય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે કે વાસ્તવિક શિક્ષણપદ્ધતિ અગમન અને નિગમનનું મંમિશ્રણ છે. જે અગમનવિધિથી શિક્ષક કોઈ સિદ્ધાંત નિરૂપણ બાળકોથી કરાવે છે તો નિગમન વિધિથી સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ કરાવવી આવશ્યક છે. સિદ્ધાંતનિરૂપણ ઉપર જ આવી જઈને સંકાર્થ જવું એ જૂન છે. વધારે દાખલાઓ આપીને બાળકોની પરીક્ષા કરવી એ તેઓના બોધ માટે આવશ્યક છે.

(૫) દ્યુરિસ્ટિકવિધિ (અન્વેષણવિધિ)

બાળકોને જેટલું ઓછું કહેવામાં આવે તેટલું સારું છે. તેઓને પોતે અન્વેષણ કરીને સત્ય જાણખવા માટે આપણે પ્રેરિત કરવા જોઈએ. દ્યુરિસ્ટિક

વિધિની આ જ માગણી છે. આવી રીતે હુરિન્ટિક વિધિ અન્વેષણની પદ્ધતિ છે. આ તે જ પદ્ધતિ છે કે જેનું વર્ણન રમો પોતાની એપરીમાં કરી ચૂક્યા છે. આ વિધિના સમર્થકો કહે છે કે આનાથી બાળકોની તાર્કિક શક્તિનો વિકાસ થાય છે. એટલે બધાને આ વિધિથી જ લગ્નવસ્ત્ર નેમ્ડ એ. આ વિધિના પ્રવર્ધનનું વધારે શ્રેય પ્રેફેસર 'આર્મસ્ટ્રામ' ને આપવામાં આવે છે. હુરિન્ટિક શબ્દ ગ્રીસ ભાષાના 'હુરિન્ટિકો' શબ્દથી નીકળ્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે "હું શોધી શકું છું." પ્રેફેસરનો વિશ્વાસ છે કે સત્યની શોધ કરવામાં બાળકને પોતાને જ આનંદ આવે છે. એટલે સત્યનું યોદ્ધું વિવશ આપીને બાળકને જાતે જ શોધ કરવા માટે ઉત્સાહિત કરવો નેમ્ડ એ. હવે શાળાઓ એવાં સ્થાન ગણાય છે કે ત્યાં બહુ વૈજ્ઞાનિક ઠંઠાથી જેવું, વિચારનું અને જોશનું શીખે છે. એટલે સ્વશિક્ષાનું મહત્ત્વ હવે બધાને સમજાય છે અને પહેલાથી વધારે લોકો આમાં રસ લેવા માંડ્યા છે. બાળકને અન્વેષણ અને આવિષ્કારની પ્રવૃત્તિ આપવી નેમ્ડ એ. આ વિધિનો કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે આપણે બાળકને પોતાની ઉન્નતિ માટે પોતે જ ઉત્તરદાથી બનાવીએ છીએ. હુરિન્ટિક અને અગમનવિધિમાં ઘણી સમાનતા દેખાય છે.

ઉપર આપેલા વિવગ્નથી હુરિન્ટિકવિધિ મેંતોવૈજ્ઞાનિક દેખાય છે. એનું તાર્પર્ય બાળકની જિજ્ઞાસા અને વિધાયકતાની મૂળ પ્રવૃત્તિને બોળન આપવાનું છે. બાળકમાં સ્વભાવનઃ જ પ્રવૃત્તિ હોય છે. એટલે હુરિન્ટિક વિધિ આને અનુકૂળ પણ છે. પણ દરેક વાતમાં બાળકને શોધ કરવા માટે પ્રેરિત કરવો તે ઉચિત નથી કારણ કે આપણે જ્યન એટલું ટુંકું છે કે આપણે પોતે જ દરેક વસ્તુ શોધીને નથી શીખી શક્યા. બીજાના પરિશ્રમનું ફળ આપણે સ્વીકાર્યું જ પડે છે. જે વાત મિલકે કરી ચૂક્યા છીએ તે વાતને સ્વીકારી લેવી એ ઉચિત જ છે. કારણ કે બીજા દરેક માણસોમાં અન્વેષણ અને આવિષ્કાર કરવાની શક્તિ હોતી જ નથી. આ શક્તિ તો બહુ યોગ્ય માણસોમાં હોય છે. આવિષ્કારનું મસ્તિષ્ક પરિપક્વ હોય છે. તે કોઈપણ સમસ્યાના બધા ભાગોનો મેંતોષપૂર્વક વિચાર કરી શકે છે. બાળકનું મસ્તિષ્ક અપ્રમાદ હોય છે તે કોઈપણ સમસ્યાને બધા દૃષ્ટિકોણોથી જોવામાં સમર્થ નથી. ત્યાં સુધી એની આગળ આવશ્યક ઉપર કરણનું વૈજ્ઞાનિક આયોજન કરીને એને ઉચિત પ્રેરણા ન અપાય ત્યાં સુધી તે કોઈપણ વસ્તુ સાર્થક કરવામાં સફળ નહિ થાય. આ વાત સાચી છે કે દરેક બાળકમાં યોગ્ય મોવિડના હોય છે. પણ તે ફક્ત ખેલ સુધી જ સીમિત હોય છે. પણ આપણે બહુ જ બાળકો ઉપર છોડી મૂકીએ તો ખોટા માર્ગ ઉપર વળું એ એના માટે મુશ્કેલ નથી. પણ આનો એ અર્થ નથી કે હુરિન્ટિક વિધિ

ઉપયોગી નથી. પણ આ વિવરણનો ઉદ્દેશ્ય ફક્ત એટલો જ છે કે આ વિધિને બહુ દૂર સુધી ખેંચી લઈ જવામાં અર્થનો અનર્થ થવા મંભવ છે.

એટલે જ જુરિન્ટિક વિધિ બંધી પદ્ધતિઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. યથામંભવ આનો પ્રયોગ ધર્મો જ લાભદાયક થઈ. આ વિધિનું તાત્પર્ય શિક્ષકે એ સમજવું જોઈએ કે કોઈપણ સમસ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ એકાએક બાળકોની આગળ તેણે કરવાનું નથી. તેઓની યોગ્યતાનુસાર સમસ્યાનાં જુદાં જુદા અંગોમાં આવશ્યક વિભાજન કરીને તેઓને અગમનવિધિથી નિરાકરણ ઉપર પહોંચાડવાનું છે. આવી રીતે વિશ્લેષણ, અગમન અને જુરિન્ટિકમાં મોટી સમાનતા દેખાય છે. અગમન અને વિશ્લેષણ વિધિમાં સૌથી પહેલાં બાળકોની આગળ જુદા જુદા દાખલાઓ આપવામાં આવે છે. જેનાથી સત્ય ઉપર તે પોતે જ પહોંચી જાય. આમ કરવાથી તેઓમાં પૂર્વજ્ઞાન અને વિકાસ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. શિક્ષક ફક્ત પદ્યપ્રદર્શનું કામ કરે છે. જુરિન્ટિક વિધિમાં પણ એવી આ જ એટલા હોય છે. એટલે આ પ્રણાલીઓમાં કંઈપણ વિરોધ દેખાતો નથી.

જે આપણે પૂર્વજ્ઞાનના આધાર ઉપર બાળકોને નવું જ્ઞાન શીખવવાનું છે તે જુરિન્ટિક વિધિ સહાયક હોય છે. અહીં જુરિન્ટિક વિધિ અને નિગમનમાં ભેદ દેખાય છે. નિગમનવિધિમાં જ્ઞાન મિદાન્તોના આધાર ઉપર થોડી વાતો સમજાવવાની એટલા કરી શકાય છે. નવા પ્રશ્નો દર્શાવવા માટે બાળકોને તેઓના પૂર્વજ્ઞાનના આધારે ઉત્સાહિત કરી શકાય છે. ગણિતમાં આવા અવસર ઘણાં આવે છે. ક્યારે ક્યારે તો એક જ પ્રકારના કેટલાક પ્રશ્નો બાળકની આગળ મૂકાય છે. અને આવી રીતે સાધારણ નિયમ ઉપર બાળકને જાણે જ લાગી શકાય છે. પણ આ હમેશાં મંભવિત નથી. ક્યારે ક્યારે તો શિક્ષક જાણે જ નિયમ બતાવે તો એ આવશ્યક થઈ જાય છે. આવી રીતે જુરિન્ટિક પદ્ધતિ ઘણી જ લાભદાયક દેખાય છે. અને આનો ખીટી વિધિઓથી મેળ પણ દેખાય છે. પણ આને બહુ દૂર સુધી ખેંચી જુરિન્ટિકની નથી. અને મિત્રકુલ છોડી દેવી તે પણ જુરિન્ટિકની નથી. દરેક વિષયના પ્રયોગમાં આ વિધિનો પ્રયોગ મંભવિત નથી. ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં આનો પ્રયોગ થોડો ઘણો સંભવિત છે. પણ સાહિત્ય, સાહિત્ય, ઇતિહાસ વગેરેના પ્રયોગમાં આનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય. કેટલાક લોકોનો મત છે કે આવા વિષયોમાં આનો ઉપયોગ ન કરી શકાય. પણ સું કોઈપણ કાવ્યની સુંદરતા શોધવી, કોઈપણ ઘટના ઉપર પોતાના વિચારો પ્રકટ કરવા, કોઈપણ ઘટનાનાં કારણો શોધવાં જુરિન્ટિક વિધિ તરફ સંકેત નથી ?

[૮]

પ્રશ્નો અને ઉત્તરો

(ક) પ્રશ્નો

૧. થોડી સામાન્ય બાબતો

બાળકોમાં જિજ્ઞાસાની મૂળપ્રવૃત્તિ વધારે ઉચ્ચ અવસ્થામાં હોય એટલે તે પ્રશ્નો બહુ પૂછે છે. પ્રશ્નોના આધાર ઉપર જ તે વાતાવરણ ઉપર કંઈક નિયંત્રણ રાખીને પોતાનો માનસિક વિકાસ કરે છે. શાળામાં આવવાની અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં જ તે ઘણા પ્રશ્નો પૂછે છે. શાળામાં આવવાની વખતે પ્રશ્નોનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે કારણ કે આ કાળ સુધી તેઓનો માનસિક વિકાસ વાતાવરણની સાધારણ વસ્તુઓ સમજવાયોગ્ય થઈ જાય છે. તોપણ પ્રશ્નો પૂછવાની પ્રવૃત્તિ તેઓમાં હોય છે. તે પ્રશ્નો પૂછવા માટે છે પણ શાળાના વાતાવરણની કૃત્રિમતા તેઓની હૃદયપૂર્તિમાં બાધક હોય છે. એટલે વધારે પ્રશ્નો બાળક પોતાના માતૃપિતા અને ભાઈબહેનને પૂછે છે. શાળામાં પ્રશ્નો પૂછવાની હૃદય હોય છે તોપણ તે ડરીને ચૂપચાપ બેસી રહે છે. આપણે પહેલાં પણ કેટલીયવાર કહી ચૂક્યા છીએ કે શાળાનું વાતાવરણ કૃત્રિમ ન હોવું જોઈએ. કારણ કે કૃત્રિમતા બાળકના માનસિક વિકાસમાં બાધક હોય છે. કારણ કે આનાથી પ્રશ્નો પૂછીને પોતાની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિને તે શાન્ત કરના નથી રચે છે કે તેઓની શિક્ષા અને વિકાસક્રમના પ્રશ્નોનું મહત્ત્વ વધારે છે.

જે શિક્ષકને વર્ગમાં જેટલા વધારે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે તેટલું જ કાર્ય તે શિક્ષકનું સફળ માની શકાય. યોગ્ય શિક્ષક પ્રશ્નો પૂછવા માટે બાળકોને ઉત્સાહિત કરે છે. તે વચ્ચે વચ્ચે ચેકાઈને બાળકોને પ્રશ્નો પૂછવા માટે પ્રેરિત કરે છે. આ સારી રીતે કરેલું કાર્ય છે કે એમના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપણે કેવી રીતે આપવા જોઈએ. આ તો વ્યક્તિગત પ્રશ્નોના પ્રકાર ઉપર

આધાર મળે છે. થોડા પ્રશ્નો મૂર્ખતાપૂર્ણ હોય છે. બાળકોને આવા પ્રશ્નોની જૂલો તરફ મંકેત કરવો એ ઉચિત છે. કેટલાય પ્રશ્નોમાં વિચારદીનતા દેખાય છે. આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો પ્રશ્નકર્તાને જ પૂછવા જોઈએ કે જેથી એને પોતાની જૂલની ખબર પડે. થોડા પ્રશ્નોથી આપણે શોધી શકીએ કે બાળકો પાકને સમજ્યા છે કે નહિ. જો બાળકો ન સમજ્યા હોય તો બીજા વાર પાકનું પુનરાવર્તન કરવું એ દોષ નથી, પણ જરૂરી છે. પછી કોઈપણ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જો આખા વર્ગને રુચિ ન હોય તો એનો ઉત્તર જુદો જ આપવો જોઈએ. જેનાથી આખા વર્ગનો સમય નષ્ટ ન થાય. કેટલાય પ્રશ્નો આગળ આવનાર વાત માટે મંકેત કરે છે: આવા પ્રશ્નકર્તાની પ્રસંસા અવશ્ય કરવી જોઈએ, પણ ઉત્તર પ્રાંત આવે ત્યારે જ દઈ શકાય થોડાક પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રશ્નકર્તાથી જો ત્રણ પ્રશ્નો પૂછીને પણ કાઢી શકાય છે. આ વાતોથી સ્પષ્ટ છે કે બાળકોની શક્યતા સમાધાન યથામંભવ જલદી જ કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી બાળકોની જિજ્ઞાસાનું સહાનુભૂતિપૂર્વક નિગમન ન કરીએ ત્યાં સુધી તે પ્રશ્નો પૂછવામાં ડરે છે. એટલે શિક્ષકે આ વિષયમાં ધણી સતર્કતા રાખવી જોઈએ જેથી બાળકોની જિજ્ઞાસા ખડિત ન થાય કેટલીય વખત મંભવ છે કે શિક્ષક બાળકના પ્રશ્નોના ઉત્તર ન આપી શકે. આવા સમયે સ્પષ્ટ રૂબરૂમાં પોતાની અસમર્થતા પ્રકટ કરવી ઉચિત છે. એકાગ્રમંદોળ કરવી અથવા ખોટો ઉત્તર આપવો અક્ષમ્ય અપરાધ છે. આ માટે આપણે ઉપર જ કહી આવ્યા છીએ કે જે શિક્ષકો બાળકોને પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઉત્સાહિત કરે છે તેમની આગળ એવા કેટલાય પ્રશ્નો આવશે કે જેઓનો ઉત્તર સમય ઉપર આપવો હકિત થશે આવા સમયે શિક્ષકોએ જરાપણ ગભરાવાનું નથી. આવા પ્રશ્નોમાં સાચી રુચિ બતાવીને શિક્ષકે તે લખી લેવા અને તેઓના ઉત્તર બાળકોને બીજે દિવસે બતાવવા તે જરૂરી છે. બાળકોના પ્રશ્નોને અનાવશ્યક સમજી અરુચિ ન બતાવવી જોઈએ. કેટલાય પ્રશ્નો એવા પણ હોય છે કે જેનો ઉત્તર બાળકો સમજી શકતા નથી. આવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર એટલો જ આપવો જોઈએ કે જેટલો બાળક સમજી શકે. બીજા પ્રશ્નોને આગળના પાકમાં સંબંધિત કરવા એ મનોવૈજ્ઞાનિક છે.

બાળકોના પ્રશ્નોના પ્રકારોનું આપણે સંક્ષેપમાં વિવેચન કરી ચૂક્યા છીએ. અધ્યાપનમાં શિક્ષકોને કેટલાય એવા પ્રશ્નો પૂછવા પડે છે કે આ પ્રશ્નો બાળકોના પ્રશ્નોથી ઓછા મહત્વના નથી. શિક્ષણની કલા, શિક્ષકની પ્રશ્નો પૂછવાની કલા ઉપર આધારિત છે. કારણ કે બધી અધ્યાપન પ્રણાલી-

એમાં પ્રશ્નોનું ધ્યાન ધણુ મહત્વપૂર્ણ છે. પ્રશ્નની ઘણી ઉપયોગિતા છે. પણ એનું અડી વિવરણ આપવું ઉપયુક્ત નથી તોપણ આપણે નીચે સંક્ષેપમાં વર્ણન આપીએ.

પ્રશ્નો કરવાના ઉદ્દેશો

પ્રશ્ન કરવાના ઉદ્દેશો હેાય છે. એમાંથી કેટલાક નીચે આપવામાં આયા છે.

- (૧) વિદ્યાર્થીની સફળતાનું અનુમાન કાઢવું.
- (૨) તેમને આગળ માટે જરૂરી પ્રેરણા આપવી.
- (૩) તે આવેલા કામને કયાં મુઠી કરી શકે છે તે જાણવું.
- (૪) વ્યક્તિગત દુર્બળતા શોધી કાઢવી.
- (૫) અભ્યાસ આપવો.
- (૬) કર્પનારાકિતનો વિકાસ.
- (૭) બાળકોની રચિઓનો ખ્યાલ કરવો.

ઉપરના ઉદ્દેશો ધ્યાનમાં રાખીને એ કડી શકાય છે કે પ્રશ્નો પૂછવાની એક કળા હોય છે. અને સફળ શિક્ષક બનવા માટે આ કળા શીખવી આવશ્યક છે શિક્ષકે એ જાણવું જોઈએ કે પ્રશ્નો પૂછવામાં કઈ કઈ વાતો ઉપર ધ્યાન આપવું અપેક્ષિત છે. આ બધી વાતો ઉપર નીચે સૂત્ર રૂપમાં સંકલિત કરવામાં આવે છે. એટલે આની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાની વધારે આવશ્યકતા નથી

સારા પ્રશ્નોનાં લક્ષણ

(૧) પ્રશ્નો પાઠના ઉદ્દેશ્યને અનુવક્ષીને હોવા જોઈએ. શિક્ષક કે તે એક નિશ્ચિત ઉદ્દેશ્યનો સંકેત કરે.

(૨) પ્રશ્નો એવા જોઈએ કે પાઠ્યનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા જ નીકળી આવે અને શિક્ષક ઉપદેશક ન થતા પથ-પ્રદર્શક બને.

(૩) જે પ્રશ્નોથી કર્પનાના વિકાસમાં મદદ ન મળે તે પ્રશ્નો નિમ્ન કારિના હોય છે જે પ્રશ્નોથી જાત્રોમાં ચેતના, એકાગ્રતા આવે છે તે પ્રશ્નો સાગ હોય છે. પ્રશ્નની શબ્દાવલિ સરળ, સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત હોવી જોઈએ. થોડા અનુભવી શિક્ષકો લાંબા લાંબા પ્રશ્નો પૂછે છે. દા ત. તમારા લોકોમાંથી

કોણ બતાવી શકશે કે પાણીપનનું યુદ્ધ ક્યારે અને કેની કેની સાથે થયું હતું? હા, તમે આગળ કહો કે તેઓ કેની રીતે વિજ્યી બન્યા? શું તમોને ખબર પડે છે કે ઝાકળ કેમ પડે છે? આવી ગણદાવણના પ્રશ્ન પૂછવા તે સમય નષ્ટ કરવાને માટે છે.

(૪) પ્રશ્નો બાળકોના અનુભવ અને યોગ્યતાનુસાર કરવા જોઈએ. ક્યારે ક્યારે કેટલાક કડિન પ્રશ્નો પણ બાળકોને પૂછી શકાય છે કે જેઓના ઉત્તર બધા વિદ્યાર્થીઓની સમજણમાં આવે. આવી રીતે કુશાગ્ર ભુક્તિના બાળકોની વિચારશક્તિનો કમજોર બાળકો પણ લાભ ઉઠાવી શકશે. કમજોર વિદ્યાર્થીઓને વંચારે અને કડિન પ્રશ્નો પૂછવા સમય નષ્ટ કરવા જોઈએ.

(૫) પ્રશ્નોની ભાષામાં ભિન્નતા હોવી જરૂરી છે.

(૬) પ્રશ્નો એવા હોવા જોઈએ કે જેનો એક જ ઉત્તર હોય. કારણ કે આવા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં બાળકોને કડિનાઈ આવતી નથી. કારણ કે એક ઉત્તર જો ખોટો હોય તો તે બીજો ઉત્તર આપી શકે છે. જેની રીતે આપણે રેશન ઉપર શું જોઈએ છીએ? આ પ્રશ્નના કેટલાય ઉત્તર થઈ શકે છે. પ્રશ્નો એક જ વિદ્યાર્થી સાથે મંડવ થવો જરૂરનો છે. જે પ્રશ્નોના લાંબા લાંબા ઉત્તર હોય છે તે ઉત્તરમાં બાળકો રચિ લેતા નથી. જે પ્રશ્નોના લાંબા ઉત્તર અપેક્ષિત હોય તે પ્રશ્નોને કેટલાય ભાગોમાં વહેંચી દેવા એ મનોવૈજ્ઞાનિક છે.

(૭) પ્રશ્નોની શબ્દાવલિ પાઠ્યપુસ્તકોની ન હોવી જોઈએ. અન્યથા બાળકો પોતાનાં વાક્યોનો પ્રયોગ ન કરીને પુસ્તકના શબ્દોને યાદ કરીને ઉત્તર આપવાની એટલા દરજે. આવી પરિસ્થિતિમાં બાળકો કડિન થઈ જશે કે તે અત્યુત્તર વિધયને સમજે છે કે નહિ. એટલે જિલ્લકે પોતાની ભાષામાં પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. એનાથી બાળકો પણ પોતાનાં વાક્યોમાં ઉત્તર આપી શકે.

(૮) જે પ્રશ્નોના ઉત્તર હા અથવા ના આવે તેવા પ્રશ્નો ન પૂછવા જોઈએ કારણ કે આવા પ્રશ્નો પૂછવાથી વિચારશક્તિના વિદાગ્રમાં સદાયતા મળતી નથી. હા. ત. સીનેમાં જોવા મળે છે. પણ ક્યારેક ક્યારેક એ જોવામાં આવે છે કે આવા પ્રશ્નો પૂછવાની આવશ્યકતા હોય છે તેઓનો ઉત્તર હા અથવા ના માંજ આવે છે આવા વિચારોનું વર્જન કરતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક ગંભીર લેવા માટે આવા પ્રશ્નો પૂછવા પડે છે. પણ જે આનો ગંભીરનાપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી હા અથવા નામાં ઉત્તર આપતો

હોય તો આવા પ્રશ્નો પૂછવા અમોલોચનાત્મક નથી. ક્યારેક ક્યારેક બાળકોમાં કુતૂહલ જન્યુત કરવા અથવા તેઓને વિચારવા માટે વિવશ કરવા આવા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે.

(૯) શિક્ષકે દરેક વાત અધિકારસાદિત કહેવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ; અને છત્રોના સમર્થનની અપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. જો આવી આશા કરવામાં આવે તો તે સફળ શિક્ષક ન ગણાય. છત્રોથી થોડા વખત પછી પૂછવું, “હીક છે ને? સારું છે ને?” વગેરે પૂછવું યોગ્ય નથી.

(૧૦) દરેક પ્રશ્નો એકબીજાથી સંબંધિત હોવા જોઈએ. એવું ન હોવાને લીધે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે પ્રશ્નો સાર્થકતાથી ભરેલા હોય ત્યારે જ તેવું બની શકે છે. પૂર્વજ્ઞાનની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને છૂટા-છવાયા પ્રશ્નો પણ પૂછી શકાય છે. એવા પ્રશ્નોમાં પરસ્પર મંબંધ હોવો આવશ્યક નથી.

(૧૧) પ્રશ્નો પૂછવામાં સ્વર મીઠો હોવો જોઈએ. ગુસ્સે થઈને બહુ ઢોર અવાજથી પ્રશ્નો પૂછવા આવશ્યક નથી. પ્રસન્ન મુદ્રાથી પ્રશ્નો પૂછવામાં બાળકોનો ઉત્સાહ વધે છે. અને તે પોતાની કડિનાઈએ શિક્ષક આગળ મૂકવામાં ગભરાતા નથી.

(૧૨) પ્રશ્ન આખા વર્ગમાં પૂછવા બાદ કોઈ એક બાળકને ઉત્તર આપવા માટે સંમોધિત કરવો જોઈએ. પ્રશ્નોનું વિતરણ એવું જોઈએ કે મથા-મંભવ વધારેમાં વધારે બાળકો ઉત્તર આપી શકે. હોશિયાર બાળકોને વારંવાર પ્રશ્નો પૂછવા અને કમજોરની અવગેહના કરી અનુચિત છે. ખરેખર, શિક્ષકની સફળતા કમજોર બાળકો પાસેથી ઉત્તર કદાવવામાં છે. જે બાળકોને ઉત્તર યાદ હોય એવાં બાળકોને હાથ ઉઠાવવા માટે આદેશ કરી શકાય છે. આનાથી તેઓમાં થોડી કિંમતીકતા આવી જાય છે.

(૧૩) પ્રશ્નોનું વારંવાર પુનરાવર્તન કશું ફીક નથી. તેઓને વારંવાર કહેવાથી બાળકો એને પટેલીયાર ન સાંભળવાની આદત મેળવે છે. આનાથી કેટલીયવાર બાળકોની વિચારક્રિયામાં વિડ પડે છે.

પ્રશ્નોના પ્રકારો

હવે પ્રશ્નોના પ્રકારો ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરવો આપણે માટે અપેક્ષિત છે. પ્રશ્નોનું વર્ગીકરણ, એમનો ઉદ્દેશ્ય તથા તેઓથી નમધિન માનસિક પ્રક્રિયાના આપ્તિ ન કરી શકાય છે. આ રીતે કરેલું વર્ગીકરણ સારું હશે, કારણ કે

જો પ્રશ્નો અભ્યાસાત્મક હોય તો તેઓને વિચારાત્મક મહેવા યોગ્ય નથી અભ્યાસાત્મક પ્રશ્નોમાં તો ખાસ રીતે યતિની પરીક્ષા હોય છે શિક્ષણ વિષયને રોચક બનાવવા માટે પેટનાય પ્રશ્નરત્ના પ્રશ્નો પૂછી શકાય છે એટલે પ્રશ્નોના પ્રકાર મોઘી કાઢના જરૂરી છે 'રિસ્ક' મહોલ્ય મ્હ છે કે વ્યવસ્થા દૃષ્ટિએ પ્રશ્નોના બેજ પ્રકાર છે (૧) સ્મૃત્યાત્મક (૨) વિચારાત્મક સ્મૃત્યાત્મક પ્રશ્નોમાં પાછલી યાદ પ્રેરી વાત બીજવાર મહેવાની હોય છે પણ વિચારાત્મક પ્રશ્નોમાં ઉપગ્રિહિત વિચારો ઉપર પોતાની પના ટીકે મોઘપણ નવી વાતનું સંજન કરીને ઉત્તર આપવો પડે છે આનો ઉદ્દેશ્ય કે પના શક્તિને જાગૃત કરે છે આરેક ક્યારેક બાળકોની આગળ એક નરી સમસ્યા મૂકવામાં આવે છે જેનાથી એ જાણી જાત છે કે પાઠ્યક્રમનો સારી રીતે સમજીને બાળકોએ તેને ધ્યાનમાં રાખી છે કે નહિ અથવા તો તેઓ એનો પ્રયોગ કરી શકે છે કે નહિ નીચે થોડા પ્રશ્નોના દાખના આપીએ છીએ

૧. કારણ બતાવનાના પ્રશ્નો

(૧) મદ્રમદ્દણુ બીજી કોઈ તિથિએ ન ચતા પૂર્ણિમાના તિથિએ જ કેમ થાય છે ?

(૨) પાણીપતના પહેના યુદ્ધમાં હિન્દુઓ કેમ હાર્યા ?

(૩) તુનસીદાસે ભસ્ત માટે કેમ મ્હું છે કે,

ભસ્ત મહા મહિમા જલગણિ મુનિમન કદિ તીર અવના સી "

(૪) પદ્ય ગદ્યથી કેમ વધારે પ્રભાવશાળી હોય છે

(૫) ધૂમાળ ઉપર રેનની મડકો એક બીજાથી ઉંચી નીચી કેમ રાખવામાં આવે છે ?

૨. સુબધ બતાવતા પ્રશ્નો

(૧) મોજનનો સ્વાસ્થ્યથી શો મમ્બ છે ?

(૨) વિજ્ઞાનના અધ્યયનમાં ગણિતની વધારે જરૂર શા માટે પડે છે ?

૩. નિર્ણયાત્મક પ્રશ્નો

(૧) ભગતસિંહ અને સુભાષમા તમે કોને વધારે ગ્રાહો છો ?

(૨) નિખિત અને મૌખિક પરીક્ષામાં તમેને વધારે કઈ સારી લાગે છે ?

૪. વિશ્લેષણાત્મક પ્રશ્નો

(૧) કયા મ્યા ગુણોને લીધે પ્રેમાનંદ અઢ કરિ ગણાય છે ?

(૨) મ્યા મ હને લીધે જવાહરલાલ લાડીના નેતા ગણાય છે ?

૫. તુલનાત્મક પ્રશ્નો

(૧) અશોક અને અકબરના શાસનની તુલના કરો.

(૨) લોર્ડ કર્ઝન અને લોર્ડ માઉન્ટબેટનના શાસનની તુલના કરો.

૬. વર્ગીકરણાત્મક પ્રશ્નો

(૧) ચામાચીડિયું પણ છે કે પક્ષી?

(૨) સાપ જળક્રય છે કે પૃથ્વીક્રય?

૭. વર્ણનાત્મક પ્રશ્નો

(૧) મહાત્મા ગાંધીની અહિંસાની નીતિની વ્યાખ્યા કરો.

(૨) આધુનિક કવિઓમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીની પ્રધાન વિશેષતા બતાવો.

૮. આલોચનાત્મક પ્રશ્નો

(૧) ટાઈ પદ અથવા ગદ્ય ખંડ અથવા ટાઈપલુ વિદ્યાર્થીની કહેલી વસ્તુની આલોચના કરો.

(૨) 'સતી જસમા' ની આલોચના કરો.

૯. વિવેચનાત્મક પ્રશ્નો

આ પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ મગજને કુશળ બનાવવાનો છે. આનાથી વિચાર-શૈલીને વ્યવસ્થિત અને નિયમિત કરવામાં ધણી મદદ મળે છે. આનાથી બાળકોમાં ઉચિત-અનુચિત શુદ્ધ-અશુદ્ધનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા પ્રશ્નોથી બાળક પોતે કલ્પના અને તુલના કરીને પશ્ચિમ શોધે છે. અને પોતાના વિચારોને આની રીતે અક્ષિત કરવાના પ્રયાસ કરે છે કે જોનાથી ભોકો ઉપર પ્રભાવ પડે. એવા પ્રશ્નોની મ્યના શિક્ષકે ખૂબ સતર્કતાથી કરવી જોઈએ કે જોથી બાળકને ખૂબ વિચાર કરવો પડે.

ઉદાહરણાર્થ પ્રશ્નો

(૧) વીજળીથી મનુષ્યને વધારે લાલ થયા છે કે હાનિ?

(૨) સીનેમાથી માનવજાતને વધારે લાલ થયા છે કે હાનિ?

(૩) ભૌગોલિક દ્રષ્ટિથી ઇંગ્લેન્ડ અને જાપાનની તુલના કરો.

૧૦. આવૃત્ત્યાત્મક પ્રશ્નો

આ પ્રશ્નો પાઠની પરીક્ષા કરવા માટે પુણ્ય છે.

(૧) કોઈપણ સ્થાનનો જળવાયુ કયા કયા વાતાવરણ ઉપર આધારિત છે?

(૨) ૧૮૫૭ ના બળવાના કયા કયા કારણો હતા?

(૩) ગાવાની કેટલી રૈતીઓ હોય છે?

જો પ્રશ્નો અભ્યાસાત્મક હોય તો તેઓને વિચારાત્મક કહેવા થોડા નથી અભ્યાસાત્મક પ્રશ્નોમાં તો ખાસ રીતે સ્મૃતિની પરીક્ષા હોય છે શિક્ષણ વિષયને શેષક બનાવવા માટે ટેટનાય પ્રશ્નના પ્રશ્નો પૂછી સમય છે એટલે પ્રશ્નોના પ્રશ્ન શોધી કાઢવા જરૂરી છે 'રિ-મહેત્ય મહે છે કે મનુષ્યની દૃષ્ટિએ પ્રશ્નોના મેજ પ્રશ્ન છે (૧) સ્મૃત્યાત્મક (૨) વિચારાત્મક સ્મૃત્યાત્મક પ્રશ્નોમાં પાઠ્યક્રમ ધરાવેલી વાત બીજીવાર મહેતાની હોય છે પણ વિચારાત્મક પ્રશ્નોમાં ઉપગ્રિહ વિષય ઉપર પોતાની કલ્પના કરીને મેધપિણ નવી વાતનું સંજ્ઞા કરીને ઉત્તર આપવો પડે છે આનો ઉદ્દેશ્ય કલ્પના શક્તિને જાગૃત કરે છે કચારે મચારે બાળમેની આગળ એક નવી અમર્યા મૂકવામાં આવે છે જેનાથી એ જાણી જાય છે કે પાઠ્યપ્રશ્નો સારી રીતે અમર્યા બાળમેએ તેને ધ્યાનમાં રાખી છે કે નહિ અથવા તો તેઓ એનો પ્રયોગ કરી શકે છે કે નહિ નીચે ચોક્કસ પ્રશ્નોના દાખલા આપીએ છીએ

૧. કારણ બતાવનારા પ્રશ્નો

(૧) ચતુરદશ બીજા પ્રશ્ન તિથિએ ન થતા પૂર્ણિમાના તિથિએ જ કેમ થાય છે ?

(૨) પાણીપતના પહેલા યુદ્ધમાં હિન્દુઓ કેમ હાર્યા ?

(૩) દુનિયામાં સૌથી લગત માટે કેમ મુશુ છે કે,

જરત મહા મહિમા જલગણિ મુનિમત ડાહિ તીર અમના સી ?

(૪) પદ ગદ્યથી કેમ વધારે પ્રભાવશાળી હોય છે

(૫) ધૂમાળ ઉપર રેતની સડકો એક બીજાથી જાંચી નીચી કેમ રાખવામાં આવે છે ?

૨. સંબંધ બતાવનારા પ્રશ્નો

(૧) ભોજનનો આસ્થ્યથી શો સંબંધ છે ?

(૨) વિદ્યાનના અધ્યયનમાં ગણિતની વધારે જરૂર શા માટે પડે છે ?

૩. નિર્ણયાત્મક પ્રશ્નો

(૧) ભગતસિંહ અને મુલાખમાં તમે કોને વધારે ચાહો છો ?

(૨) નિખિત અને મૌખિક પરીક્ષામાં તમેને વધારે કઈ સારી લાગે છે ?

૪. વિશ્લેષણાત્મક પ્રશ્નો

(૧) કયા કયા ગુણોને લીધે પ્રેમાનંદ શ્રેષ્ઠ મનિ ગણાય છે ?

(૨) આ મંત્રને લીધે જવાદ લાન લાડીના નેના ગણાય છે ?

૫. તુલનાત્મક પ્રશ્નો

- (૧) અશોક અને અકબરના શાસનની તુલના કરો.
- (૨) લોર્ડ કર્ઝન અને લોર્ડ માઉન્ટબેટનના શાસનની તુલના કરો.

૬. વર્ગીકરણાત્મક પ્રશ્નો

- (૧) ચામાચીડિયું પરુ છે કે પક્ષી?
- (૨) સાપ જળકાય છે કે પૃથ્વીકાય?

૭. વર્ણનાત્મક પ્રશ્નો

- (૧) મહાત્મા ગાંધીની અદિસાની નીતિની વ્યાખ્યા કરો.
- (૨) આધુનિક કવિઓમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીની પ્રધાન વિશેષતા બતાવો.

૮. આલોચનાત્મક પ્રશ્નો

- (૧) દોષ્ટ પદ્ય અથવા ગદ્ય ખંડ અથવા કોષ્ટપિણુ વિદ્યાર્થીની કહેલી વસ્તુની આલોચના કરો.
- (૨) 'સતી જલમા'ની આલોચના કરો.

૯. વિવેચનાત્મક પ્રશ્નો

આ પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ મગજને કુશળ બનાવવાનો છે. આનાથી વિચાર-શૈલીને વ્યવસ્થિત અને નિયમિત કરવામાં ઘણી મદદ મળે છે. આનાથી બાળકોમાં ઉચિત-અનુચિત શુદ્ધ-અશુદ્ધનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા પ્રશ્નોથી બાળક પોતે કલ્પના અને તુલના કરીને પરિશ્રમ શોધે છે. અને પોતાના વિચારોને આવી રીતે અંકિત કરવાના પ્રયાસ કરે છે કે જેનાથી લોકો ઉપર પ્રભાવ પડે. એવા પ્રશ્નોની ગ્યના શિક્ષક ખૂબ સતર્કતાથી કરતી જોઈએ કે જેથી બાળકને ખૂબ વિચાર કરવો પડે.

ઉદાહરણાર્થે પ્રશ્નો

- (૧) વીજળીથી મનુષ્યને વધારે લાલ થયા છે કે હાનિ?
- (૨) સીનેમાથી માનવજાતને વધારે લાલ થયા છે કે હાનિ?
- (૩) ભૌગોલિક દૃષ્ટિથી ઇંગ્લેન્ડ અને જાપાનની તુલના કરો.

૧૦. આવૃત્ત્યાત્મક પ્રશ્નો

- આ પ્રશ્નો પાઠની પરીક્ષા કરતા માટે પુણ્ય છે.
- (૧) કોષ્ટપિણુ ગ્યાનનો જળવાયુ કયા કયા વાતાવરણ ઉપર આધારિત છે?
 - (૨) ૧૮૫૭ના જળવાના કયા કયા કારણો હતા?
 - (૩) ગાવાની કેટલી શૈલીઓ હોય છે?

૧૧. પ્રસ્તાવનાત્મક પ્રશ્નો

આના પ્રશ્નોમાં પૂર્વજ્ઞાનની પરીક્ષા કરીને વિદ્યાર્થીને આગળ નવું ભણવા માટે તૈયાર કરવાના હોય છે, અથવા તે વિદ્યાર્થી ભણવા માટે અગાઉથી તૈયાર થઈને આવ્યો છે કે નહિ તે જાણવા માટેના હોય છે. આવા પ્રશ્નોનો કૌશિક વિભાગ થયો આવેલ છે.

જા ઉત્તરો.

૧. ઉત્તરો કદાચના

જેની રીતે પ્રશ્નો પૂછવાની એક પ્રણાલી હોય છે તેવી જ રીતે ઉત્તરો દેવાનાની પણ એક પ્રણાલી છે. કટલીક વખત દ્રેષ્ટાંતો દોરવાના વિદ્યાર્થીઓ મોઢી મોઢી આશાઓ બાંધીને ભણાવવા જાય છે પણ જ્યારે જ્યારે ઉત્તર ન આવે અથવા ખોટો ઉત્તર આવે તો તમોનો આખો પાઠ નિષ્ફળ થઈ જાય છે અને અલેસા ઉપર અસહ્યતા ઠી રેખાઓ ખેંચાઈ જાય છે. આની પરિસ્થિતિમાં તે શિક્ષકનું નિમૂદ જની જાય છે. મ્યાર મ્યાર તો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તરો માંભગીને હતાશુદ્ધિ થઈ નય છે એક પ્રગતિ વર્ણવે અહીં આપીએ છીએ.

‘એક છાત્રાધ્યાપક વાથ અને અન્યનાની વાર્તા ભણાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓને એક ચિત્ર રાખી લઈ ગયા તેણે વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું કે આ શાનું ચિત્ર છે ? છોકરાઓએ કહ્યું કે ‘આપણું ઉત્તર માંભગીને શિક્ષકની આકૃતિ એવી જ છે તો બગડી ગઈ કે બાગડો હમણા લાગ્યા અને તોણ આખા વિસતો પાઠ નષ્ટ થઈ ગયો. પણ પરિસ્થિતિ સંજાળવા માટે હાથયુક્ત અલેસાથી અને ધૈર્યથી શિક્ષકે બીજી વાર પૂછ્યું જોઈએ કે આખા મ્યાં ક્યાં જનવરોનું ચિત્ર છે ? આવા સમયે શિક્ષક આવધાની અને ધીરજથી મામ લેતો બાળકોના ઉદ્વેગ ઉત્તરોને પણ તે વ્યવસ્થિત ગિયતિ ઉપર લાવી રોકે છે. ઉત્તર આપવો એ બાળકને આધીન છે પણ માગેના ઉત્તરથી તે પોતાનું અભીટ માધી રોકે તો તે સાચો શિક્ષક છે. શિક્ષકના વવારે ચાતુર્ય અપેક્ષિત છે. એટલે કે પ્રશ્ન કરવામાં ઉત્તર કદાવવાની કળા એક મહત્વની નથી.

આપણે ઉપર કહી આપ્યા છીએ કે પ્રશ્ન આખા વર્ગને પૂછીને એક છોકરાને ઉત્તર માટે મોત્તાધિત કરે જોઈએ પણ આ છોકરા કયો હોય અને આનો નિર્ણય કયા આધાર ઉપર કરી સકાય પ્રશ્નો પૂછનારની ધૈર્ય વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તર આપવા ઉત્સુક થઈ જાય છે એઓની ઉત્સુતાથી નિનયનવ

સ્થામાં ગરમડ કિત્તન થાય છે. કેટલાય બાળકો વગર પૂછ્યે એકીસાથે ઉત્તર આપે છે. કેટલાય હાથ જાંચે કરીને એવી રીતે હલાવે છે કે બહુ ખરાબ લાગે છે. એ જરૂર નથી કે જે બાળકો ઉત્તુક હોય તેઓને જ ઉત્તર માટે કહેવું અને બીજાઓની અવંહેલના કચી. યથામંભવ દરેકને અવસર આપવો જોઈએ. પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવાના લોભમાં પ્રશ્નો પૂછવા અમુનોવૈજ્ઞાનિક ગણાય. આનાથી બીજા છાત્રો ઉદાસ બને છે અને કેટલાય તો બિધવા લાગી જાય છે. એટલે પ્રશ્નોનું વિતરણ એવું હોવું જોઈએ કે યથામંભવ દરેક છાત્રમાં ક્રિયાશીલતાનો મંચાર થઈ શકે. જે છાત્ર ઘણો જ કમજોર હોય તો એને સાચા ઉત્તરને બીજા વખત બોલવા માટે કહેવું જોઈએ. અને જે ઉત્તર આપવામાં થોડી ભૂલ પણ હોય તો છાત્રને ફટકારીને બેસાડી દેવો એ અમનોવૈજ્ઞાનિક છે. તો આવા અવસર પર શિક્ષકે વચ્ચે વચ્ચે સહાનુભૂતિપૂર્વક થોડી મદદ આપવી જોઈએ. એટલે વચમાં વચમાં જરૂરી સખ્દો શિક્ષકે કહી દેવા જોઈએ. જે ઉત્તરનો થોડો ભાગ કીક હોય તો છાત્રની થોડી પ્રશંસા અવશ્ય કરવી જોઈએ. પણ આ પ્રશંસા એવી ન હોવી જોઈએ કે જેનાથી બાળક યોગ્યતાનું ખોટું અનુમાન કરે. વારંવાર શાખાશી આપવાની ક્રિયા પણ ખોટી છે. શિક્ષકે વારંવાર એવા પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ કે જેનાથી આખો વર્ગ પ્રભાવિત થાય. જે કોઈ વખત આપણે આગળ બેઠેલા વિદ્યાર્થીને પ્રશ્નો પૂછીએ તો બીજા વખત ખૂણામાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીને પ્રશ્નો પૂછવા એ કીક છે. પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી તરત જ ઉત્તરની અપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તર આપવા માટે થોડો સમય આપવો જોઈએ. કેટલાય શિક્ષકો પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી વિદ્યાર્થીને જોમબેર પૂછે છે કે તમે જાતાવો, અને છોકરો મભરાઈ જાય છે. એટલે પ્રશ્નનો ઉત્તર બહુ મગ્નતાથી પૂછવો જોઈએ તર્જની આંગળાથી બતાવીને, નામ લઈને ઉત્તર માટે કહેવું મનોવૈજ્ઞાનિક છે. પોતાનું નામ દરેકને યજ્ઞ પ્રિય હોય છે. જ્યારે બાળકો પોતાનું નામ શિક્ષકના મોઢેથી સાંભળે છે ત્યારે તેઓ ઘણા પ્રસન્ન થાય છે. તે એમાં પોતાની જાતને મોટી ગણે છે કે સાહેબને તો મારું નામ પણ યાદ છે એટલે શિક્ષકે પોતાના છાત્રોના નામ અવશ્ય યાદ રાખવા જોઈએ. બાળકોને નામ લઈને બોલાવવાનું વિનય સ્થાપનમાં ઘણી મદદ મળે છે ઘણી વખત એવામાં આવે છે કે ઘણાં શિક્ષકો બાળકોનું નામ જાણે છે છતાંય એમ જ કહે છે કે તે પોને જાણેનું નામ જાણતા નથી. આવી રીતે તે મોટાઈ દેખાડવાનો ખોટો પ્રયત્ન કરે છે અને એની મુખમુદ્રા બનાવે છે કે બાળકનાં નામ લેવાને અને પોતાના ગૌરવને પ્રતિષ્ઠા હોય, અને એનાથી એટલી અનભિમતા પ્રકટ કરે છે કે પોતે મોટા જાયો

અધિકારી છે, ગભીર છે અને મહાન છે. તે એમ કહીશ કે શિક્ષકે કમ્પેટ એનું નામ જ નહિ પણ એની બાબતનું બધું જ્ઞાન સંખલુ જરૂરી છે શિક્ષકે ટ્રેઇનિંગ પ્રદારનું ફુનિગ્-અભિમાન રહ્યું તે બાળકને માર્ગિય આનાત પહાયા વા જેવું છે અને એની જાણી જોઈને અમરના ન્યા જેવું હોય છે તથા એ ૥ અભિત્વની અસ્વીકૃતિ અને નિરાશ છે શિક્ષકે આ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે નિર્ણયથી પ્રાપ્ત પૂર્ણ વખતે બાળકોને પણ મરેત મરેત સાગ નથી આનાથી નાના નાના બાળકો દડના ડથી યાદ આવતી વાત પણ જૂની જાય છે અને મોટા બાળકો પણ આ મોટું નામે છે મળુ ક આમા અના દરેકો ભાવ રુક્ષ રીતે રમેતો હોય છે

ઝમોતે મેમોધની વખતે ઉપયુક્ત શબ્દો પ્રોગ રવો જોઈએ કારણ કે આપણે બાળકોને આશરની દૃષ્ટિથી જોવા માગતા નથી જો આપણે આ શબ્દોનો પ્રોગ રીએ તો એનાથી પણ માળકોમા શિક્ષક પ્રતે બુ સાગ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે આપણે બાળકોનો આદર રીએ અને બાળકો આપણો આદર કરે એમ આપણે માનીએ છીએ કેટલાય લોકો 'તમે શબ્દમા વધારે આત્મીયતા માને છે અને આપ શબ્દમા એકાદી પણ વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ આપ નિજવાચક સર્વનામ તરીકે આવે છે અને નિજવાચક સર્વનામમા જ આત્મીયતાનો ભાવ વધારે હોય છે

શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રાપ્ત પૂછવા પછી જે વિદ્યાર્થીને સમોધવામાં આવે તે વિદ્યાર્થી પોતાની જગ્યાએ જમ્દી જોમે ધર્મને જવામ માટે તૈયાર થઈ જાય મોટા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓમાં આમા ધણુ આગસ દેખાય છે કેટલાય બાળક તો સાક્ષાત્ અષ્ટવક્રની માફક જોલા થાય છે કેટલાક મેજે ઝૂકીને જોલા થાય છે આવી રીતે શરીરમા તત્પરતા ઉત્પન્ન થતી નથી અને ટ્રેઇનિંગ મર્યામા આપણે મન લાગવું નથી આ માટે આવશ્યક છે જે જવામ આપતી વખતે બાળકો સુચોચ રીતે જોલા થાય આ પણ વિનયમથાપ નાની અતર્ગત આની જાય ■ નાના નાના બાળકો સાવધાન અવસ્થામાં સૈનિકોની માફક જોલા થવામાં ધણે આનંદ માને છે એટલે વિદ્યાર્થીઓને સૈનિકોની જેમ જોલા થવાની શિક્ષા આપતી જોઈએ શિક્ષકે એ પણ વિચારી લેવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી પ્રાપ્તો ઉત્તર નથી આવડતો તે ઘણી જ મદતાથી જોલા થાય છે આવા વિદ્યાર્થી માટે પણ શિક્ષકે વધારે સમય બગાડવો ઉચિત નથી મરણ કે એક બાળક ઉત્તર આપવામાં નિષ્ફળ અસ મર્યા દેખાય તો શિક્ષકે બીજાને પૂરવું જોઈએ અમદગ વિદ્યાર્થીઓને એસ

વાની આરા ઠીક ઉત્તરની આવૃત્તિ કરાવીને જ આપની જોઈએ. જે કોઈ બાળક ખીચી બાળકો કરતાં ઉત્તર આપવામાં કમજોર હોય તો એવા વિદ્યાર્થીને વર્ગની બહાર જ આવશ્યક વાતો બતાવી દેવી જોઈએ. આ વાત ધ્યાનમાં ગણવી જોઈએ કે કોઈપણ રીતે આપણે એને સહાનુભૂતિ બતાવવાની છે. જે શિક્ષક યથાશક્તિ દરેક માટે આવશ્યકતાનુસાર સહાનુભૂતિ બતાવવાની એટલા કરે છે તેનો બાળકોમાં અહુ આદર થાય છે.

જે જવાબ ન મળે તો બાળકને ડાંટવું અને ફટકારવું એ ધણું અમનોવૈજ્ઞાનિક છે. કેટલાય શિક્ષકો તો એને મોટાં મોટાં વિગેયો પણ આપી દે છે. આવા શિક્ષકોની જેટલી નિંદા ન કરીએ તેટલી ઝોઝી છે. બાળકોના વિકાસમાં મોટાઓની સહાનુભૂતિ ઘણી આવશ્યક હોય છે. શિક્ષકની સહાનુભૂતિ ન મળે તો બાળક પોતાને નકામો ગણે છે. એનો વિકાસ પણ કુપ્લિત થઈ જાય છે.

આ પ્રશ્ન વિચારણીય છે કે વિદ્યાર્થી પ્રદાતો ઉત્તર આખા વાક્યમાં આપે અથવા થોડા શબ્દોમાં. કેટલાય શિક્ષકો પૂર્ણ વાક્યનું સમર્થન કરે છે. પણ આ હમેશાં ઠીક નથી. જે એક શબ્દથી પ્રશ્નનો પૂર્ણ ઉત્તર નીકળી આવતો હોય તો આખું વાક્ય બોલવા માટે બાળકને બાધ્ય કરવો ઉચિત નથી. જુગોળ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, માતૃભાષા અને ગણિત જેવા પાઠોમાં આ નિયમ માની લેવામાં કોઈ હાનિ નથી. પણ જે પાઠો ઉદ્દેશ ભાષા, શક્તિ વિકસાવવાનો છે તો પૂર્ણ વાક્ય બોલવા માટે બાળકને ઉત્સાહિત કરી શકાય છે દા. ત. વિદેશી ભાષા અંગ્રેજી અને દેવભાષા સંસ્કૃતના પાઠમાં પૂર્ણ વાક્યમાં ઉત્તર માગવો એ ખોટું નથી પણ આવા પાઠોમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક છૂટ આપી શકાય છે.

૨. ઉત્તરનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ

હવે આપણે એ જોવું છે કે આપણે ઉત્તર કયા રૂપમાં સ્વીકારવો જોઈએ. શિક્ષાશાસ્ત્રીઓએ આદર્શ ઉત્તરમાં નીચે આપેલા ગુણો બતાવ્યા છે.

- (૧) વ્યાકરણ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ.
- (૨) ઉચિત.
- (૩) પ્રસંગિક.
- (૪) સંક્ષેપ.
- (૫) સાર્થક.
- (૬) આવશ્યક.

ને કે આ બધા ગુણો એટલા જરૂરી છે કે આની વ્યાખ્યા વધારે આપવી ઉચિત નથી. થોડા દાખલા આપી દેવા જ ઉચિત છે.

શિક્ષકે એ સમજી લેવું કીક નથી કે ભાષાની શુદ્ધતાનું ધ્યાન ફક્ત ભાષા અને સાહિત્યના પાઠમાં જ આપવું જોઈએ. ગણિત, ઇતિહાસ બૃજોળ વગેરે બધા પાઠોમાં પણ ભાષાની શુદ્ધતા ઉપર ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. ભાષા એક એવું સાધન છે કે જેનાથી બ્યક્તિ પોતાનો ભાવ પ્રદર્શિત કરી શકે છે. આ સાધનના અભાવમાં વિષય જ્ઞાન રાખનાર વિદ્યાર્થી જવાબ આપવામાં સમર્થ થાય છે. આ સાધનના આધાર ઉપર દરેક વિષયનાં પુસ્તકોની રચના થઈ શકે છે. લગભગ આ તો બધાનો અનુભવ છે કે ભાષા-શક્તિના આધાર ઉપર સાધારણ વાતનું પણ કેવી રીતે વર્ણન કરી શકાય? મોટાથી જમ્મરજમ્મરની વાદ વાદ! નીકળી પડે છે. ભાષાની શુદ્ધિમાં ફક્ત વ્યાકરણની શુદ્ધતા ઉપર ધ્યાન આપવું યોગ્ય નથી. એ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ કે બાળક ખાસ કરીને એક ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે કે નહિ. હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં ખીચડી ભાષાનો પ્રયોગ અથવા ફારસી શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો ઉચિત નથી. આવી અભ્યવસ્થા લગભગ હિન્દીભાષી વિદ્યાર્થીઓમાં વધારે જોવામાં આવે છે કારણ કે હજુ સર્વમાન્ય રૂપથી નક્કી કરવામાં નથી આવ્યું કે ફારસી અને હિન્દુના કયા શબ્દો સ્વીકારી શકાય. ખીચુ અંગ્રેજી ભાષાની હજુ સુધી એટલી પ્રધાનતા રહી છે કે આપણે એક બે શબ્દો અંગ્રેજીના મૂક્યા વગર પોતાનો ભાવ પ્રદર્શિત કરી શકતા નથી. મારો કહેવાનો ઉદ્દેશ એ નથી કે અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ કરવો તે પાપ છે. મારો અભિપ્રાય એટલો જ છે કે બાળકોમાં ભાષા સહિતના વિકાસ માટે યથામંભવ એક સર્વમાન્ય શબ્દાવલિ ઉપર આધારીત રહેવું જોઈએ. જે આપણે આ વસ્તુ ઉપર પહેલાંથી જ ધ્યાન આપીએ તો આજના નવયુવકોમાં ખીચડી ભાષાનો પ્રયોગ સહેલાઈથી દૂર કરી શકાયો.

જવાબ આપવાની ઉચિતતા ઉપર ધ્યાન આપવાનો અર્થ આ છે કે વિદ્યાર્થી ભદ્ર શબ્દોનો ઉપયોગ ન કરે. થોડા એવા શબ્દો હોવા જોઈએ કે જેનો પ્રયોગ ઘરેલૂ વાતાવરણમાં અને ખાસ ચિત્રોમાં થવો જોઈએ. સમ્ય સમાજમાં આનો પ્રયોગ બહુ ખરાબ લાગે છે. દા. ત. આ કહેવું કે સાહેબે આજે ખૂબ લાકુ અને પૂરી દૂંસી. અહિં 'દૂંસી' શબ્દનો પ્રયોગ ગિભત્સ છે. ખાધુનો પ્રયોગ કીક છે. આવા ટૂટલાય દાખલાઓ આપી શકાય છે કારણ કે ઉચિત ઉત્તરનો સંબંધ બાળકોની માનસિક અવસ્થાથી છે. તેઓથી

તેઓની અવસ્થાનુસાર એક પ્રશ્નો ઉત્તર ટૂંકમાં અને વિસ્તારપૂર્વક લઈ શકાય છે. દા. ત. અકબરના શાસન પ્રમથના પ્રશ્નમાં પાંચમા અને દશમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તરમાં ઘણી લિપ્તતા હશે.

પ્રાથમિક ઉત્તરનો અર્થ એ છે કે જેટલું પૂછીએ તેટલો જ ઉત્તર આપી શકાય. ક્યારેક ક્યારેક વિદ્યાર્થી પ્રશ્નનો અર્થ કીક નથી સમજતા અને જેટલો આવડે છે તેટલો દેખાડવાની ઈચ્છાથી વાતો કહે છે. અને લખે છે એટલે બાગકોને આપણે અષ્ટ શબ્દોમાં કહી દેવું જોઈએ કે ઉત્તર આપવા પહેલાં તે પ્રશ્નની માગણી સારી રીતે સમજી લે અને બધા જાનને પ્રદર્શિત કરવાનો લોભ ન કરે.

પ્રશ્નોનો ઉત્તર મંગત જોઈએ. દા. ત. તમારી પામે કેટલી ભેંએ છે? એનો ઉત્તર 'મારી પામે ચાર બકરીઓ છે' આવો અમંગત છે. કારણ કે પ્રશ્ન ભેસની સખ્યા માગે છે નહિ કે બકરીની.

સાર્થક ઉત્તર આપવાનો અર્થ છે કે એમાં નિર્ગર્ક વાતો ન હોય અને કહેવાનું તાત્પર્ય અને પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ હોય. દા. ત. મહાત્મા બુદ્ધ કોણુ હતા? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'શુદ્ધોદનના પુત્ર' કીક નથી. કારણ કે શુદ્ધોદનના પુત્ર તો રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ હતા. નહિ કે ગૌતમશુદ્ધ. ગૌતમશુદ્ધથી બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક મહાત્મા બુદ્ધનો મકેત હોવો જોઈએ.

આવશ્યક ઉત્તરનું તાત્પર્ય એ છે કે એમાં બર્થ રાખ્યાગ ન હોય. કેટલીય વખતે છોકરાઓ પરીક્ષામાં કેટલાય ઉત્તર પુનઃકોગંગી આપે છે. પણ તેઓને ચાંક બહુ ઓછા મળે છે. આ એક ભ્રાન્તિ ફાલેથી છે કે વધારે પાના ભગવાથી વધારે ચાક મળે છે. દા. ત. મહાગરો પ્રતાપ કોણુ હતા? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગજપૂત કુવકમય દિવાકર, ભાન્તગોન્ડ, પ્રાન્ : અમર-ણીય, દેગમક્ર અને ચ્વનના દેવીના પૂજારી શ્રીમાન મહાગરો પ્રતાપને કોણુ જાણતુ નથી? તે ગણા સાગાના પુત્ર હતા. આ ઉત્તરમાં વિગેયોનુ રાખ્દનળ ઘણુ જ ખોટુ અને અનાવશ્યક છે.

૩. ખોટા ઉત્તરોને કેવી રીતે શુદ્ધ કરી શકાય

ઉપર આપણે કહી ચૂક્યા છીએ કે ખોટા ઉત્તર આપનાર વિદ્યાર્થીને ઝાંટવો અને ફટકારવો એ અમનોવૈજ્ઞાનિક છે. આમ કરવાથી બાળક ઉત્સાહ-હીન થઈ જાય છે. અને સાચો ઉત્તર આપવામાં ચૂા યત્નાથી બીકને કારણે ગભગય છે. ઉત્તરમાં બે પ્રકારની ખૂલો હોય છે. (૧) ભાષા (૨) તથ્ય

બાળકો જુવ દરે ત્યારે તે જ વખતે શુદ્ધ ચમ્પદ તરફ તેઓનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનું છે. જો કોઈપણ વાક્ય શુદ્ધ કરવા માટે કાળા પાટિયા ઉપર લખવાની જરૂર હોય તો તેને વધારે વખત ન મળવું જોઈએ. જુવ વધારે વાર માટે મખવાથી એનો ખોટો પ્રભાવ પડે છે. દા. ત. વ્યાકરણ અને ભાષા મંત્રી જૂનો તરત જ સુધાગ્રાની આવશ્યકતા છે. જૂનો સુધાગ્રા માટે પહેલા બીજા બાળકોથી જ દેવું જોઈએ. આખો વર્ગ અસફળ હોય ત્યારે જ શિક્ષકની સદાયતા અપેક્ષિત છે. આનો અર્થ એ નથી કે તમે ખતાંત્રા, તમે ખતાવો એ પ્રકારની પ્રશ્નની ઝડી વચ્ચેની દંડક વિદ્યાર્થીને પૂછીએ પહેલાં ત્રણ બાળકોથી પૂછવું જોઈએ. અને જો ત્રણ બાળકો જવાબ ન આપે તો કહેવું જોઈએ કે કાળ ખતાવી શકે છે? આવી રીતે કહેવાથી આખા વર્ગને પૂછવાનો અભિપ્રાય જાણી શકાય છે. ટ્રેઈનીંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને આ પ્રશ્ન ક્યો જ હેગન કરે છે, કે બાળકોની જૂનોની સુધારણા ક્યારે કરી જોઈએ. આ મંત્રમા કોઈ પણ જોરદાર નિયમ બનાવવો ઉચિત નથી. જલદીથી જલદી જૂનો સુધારવી વધારે મનો-વેગાનિક છે અને બાળક સારી રીતે શીખે છે. પણ આ નિયમમાં છૂટ પણ આપી શકાય છે. દા. ત. જો બાળકનું સ્વસ્થાચન બહુ સારુ હોય તો વચ્ચે એકાદ વખત જુવ કાઢીને એના વાચનમાં વિન કરવું એ કીક નથી. વાચન મમામ વાય ત્યારે એને કહેવું ઉચિત છે. પણ આવા દાખવાઓ બહુ ઓછા હોય છે. બાપા, જુઓળ, ઈનિહાસ, ગણિત તથા વિજ્ઞાનના પાઠોમાં જૂનો સુધાગ્રાની તે જ વખતે આવશ્યક છે, કારણ કે જૂનો સુધારવાની સમસ્યા એવી છે કે એ રિસમા શિક્ષક પોતે જ નિર્ણય કરી શકે છે. પરિસ્થિતિ અનુસાર આ જુનોને તરત જ અથવા બાદમાં સુધાગ્રાની સ્વતંત્રતા શિક્ષકની છે. પણ આદ્યુ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કોઈપણ જુવની અવહેવના ન થાય. બાળકો આગળ ખોટા દાખવાઓ ન આવે. આ માટે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે પહેલાં સાચો ઉત્તર આપી શકે એવા બાળકોને જ પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ અને એની આવૃત્તિ કમજોર બાળકો પાસે કરાવી લેવી જોઈએ. પણ આ સિદ્ધાન્ત સારો કદી શકાતો નથી, કારણ કે આનાથી થોડાં બાળકોમાં માનસિક ઉદાસીનતા અને આળસ આવી જશે અને પોતાનું કામ બીજાના ઉત્તરની આવૃત્તિ કરવામાં સીમિત રાખશે. કેટલાય શિક્ષકોમાં બાળકોનો ઉત્તર દોહગવવાની આદત પડી જાય છે પણ આ નિન્દનીય છે કારણ કે આનાથી સમય નષ્ટ થાય છે અને બાળકોમાં ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળવાની આદત પડતી નથી. તે વિચારે છે કે સાહેબ તો હજુ એક

વખત બોલાવવાનો છે. આપણે આ માનીએ છીએ કે બાળકોના ઉત્તરને બીજી વખત કહેવો શિક્ષક માટે ક્યારેક ક્યારેક આવશ્યક હોય છે.

શિક્ષકે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રશ્નની ગાંઠ જવાબ કઢાવવામાં પણ જોર આપે. જેનાથી વર્ગના બધા બાળકો એને સારી રીતે સંભળી શકે. કેટલાય છાત્રોમાં બહુ ધીમેથી બોલવાની આદત હોય છે. કેટલાય જોરથી બોલે છે કે જેનાથી હિંમત દેખાય છે. ઝડપથી બોલનાર છાત્રોને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે ઉત્સાહિત કરવા જોઈએ. ધરડો થઈ ગયો છે? આજે ખાધું નથી? આવા શબ્દો કહીને બાળકોને લાગિત કરવા ઉચિત નથી, મીઠા અને ગંભીર સ્વરમાં તેઓએ બોલતાં શીખવું એ આવશ્યક છે અને શિક્ષકે પણ તેનો જ વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

બાળકો સારો ઉત્તર આપે ત્યારે એની પ્રશંસાનો સંકેત કરવો મનોવૈજ્ઞાનિક છે. પણ 'શાબાસ, સારુ, ધણુ જ સરસ' આવા શબ્દો વારંવાર કહેવા એ ઉચિત નથી. કેટલાય શિક્ષકોને તો આવા શબ્દપ્રયોગ કરવાની એટલી આદત પડી જાય છે કે જેથી બાળકો તેઓને હિપનામ આપી દે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શિક્ષકે ખૂબ વિચારથી અને કાળજીપૂર્વક વર્તવું જોઈએ.

ક્યારેક ઉત્તર કઢાવવામાં શિક્ષકને ઘણી મુશ્કેલીઓ આવે છે. કારણ કે બાળકો એના પ્રશ્નોના ઉત્તર કીક નથી આપી શકતા. ટ્રેઈનીંગ દોલેજ છાત્રાધ્યાપકો તો આમાં ઘણી મોટી અસફળતા મેળવે છે. અને નિરત્સાહી થઈને પોતાનો આખો પાક બગાડી દે છે. પ્રશ્નનો ઉત્તર બરાબર ન આવે તો શિક્ષકે પોતાના પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે ક્યારેક પ્રશ્ન એવી વિષમ સ્થિતિમાં હોય છે કે જેનો ઉત્તર આપવામાં ઘણી મુશ્કેલી જોવાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રશ્નનું વિશ્લેષણ કરીને કેટલાય લાગમાં તેને વહેચી દેવો જોઈએ. જવાબ આપતી વખતે બાળકોને મદદ આપવાની જરૂર પડે તો આપતી જોઈએ. આનાથી ઘણો લાભ થાય છે. બાળક ઉત્તર આપવામાં સફળતાનો અનુભવ કરે છે.

કેટલાય 'શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના મતાનુસાર ક્યારેક બાળકોને પણ પ્રશ્ન પૂછવાનો સમય આપવો જોઈએ. જે પાઠ લાભાવવામાં આવે, તેની કહિનાઈ સમજવા માટે બાળકોને પ્રશ્ન પૂછવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા જોઈએ. જો આપણે આના ઉપર વિચાર ન કરીએ તો બધા બાળકોનું ધ્યાન પાઠનાં આવશ્યક અંગો ઉપર નહિ જાય. શિક્ષક માટે ઉચિત છે કે બાળકોના

પ્રત્યેક આદર્શ રીતે ઉત્તર આપવાની દૃષ્ટિ પણ શીખી શકે. અને બાળક પોતાની ભાષા મંગલિત અને સારી બનાવી શકે. બાળકોને દ્યારેક વિષયાન્તરિત પ્રત્યેક પૂછવાની છૂટ આપવી મૂર્ખતાનું ઘોતક છે. આજકાલ એવી પણ હવા આવી રહી છે કે કેટલાય છાત્રો શિક્ષકોની મનક દરવાની ચિન્તા માં જ હોય છે. આવી વ્યવસ્થા મળવાથી તે મનગદત પ્રત્યેક પૂછે છે. અને તે શિક્ષકની શક્તિથી બહારના હોય છે. કારણ કે દરેક માણસ સર્વજ્ઞ હોતો નથી. ભલે શિક્ષક “મને આવડતુ નથી” એમ કહીને પોતાનું રક્ષણ કરી લે, પરંતુ શિક્ષકની અદ્યતનતાનો આભાસ બાળકોને મળી જાય છે. પરિણામસ્વરૂપ અસાત્ મન શિક્ષકનો આદર કરતુ નથી. કારણ કે તે પોતાની ઇચ્છાની પૂર્તિ વ્યક્તિની અસાન અવગણના કરી લે છે. શિક્ષક કેટલીય સારી વાતો કહેવાની ઇચ્છા કરે છે, પણ વિદ્યાર્થીઓ તેની ઉપેક્ષા કરે છે. આવી રીતે છાત્રોનું અડધું અગ્નિત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલે બાળકોને વિષયાન્તરિત પ્રત્યેક પૂછવાની છૂટ આપવી જોઈએ નહિ.

*

[૯]

શિક્ષણનાં થોડાં બીજાં ઉપકરણો

૧. શિક્ષકદ્વારા વ્યાખ્યાન

પ્રત્યેક ક્યાં ઉપગમ દ્યારેક દ્યારેક શિક્ષકને પોતાનું વ્યાખ્યાન શક્તિ અનુસાર બાળકોને સમજાવવું પડે છે. એટલે હવે વ્યાખ્યાનના પ્રકાર તથા એના અપેક્ષિત ગુણોનો ઉલ્લેખ કરવા આવશ્યક દેખાય છે. શિક્ષકને વિદ્યાર્થીનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. બધા દૃષ્ટિકોણથી એણે પોતાના વિષય ઉપર પૂર્ણ પારિપત્ય મેળવવું જોઈએ. એમાં બાળક પ્રતિ સહાનુભૂતિ હોવી આવશ્યક છે. આના વગર તેમની મુશ્કેલીઓ ગમતી શકાશે નહિ. વ્યાખ્યાનના આવેશમાં શિક્ષક એ ન જૂસ્વું જોઈએ કે બાળકોને વ્યાખ્યાન વિશે સારાં લાગતાં નહીં તેમને તો પોતાની દિગ્દર્શીતામાં જ આનંદ આવે છે. જો આ યોગ્યતા પ્રત્યેક પ્રશ્નાર્થીમાં વિદ્યાર્થીને જોડેલો આનંદ આવે છે તેટલો શિક્ષકની વાણીમાં નહિ. એટલે શિક્ષકે પોતાના વ્યાખ્યાનનો પ્રયોગ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે ઉચિત રંગથી કરવો જોઈએ. શિક્ષકે પોતાની વાણીમાં

ભાવાનુસાર આવશ્યક ઉતાર-ચઢાણ લાવવાં આવશ્યક છે. આના વગર તેનો પ્રભાવ બહુ ઓછો પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ઊંઘના દેખાય છે. મુદ્રા અને અંગમંચાલનથી વ્યાખ્યાની નીચસતા ઓછી થઈ જાય છે, કથનને વધારે ઉપદેશાત્મક બનાવવું કીક નથી. કથનનું વધારે વૈજ્ઞાનિક અને શારીરિક હોવું પણ રુચિકર નથી. કથન વખતે બાળકના સીમિત જ્ઞાન ઉપર ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

કથનને રોચક બનાવવા માટે એ આવશ્યક છે કે શિક્ષકને પોતાના વિષય સિવાય કોઈપણ બીજા રુચિકર વિષયોનું જ્ઞાન હોય. જેનાથી પ્રમંથાનુસાર વિષયાન્તરમાં પ્રવૃત્ત વિષયનો અન્ય વિષયોથી મંચ બતાવીને મંકેત કરી શકે. જે ભૂગોળ, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય લઘુવાતી વખતે ચિત્રકળા, મંગીન, વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કાર અને રાજનૈતિક વિષયો ઉપર પ્રમંથાનુસાર થોડા સંકેતો આપી શકાય તો માનો સોનામાં મુગધે આવી જાય છે. આનાથી વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષક માટે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાના લાવનો વધારો થાય છે. અને એની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે. પણ આનું તાત્પર્ય આ નથી કે પાઠ્ય વિષય છોડીને આ બધા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાન આપી શકાય. શિક્ષકે પોતાની પ્રશ્ન સા ન કરવી જોઈએ. કેટલાક શિક્ષકો ન્યારે પણ અવસર મળે ત્યાં પોતાની જ વાત કરે છે. આનો બાળકો ઉપર બહુ ખોટો પ્રભાવ પડે છે તેમનો આલોચનાશક્તિ ઘણી તેજ હોય છે. તેઓ આવા શિક્ષકોની ધાક માનતા નથી. તેઓની વિકૃતતા ઉપર પણ તેઓનો વિશ્વાસ નથી ગૂંથેલો. જે વિષયોનો શિક્ષકને પત્થિય ન હોય તે વિષય ઉપર તેનું ન બોલવું જ સારું છે.

પોતાના કથનમાં જે શિક્ષક તુલનાનો આધાર માને તો તે વિષયને બાળક માટે સરળતાથી બોધગમ્ય બનાવી શકે છે તુલના, વિશેષ અને સમાનતા જે લાવો બતાવીને કરી શકાય છે ભૂગોળના પાકમાં જાપાન અને બ્રિટિશ દ્વિપ સમૂહની, ઇતિહાસમાં અશોક અને અકબરની અને સાહિત્યમાં પ્રેમાનંદ અને દયાનંદ આદિની તુલના વધારે રોચક બનાવે છે. જે વસ્તુ આપણે જાણીએ છીએ તેનાથી તુલના કરીને અજ્ઞાનને સમજવું બારે નથી. કાગળ કે આનાથી લાવો, ઉપચારો અને પરિસ્થિતિઓનું એવું સાદુચર્ય થઈ જાય છે કે જેથી માનસિક ક્રિયામાં ઘણી સહાયતા મળે છે. આ પ્રકારની મદદથી વિદ્યાર્થી નવા જ્ઞાનને પોતાના મનમાં સરળતાથી બેસાડી લે છે. અને નવા વિષયમાં કીક કીક અતુમાન લગાડવામાં તે સફળ થાય છે.

વિરોધાત્મક ભાવો ઉપરિચિત કરવાથી પણ આવશ્યક વાતો સમગ્રતામાં ધણી મદદ મળે છે. સાદિત્યમાં કિત્તે શબ્દોને તેઓના વિરોધી શબ્દોથી વિદ્યાર્થીઓને સરળતાથી સમજાવી શકાય છે. જેવી રીતે ‘અનુપમ’નો અર્થ કાઢવા માટે આપણે પૂછી શકીએ છીએ કે “સદા”નો વિરોધી શબ્દ કયો છે? અને આવી રીતે કિત્તે શબ્દોનો અર્થ સરળતાથી સમજી શકાય છે. પણ આવી વ્યાખ્યામાં શિક્ષકે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે શબ્દ ખતાવવામાં આવે તે શબ્દ બનાવેલા શબ્દનો પર્યાયવાચી જ ન હોવો જોઈએ પરંતુ સમાનાર્થક પણ હોવો જોઈએ. જે આ સંભવિત બને તો ભારે શબ્દોની વ્યાખ્યા પરિભાષાથી પણ કરી શકાય છે. ક્યારે ક્યારે આ વિધિમાં વધારે સુવિધા હોય છે. વ્યાખ્યાન વખતે શબ્દોનો વિગ્રહ કરવો પણ જરૂરી થઈ પડે છે. ભાવ સ્પષ્ટ કરવા માટે ઉપયુક્ત વસ્તુ, અથવા ચિત્ર પ્રદર્શનમાં કોઈ દાનિ નથી. ક્રિયા બાળ સંકેત કરનારા શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ ઉચિત અભિનયદ્વારા કરવું ઉચિત છે. જો આ વર્ગોમાં શબ્દોની ઉત્પત્તિ બાળ પણ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું ઉચિત છે.

કોઈપણ પરિસ્થિતિની વ્યાખ્યામાં શિક્ષકે સૌથી પ્રથમ અથવા શબ્દો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. એના પછી આખા પરિસ્થિતિનો ભાવ બાળકોથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવરાવવો જોઈએ અને આમાં પણ અસફળતા મળે તો શિક્ષક ચોતે જ વ્યાખ્યા આપે. શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એની વ્યાખ્યા લાંબી ન હોય અને સરળ શબ્દોની વ્યાખ્યામાં સમય પણ ન ખર્ચે. અનુર શિક્ષક વ્યાખ્યામાં પણ બાળકોને સમય સમય ઉપર પ્રશ્ન પૂછે છે.

શૂગોળ અને ઇતિહાસના પાઠમાં વર્ણનનું સ્થાન ધણું જ મહત્વપૂર્ણ છે. વર્ણનમાં શિક્ષકે ધણી જ સનકતાથી કામ લેવું જોઈએ. વચમાં વચમાં બાળકોને વ્યક્તિગત અનુભવથી સંબંધિત થોડાક પ્રશ્નો પૂછવા ધણા જ આવશ્યક છે. પાઠ ગમે તેટલો કડિન કેમ ન હોય, પણ ગમે તે રીતે એમાં બાળકોના ચેતાના અનુભવોનો સંકેત કરી શકાય છે. આ વાત વિજ્ઞાન, ગણિત, અને નાગરીક શાસ્ત્ર વગેરે બધા વિષયોમાં લાગુ થઈ શકે છે. શિક્ષકે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વર્ણન બહુ લાંબું ન હોય. વર્ણનના આખા કથાનકને નાના નાના ભાગોમાં વહેંચવું જોઈએ. અને દરેક ભાગને અંતે બાળકોને થોડા પ્રશ્નો પૂછવા જરૂરી છે. આનાથી તેઓમાં ક્રિયાશીલતા આવી જાય છે. અને આપણને ખબર પડે છે કે તે અધ્યયનને કયાં સુધી સમજી રહ્યા છે. શૂગોળ અને ઇતિહાસના શિક્ષણમાં ખાસ કરીને આ વિધિઓનું અનુસરણ કરી શકાય છે. વર્ણન કરતી વખતે યથાસ્થાન ચાર્ટ, ચિત્ર, માનચિત્ર અને સ્થાન પટના પ્રયો-

ગતી આનંદ તા હોય છે આ બધાના ઉપયોગી વર્ણનમા મરસતા આવી જાય છે તા જુ કે હમેશા વર્ણન જ ગમનારું સિદ્ધ નથી થઈ શકતું

૨. પ્રદર્શન સામગ્રી

ચાર્ટ્સ, માનચિત્ર, અને ચિત્રો જે બતાવનામા આવે તે રચિકર હોવા જોઈએ નાના માળકોના વર્ગમા તો આ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ કાનજુ કે બાળકોને તક લડકથી વનારે રચિ હોય છે સરખને તે સરગતાથી સમજ શકતા નથી એટલે તેઓની આગળ યથામત્ત મધુળ મૂકવું વધારે મતોરૈસાનિક છે પરંતુ પ્રદર્શનસામગ્રી એટની આકર્ષક ન હોતી જોઈએ કે મુખ્ય રિચ મોજુ મતી જાય આનાથી સાધનનું મહત્ત્વ સાધ્યથી વધારે થઈ જાય છે કેટલાય નવા નવા શિક્ષકો પ્રદર્શનસામગ્રી એટની વધારે લાજીબ છે કે કેટલાય માળખો દ્વારા ઉપાડી રાખ્ય છે પગિલામે તેનો પાક મારીતો ખેન મતી જાય છે એને શિક્ષકને ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે પ્રદર્શનની વસ્તુ એની ઠોગ જોઈએ કે બધા વિદ્યાર્થીઓ તેને એ જ જગ્યાએથી જોઈ શકે જો તે મતાવના માટે શિક્ષકને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવું પડે તો રિચય યવગ્ધામા ગત્યક થશે અને સમય પણ નષ્ટ થશે દરેક બાળક આગળ જઈને મતાવનામા બધાને સમાન અવસર નથી મળતો એટલે તેઓમા કઈક અપ્રમનતા અને ઉત્સાહિતા આવે છે તે સમજે છે કે સાહેબની સહાનુભૂતિ અમારી તરફ ઓગી છે

પ્રદર્શનવસ્તુ પાકઅનુસાર હોતી ધરી જ જરૂરની છે પહાડી દર્ય-સમગ્ર વના માટે અનેક પહાડના ચિત્રો બતાવના મુક્તિમગત નથી એક જ મોટું ચિત્ર બાકુ છે પ્રદર્શનની વસ્તુને મતાવીને આખોથી અન્ય મરી પણ ઠીક નથી વાઙિન પ્રમાન માટે તેને વણા સમન મુધી માળખે આગળ મૂકવી આવસ્યક છે કેટલાય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના મતાનુસાર પ્રદર્શનવસ્તુ દષ્ટિથી અન્ય કરી દેતી જોઈએ કાનજુ કે બાળક પાક ઉપર ધ્યાન આપતા નથી અને તેને જ જુએ છે કાઈપણ પ્રદર્શનની વસ્તુ બાળકોને કેટલીવાગ બતાવતી તેનો નિર્ણય શિક્ષક જ કરી શકે છે પ્રમગાનુસાર તે જ આ વાતને સમજ શકે છે હવ આ તો માનવું જ પડશે કે પ્રદર્શન વસ્તુને ચોડીવાગ બતાવીને ઢાકી દેવી બુ ખરાબ છે આના મતા તો ન બતાવતી એ સારુ છે

૩. શ્યામપટનો પ્રયોગ

અધ્યાપનમા શ્યામપટનો પ્રયોગ વણો મહત્ત્વપૂર્ણ છે ધ્યાનમા ગખવાનું છે કે તે પોતાની મગાપ્રદર્શનની ભાવનામા ન ગમાઈ જાય આમા સમય

પણ વધારે લાગશે અને અનાવશ્યક ચિત્ર પણ ખેંચાશે. દા. ત. ઘોડા, ગાય, બકરી, ગધેડા વગેરેનાં ચિત્રો સ્થામપટ ઉપર બનાવીને બતાવવાં બર્થ છે. કારણ કે આ ચિત્રો બધા વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને ભૂમિતિના શિક્ષણમાં સ્થામપટનો વધારે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. માનચિત્ર, યુદ્ધ સ્થળોની તસવીરો, પ્રાકૃતિક તથા ઔદ્યોગિક ધંધા મંધવીની તસવીરો, ભૂમિતિનાં રેખાચિત્રો, વિજ્ઞાનનાં પ્રયોગચિત્રો, સ્થામપટ ઉપર ખેંચીને બતાવવામાં શિક્ષક સમર્થ હોવો જોઈએ. આ ચિત્રો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ખેંચવામાં જો આવશ્યક હોય તો માપચંત્ર તથા ખીર્ન સાધનોનો આધાર લેવો ઠીક છે. વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલીમાં સ્થામ-પટના પ્રયોગ પર ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. સફળતાપૂર્વક આનો પ્રયોગ કરનાર શિક્ષક ઘણા મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાય છે.

સ્થામપટ સંબંધી ખીજું ધ્યાન

સ્થામપટ ઉપર લખતી વખતે શિક્ષકે એવી જગાએ જિલા રહેવું જોઈએ કે બાળક લખેલી વાત સારી રીતે વાંચી શકે. કેટલાય શિક્ષકો તો સ્થામપટ એવી રીતે ઘેરી લે છે કે જેથી છાત્રજનોને ઘણી અનુવિધા થાય છે. ક્યારે ક્યારે તો તે સ્થામપટની પામેથી શિક્ષકને દૂર ખમેડવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. સ્થામપટ ઘણું ઉચું હોય અથવા નીચું હોય તો એના ઉપર લખવામાં શિક્ષકને ઘણી અનુવિધા થાય છે એટલે જ્યાં સુધી એનો હાથ સગળતાથી પહોંચે ત્યાં સુધી તે લખે. પણ જિએ કરીને શરીર તોડીને અથવા પગ ફેલાવીને લખવું ઘણું ખરાબ લાગે છે. શિક્ષકની આવી મુદ્દા જોઈને બાળકો મનમાં ને મનમાં નારાજ થાય છે. સ્થામપટ ઉપર લખતાં લખતાં વચ્ચે બાળકના લેખનનું નિરીક્ષણ કરી લેવું પણ જરૂરનું છે. જ્યારે ત્યારે સ્થામપટ ઉપર લખવું સારું નથી. અધ્યાપન પ્રારંભ થતા પહેલાં સ્થામપટ સાફ કરીને જવું જોઈએ. આનાથી આમ અધ્યાપકને ઘણી સફળતા મળે છે અને બાળકોને પણ શિક્ષા મળે છે કે વાતાવરણને ખરાબ કરીને ક્યારે પણ ન જવું જોઈએ. માનચિત્ર વગેરે બતાવવાનો અભ્યાસ ન હોય તો એને સ્થામપટ પર અશુદ્ધ રીતે બનાવવું એ સારું નથી. જ્યારે આવશ્યકતા હોય ત્યાં સ્થામપટ ઉપર લખવું ઉચિત છે. ક્યારે શું શું લખવાનું તે વિવેકથી શિક્ષકે સમજી લેવું જોઈએ. ભૂગોળ, ઇતિહાસ, ભૂમિતિ અને વિજ્ઞાનના પાઠમાં ક્યારે ક્યારે રંગીન ચોક્ક ન હોય તો સ્પેદ ચોક્ક પણ ચાલે. સ્પેદ ચોક્કના અણગમ અમકાગ હોય છે અને બાળકોની આંખ ઉપર વધારે જોર પડતું નથી.

૪. પાઠ્યપુસ્તક

પહેલાં ધોરણનું લઘુતર ખાસ કરીને પાઠ્ય પુસ્તકના આધાર ઉપર જ અવલમ્બિત હોય છે. પુસ્તકમાં જે લખેલું હોય તેના આધાર ઉપર કામ કરવું અથવા તેને યાદ કરીને સમજવી દેવું. બાળકોની ચોચતાની પરાકાષ્ઠા સમજાય છે. આ પ્રણાલીના પરિણામસ્વરૂપ સ્મરણશક્તિ ઉપર વધારે ધ્યાન આપીને બીજા માનસિક શક્તિઓની ક્રિયાની અવહેલના થતી હતી. આનો વિરોધ થયો. પાઠ્યપુસ્તકોના આધારે લઘુત્વનું નિન્દનીય સમજવામાં આવ્યું. પરિણામસ્વરૂપ પાઠ્ય-પુસ્તકોનું સ્થાન શિક્ષકનાં વ્યાખ્યાનો અને લખેલા મંકેતોએ લઈ લીધું. ખાસ કરીને આનું પણ સારું ફળ ન મળ્યું. મૌખિક શિક્ષણ વધારે મહત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવ્યું. આ સ્થિતિનું ચિત્ર ‘રેમાન્ડે’ આ શબ્દોમાં સારું દોર્યું છે. “અંગમાં લોકો કહે છે કે વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન હવે શિક્ષકોએ ગ્રહણ કર્યું છે. પહેલાં વિદ્યાર્થી વાંચતા, યાદ કરતા અને મંત્રણાવના હતા. હવે તો આ કામ શિક્ષકોનું થઈ ગયું છે.” વાસ્તવિક રીતે આપણે પાઠ્ય-પુસ્તકની ઉપેક્ષા કરી શકતા નથી. જે પાઠ્ય-પુસ્તક સારું હોય તો શિક્ષકના હાથમાં એક મોટું હથિયાર છે. આનાથી એનો સમય અને શક્તિ અનેનો બચાવ થાય છે. અને શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં બાળકો માટે અમુક હદ સુધી શિક્ષકનું કામ કરી શકે છે. સ્પષ્ટ છે કે પાઠ્ય-પુસ્તકની આવશ્યકતા મંદેહાત્મક નથી. પાઠ્ય-પુસ્તકની મદદ વગર બાળકોને ટોસ રાત્રિ આપવું અત્યંત કઠિન છે. ફક્ત એકવાર સાંભળવાથી અને કહેવાથી નવું જ્ઞાન પાકું થતું નથી. એને માટે સમયે સમયે પુનરાવર્તનની જરૂર હોય છે. પાઠ્ય-પુસ્તક હોય તો બાળક માટે આ બધું કઠિન નથી. હવે આપણે એ જોઈએ કે પાઠ્ય-પુસ્તક કેવું હોવું જોઈએ. એના આવશ્યક ગુણો કયા કયા છે. નીચે આપણે આ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરીએ છીએ. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરની વ્યાખ્યા કરવી ઠીક નથી એટલે નીચે સૂત્ર રૂપમાં આપીએ છીએ.

(૧) વર્ષ દરમિયાન જે કામ કરવાનું હોય તેની સ્પષ્ટ રૂપરેખા પાઠ્ય-પુસ્તકમાં હોવી જરૂરી છે આનાથી શિક્ષકને શિક્ષણમાં ધણી સગળતા મળે છે. બાળકોની આવશ્યકતા અનુસાર શિક્ષણ વ્યવસ્થિત કરવું જરૂરી છે. આ વ્યવસ્થામાં પાઠ્ય-પુસ્તક સહાયક બનાવવું એ અપેક્ષિત છે પણ લકીંગના ફકીરની માફક પાઠ્ય-પુસ્તકની લકીર ઉપર ચાલવું આવશ્યક નથી આ માટે પોતાના અનુભવના આધાર ઉપર પાઠ્ય-પુસ્તકમાં આવશ્યક મંત્રોધન કરવાની ક્રિયાની શિક્ષકને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. વસ્તુતઃ સફળ શિક્ષક જ આદર્શ પાઠ્ય-પુસ્તક રચી શકે છે. અને આ કાર્ય તેને જ આપવું જોઈએ.

પણ વધારે લાગશે અને અનાવશ્યક ચિત્ર પણ ખેંચાશે. દા. ત. ઘોડો, ગાય, બકરી, ગધેડો વગેરેનાં ચિત્રો સ્થામપટ ઉપર બનાવીને બતાવવાં વ્યર્થ છે. કારણ કે આ ચિત્રો બધા વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે. ઇનિહાસ, ભૂગોળ અને ભૂમિતિના શિક્ષણમાં સ્થામપટનો વધારે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. માનચિત્ર, સુદ્ધ સ્થળોની તમસીરો, પ્રાકૃતિક તથા ઔદ્યોગિક ધંધા સંબંધીની તમસીરો, ભૂમિતિનાં રેખાચિત્રો, વિજ્ઞાનનાં પ્રયોગચિત્રો, સ્થામપટ ઉપર ખેંચીને બતાવવામાં શિક્ષક સમર્થ હોવો જોઈએ. આ ચિત્રો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ખેંચવામાં જો આવશ્યક હોય તો માપયંત્ર તથા બીજાં સાધનોનો આધાર લેવો હીક છે. વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલીમાં સ્થામ-પટના પ્રયોગ પર ધણુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. સફળતાપૂર્વક આનો પ્રયોગ કરનાર શિક્ષક ધણુ મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાય છે.

સ્થામપટ સંબંધી બીજું ધ્યાન

સ્થામપટ ઉપર લખતી વખતે શિક્ષકે એવી જગ્યાએ જિલા રહેવું જોઈએ કે બાળક લખેલી વાત સારી રીતે વાંચી શકે. કેટલાય શિક્ષકો તો સ્થામપટ એવી રીતે ઘેરી લે છે કે જેથી છાત્રાઓને ઘણી અમુનિધા થાય છે. ક્યારે ક્યારે તો તે સ્થામપટની પામેથી શિક્ષકને દૂર ખમેડવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. સ્થામપટ ધણું ઊંચું હોય અથવા નીચું હોય તો એના ઉપર લખવામાં શિક્ષકને ઘણી અમુનિધા થાય છે એટલે જ્યાં મુધી એનો હાથ અગળાથી પહોંચે ત્યાં મુધી તે લખે. પગ ઊંચો કરીને શરીર તોડીને અથવા પગ ફેંચીને લખવું ધણુ ખરાબ લાગે છે શિક્ષકની આવી મુશ્કેલી જોઈને બાળકો મનમાં ને મનમાં નારાજ થાય છે. સ્થામપટ ઉપર લખતાં લખતાં વચ્ચે બાળકના લેખનનું નિરીક્ષણ કરી લેવું પણ જરૂરનું છે. જ્યારે ત્યારે સ્થામપટ ઉપર લખવું સારું નથી. અધ્યાપન પ્રારંભ થતા પહેલાં સ્થામપટ સાફ કરીને જવું જોઈએ. આનાથી આમ અધ્યાપકને ઘણી મફળતા મળે છે અને બાળકોને પણ શિક્ષા મળે છે કે વાતાવરણને ખરાબ કરીને ક્યારે પણ ન જવું જોઈએ. માનચિત્ર વગેરે બતાવવાનો અભ્યાસ ન હોય તો એને સ્થામપટ પર અશુદ્ધ રીતે બતાવવું એ સારું નથી. જ્યારે આવશ્યકતા હોય ત્યારે સ્થામપટ ઉપર લખવું ઉચિત છે. ક્યારે શું શું લખવાનું છે તે વિવેકથી શિક્ષકે મનનું લેવું જોઈએ. ભૂગોળ, ઇનિહાસ, ભૂમિતિ અને વિજ્ઞાનના પાઠમાં ક્યારે ક્યારે રંગીન ચોક્ક ન હોય તો સફેદ ચોક્ક પણ ચાલે. સફેદ ચોક્કના અક્ષરો ચમકવા લાગે છે અને બાળકોની આંખ ઉપર વધારે જોર પડતું નથી.

૪. પાઠ્યપુસ્તક

પહેલા ધોણુનુ લણતર ખામ કરીને પાઠ્ય પુસ્તકના આધાર ઉપર જ અવલમિત હોય છે. પુસ્તકમાં જે લખેલું હોય તેના આધાર ઉપર કામ કરવું અથવા તેને યાદ કરીને ગમગની જેવું બાળકોની યોગ્યતાની પરાકાષ્ઠા સમજાય છે. આ પ્રણાલીના પશ્ચિમામસ્વરૂપ અભણશક્તિ ઉપર વધારે ધ્યાન આપીને બીજા માનસિક શક્તિઓની ક્રિયાની અવહેલના થતી હતી. આનો વિરોધ થયો. પાઠ્યપુસ્તકોના આધારે લણાવતું નિન્દનીય સમજવામાં આવ્યું. પશ્ચિમામસ્વરૂપ પાઠ્ય-પુસ્તકોનું ધ્યાન શિક્ષકના વ્યાખ્યાનો અને લખેલા મહેતોએ લઈ લીધું ખાસ કરીને આનું પણ સારું ફળ ન મળ્યું. મૌખિક શિક્ષણ વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવ્યું. આ સ્થિતિનું ચિન 'રેમાન્ડે' આ શબ્દોમાં સારું દોર્યું છે "વ્યગ્રમાં લોકો કહે છે કે વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન હવે શિક્ષકોએ ગ્રહણ કર્યું છે. પહેલા વિદ્યાર્થી વાચતા, યાદ કરતા અને મલખાવતા હતા. હવે તો આ કામ શિક્ષકોનું થઈ ગયું છે." વાસ્તવિક રીતે આપણે પાઠ્ય-પુસ્તકની ઉપેક્ષા કરી શકતા નથી. જે પાઠ્ય-પુસ્તક સારું હોય તો શિક્ષકના હાથમાં એક મોટું હથિયાર છે. આનાથી એનો સમય અને શક્તિ અનેતો બચાવ થાય છે અને શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં બાળકો માટે અમુક હદ સુધી શિક્ષકનું કામ કરી શકે છે. ગ્રપ્ટ છે કે પાઠ્ય-પુસ્તકની આવશ્યકતા મહેતાત્મક નથી. પાઠ્ય-પુસ્તકની મદદ વગર બાળકને ટેલ રાત્રી આપવું અત્યંત હર્ષિ છે. ફક્ત એવાર સાભળવાથી અને કહેવાથી નવું જ્ઞાન પાકે થતું નથી. એને માટે સમયે સમયે પુનરાવર્તનની જરૂર હોય છે. પાઠ્ય-પુસ્તક હોય તો બાળક માટે આ બધું હર્ષિ નથી. હવે આપણે એ જોઈએ કે પાઠ્ય-પુસ્તક કેવું હોવું જોઈએ એના આવશ્યક ગુણો કયા કયા છે. નીચે આપણે આ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરીએ છીએ. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરની વ્યાખ્યા કંઘી કીક નથી એટલે નીચે સ્વરૂપમાં આપણે છીએ.

(૧) વર્ષ દરમિયાન જે કામ કરવાનું હોય તેની ગ્રપ્ટ રૂપેના પાઠ્ય-પુસ્તકમાં હોવી જરૂરી છે. આનાથી શિક્ષકને શિક્ષણમાં ધણી સગળતા મળે છે. બાળકોની આવશ્યકતા અનુસાર શિક્ષક વ્યવસ્થિત કરવું જરૂરી છે. આ અવધામાં પાઠ્ય-પુસ્તક મહાયક મનાવતું એ અપેક્ષિત છે પણ લકીંગના ફળોની માફક પાઠ્ય-પુસ્તકની લકીંગ ઉપર ચાલતું આવશ્યક નથી. આ માટે પોતાના અનુભવના આધાર ઉપર પાઠ્ય-પુસ્તકમાં આવશ્યક મશોધન કરવાની ક્રિયાની શિક્ષકને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. વસ્તુતઃ સફળ શિક્ષક જ આદર્શ પાઠ્ય-પુસ્તક પસંદ કરે છે અને આ કાર્ય તેને જ આપવું જોઈએ.

(૨) પાઠ્ય-પુસ્તક બાળકોની વિકાસ અવસ્થા અનુસાર હોવું જોઈએ. જે પ્રારંભિક ધોરણથી લઈને અંતિમ ધોરણ સુધી લણાવવામાં આવતાં પુસ્તકો એક જ ક્રમે લખવામાં આવે તો તેમાં બાળકોની વિકાસ અવસ્થા ઉપર વધારે ધ્યાન આપી શકાય છે. તેમાં શિક્ષકને શિક્ષણપદ્ધતિનું જ્ઞાન ફાલગ્ન માટે ટિપ્પણીઓ આપવી વ્યર્થ છે.

(૩) નીચલા ધોરણોની ચોપડીઓ મોટા અક્ષરે છાપવી જોઈએ. લીટીઓ દૂર દૂર હોવી જોઈએ. ઊપલા ધોરણોની ચોપડીઓ નાના અક્ષરે છાપવી જોઈએ. પાઠ્ય-પુસ્તકમાં આને ખૂબ સમગ્ર રચના આપવું જોઈએ. વળી નાનાં બાળકો માટે આવશ્યક ચિત્રો પણ હોવાં જોઈએ. આ આકર્ષક અને ઉપયુક્ત થવું આવશ્યક છે.

(૪) પુસ્તકનું પૃષ્ઠ અને કાગળ એવા હોવા જોઈએ કે જે જલદી ફાટી ન જાય. કાગળ કે ફોટેકો ચોપડીને બાળકો ધ્યાનપૂર્વક વાંચના નથી. પાઠ્યક્રમમાં વિષયોનો ક્રમ એવો હોવો જોઈએ કે જેથી મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયને બાળક તરત જ ઓળખી શકે. ચોપડીમાં જુદા જુદા વિષયો આવવા જરૂરી છે. જેથી બાળકની રુચિ કાયમ બની રહે. પાઠ્ય-પુસ્તકની રચનામાં જ્ઞાન-જર્ન અને આરિથ્થનિર્માણ એ ઉદ્દેશ આવશ્યક છે. શિક્ષણકાર્યમાં મદદ અને વર્ગની આવશ્યકતાનુસાર દરેક પાઠના અંતમાં થોડા મનોવૈજ્ઞાનિક મંત્રિત આવવા જરૂરી છે.

જુદા જુદા વિષયોમાં પાઠ્ય-પુસ્તકોના ઉદ્દેશ્ય જુદા જુદા હોય છે. કેટલાય વિષયોમાં તો ફક્ત પાઠ્યપુસ્તકના આધારે ચાલવાથી કામ ચાલુ જાય છે. અને કેટલાય વિષયોમાં બહારની ચોપડીઓ જોવી આવશ્યક હોય છે. દરમિયાન ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓને ભાષા, સાહિત્ય, ભૂગોળ ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોમાં બહારનાં પુસ્તકોનું વાચન આવશ્યક છે. જ્યારે પ્રારંભિક ધોરણમાં પાઠ્ય-પુસ્તકથી જ કામ ચાલી શકે છે. શિક્ષક માટે ઉચિત છે કે મોટા વિદ્યાર્થીઓની વ્યક્તિગત આવશ્યકતાનુસાર તેઓને બહારના પુસ્તકો વાચવાનો મંત્રિત કરે. કારણ કે પાઠ્યપુસ્તકો અસામર્થિક થઈ જાય છે એટલે હમેશા પાઠ્યપુસ્તક ઉપર આધારિત ગ્રંથો ડીક નથી. એમાં મદદ નથી કે શિક્ષણમાં પાઠ્ય-પુસ્તકોનું રચના મહત્ત્વપૂર્ણ છે. પરંતુ તે ક્યારેક વાસ્તવિક ગિથિતિથી સહમત નથી થઈ શકે એટલા માટે સાચા હોડ્યા બાદ બાળકોને ક્યારે ક્યારે આશ્ચર્યચકિત થવું પડે છે, કે જે કદી તેઓને પાઠ્ય-પુસ્તકના આધાર ઉપર લણાવવામાં આવ્યું તે પૂર્ણ રૂપથી વગર

સ્થિતિ ઉપર આધારિત ને હતું. આ ન બૂલ્લું ભોઈએ કે પાઠ્ય પુસ્તકો ફક્ત માર્ગદર્શની છે. તે શિક્ષકનું ધ્યાન હર્ષ શકતાં નથી. એટલે શિક્ષકે ફક્ત પાઠ્ય-પુસ્તકમાં અપૂર્ણતા છે તેને શિક્ષક પોતાના જ્ઞાનથી પૂર્ણ કરે. સાગ શિક્ષકો પુસ્તકો ઉપર આશ્રિત થઈને તેઓને પોતાને આધીન કરી લે છે. આગ્રહાસ પુસ્તકોના જ્ઞાનની ઘણી નિન્દા કરવામાં આવે છે. અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ શાળામાં ક્રિયાશીલતા લાવવાના પોષક હોય છે. તે બાળકો ને શાળામાં વધારે સમય મુઠ્ઠી ચોપડીઓ વાંચવાથી વચ્ચિત રાખવા માગે છે. આ આધુનિક પ્રવાહનું તાત્પર્ય ફક્ત એટલું જ દેખાય છે કે બાળક એકજ ચોપડીનો દાસ ન બની જાય અને આવશ્યકતાનુસાર જુદી જુદી ચોપડીઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વાંચની વખતે પોતાની આલોચના શક્તિથી સત્ય અને અસત્યનું નિગદરણ કરી શકે.

૫. લેખનકાર્યનું સંશોધન

બાળકોના લેખનકાર્યનું મંશોધન કરવું શિક્ષકને ધણું જ ખરાબ લાગે છે. મોટાં મોટાં ધારણામાં લેખનકાર્યનું તે કેટલું સંશોધન કરે. વાસ્તવિક રીતે આ કાર્ય કમિન છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે એનાથી મુખ ફેરવી લઈને મંશોધન કરવું ધણું જ જરૂરું છે. કામ ન કરાવવા કરતાં બાળકોના લેખનકાર્યનું મંશોધન કર્યા વગર જ છોડી દેવું વધારે ખરાબ છે. મંશોધનથી જ બાળકો પોતાની બૂલો સુધારી શકે છે. શિક્ષકનું મૌખિક મંશોધન બાળકોમાં સાચા શબ્દને માટે એક દૃઢ મંરકાર ઉત્પન્ન કરવામાં હંમેશાં સફળ થતું નથી. એટલા માટે એમના લેખનકાર્યની પ્ધ્યાનપૂર્વક પરીક્ષા અને મંશોધન ધણું જ જરૂરી છે. શિક્ષકના સંશોધનકાર્યને કંઈક સરળ તથા વધારે મનોવૈજ્ઞાનિક બનાવવા માટે અમે નીચે થોડો મુક્તિઓ આપી રહ્યા છીએ.

જો લેખનકાર્ય આપના પહેલાં તેનો મૌખિક અભ્યાસ કરાવી દેવામાં આવે તો બાળકો ઓછી બૂલો કરશે અને શિક્ષકનું મંશોધનકાર્ય પણ હળવું થઈ જશે. બાળકોને પ્રથમ મૌખિક અભ્યાસ આપવામાં આવતો નથી. તેથી તેઓ લખવામાં વધારે બૂલો કરે છે. બૂલોને જલ્દીથી સુધારવાથી આયુ' ૩૫ મગજમાં એકદમ જલ્દી જેમી જાય છે. એટલા માટે શિક્ષકે એમાં ધણી તત્પરતા બતાવવી ભોઈએ. સૌથી સારું મંશોધન "સ્વ-મંશોધન" હોય છે. અર્થાત્ બાળકને જાને જ પોતાની બૂલ જાણવાને પ્રેરીત કરવો ભોઈએ. પરંતુ આ હંમેશાં મંલવિત થઈ શકતું નથી. બાળક અસફળ થઈ જાય તો ખીજા

બાળકોનો અભિપ્રાય લેવો જોઈએ બધાના અસફળ થયા પછી જ શિક્ષકની સહાયના અપેક્ષિત છે. ક્રુતલેખનના અભ્યાસમાં બાળકોની અંદર અદસ્તી અદ્વા-બદલીથી પણ થોડી ભૂલો કાઢવામાં આવે તો તે અમનોવૈજ્ઞાનિક નથી. પરંતુ સ્થામપટ ઉપર પહેલેથી જ કદ્દિ શબ્દો થોડીવાર માટે લખી દેવા આવશ્યક છે આપણા ધ્યાનમાં રહે કે આવા મંત્રોધનને લીધે વિનયઅવગ્રહા દીધી ન પડે અનુવાદ તથા લેખ વગેરેના કાર્યમાં તો શિક્ષકે કદ્દિ ઉપયોગ ન પડે. યથામંભવ બાળકોની સામે જ ભૂલો સુધારીએ તો સારું છે. પણ આ હંમેશા મંભવ નથી એટલે શાળાના સમયમાં ન્યારે પણ આનો અવગર મળે ત્યારે એનો ઉચિત ઉપયોગ કરવો જોઈએ ભૂલો ઉપર સંકેત કરીને એ જોઈએ કે વિદ્યાર્થી એવું ઠીક મંત્રોધન કરી લે નાના વર્ગમાં એક ભૂલની શુદ્ધિ માટે કેટલીય વાર આવૃત્તિ કરાવી શકાય છે તેઓની વિદાસ અવગ્રહા-નુસાર આવૃત્તિમાં ફેરફાર પણ કરી શકાય છે. ક્યારે ક્યારે શિક્ષક આ જોઈને હેરાન થઈ જાય છે કે બાળક એક જ વસ્તુની વારંવાર ભૂલો કરે છે પણ એમાં ધૈર્ય ગુમાવવું યોગ્ય નથી. પાછળનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે કદી ગયા છીએ કે મંત્રોધનનો ઉદ્દેશ્ય તાત્કાલિક દ્વ મેળવવાનો નથી. સંશોધન કરતા રહેવાથી અતમાં વાહિત ફળ મળી જાય છે. એકીસાથે કેટલીય ભૂલો બાળુ મંકેત કરવો અનોવૈજ્ઞાનિક નથી આનાથી કદ્દિષુ લાભ થતો નથી ભૂલો બાળુ સંકેત કરવામાં શિક્ષકે બાળકની વિકાસઅવગ્રહા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે ભૂલો ઉપર નવમાં ધોગ્ધમાં ધ્યાન આપવાનું છે તે ભૂલો ઉપર નીચલા ધોરણોમાં ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી દા ત નીચલા વર્ગોમાં ભાષા અને શૈલી ઉપર પૂરતું ધ્યાન ન અપાય તો કદ્દિ જ જરૂર નથી જે શિક્ષકને વિકાસ અવગ્રહાનું ઠીક અનુમાન હશે તો બાળકના લેખનકાર્યમાં એટલી ભૂલો થશે નહિ કે જે અભ્યાસ પુગ્તિકા એકદમ ભૂલોથી ભરેલી હોય એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે બાળકને સફળતાની ભાવના આપવી ધૈર્ય જરૂરની છે. એટલે અભ્યાસ માટે આપેલું કાર્ય એવું હોવું જોઈએ કે બધા બાળકો થોડુ ધણુ ઠીક કરી શકે. લગલગ બધા બાળકોથી થયેલી ભૂલો ખાસ કરીને સ્થામપટની મદદથી મંત્રોધિત કરી જોઈએ આ વધારે સુવિધાજનક થશે કાગળ કે જે સ્થામપટનો ઉપયોગ નહિ કરીએ તો દરેક બાળકને ભૂલો બનાવવાનું કાર્ય લાગે થઈ પડશે. થોડા સમય ઉપર પ્રશસાત્મક મંકેત આપવો ધણો ઉત્સાહવર્ધક હોય છે શિક્ષકદ્વારા પ્રશસા પ્રાપ્ત કરીને બાળક હર્ષ-સુકન બને છે એટલે બાળકની ઉચિત અને આવશ્યક પ્રશસા કરી શિક્ષકનો મહાન ધર્મ છે

ઉપર લેખનનાં સાધનોથી શિક્ષકનું મંશોધનકાર્ય થોડુ ઘણુ હળવું અવશ્ય થઈ જાય છે, પણ એનાથી બચવું મંભવિત નથી. એનાથી બચવાનું તાત્પર્ય આપણે એક મહત્વપૂર્ણ કર્તવ્યની અવહેલના કડ્ડા માગીએ છીએ. ભૂગોળમાં સુધારણા કરવી એટલું જ આવશ્યક અને પ્રધાન છે. તેટલું શિક્ષણ આપવું એ જુદી જુદી વાતો છે એટલે બંનેના કર્તવ્યનું યોગ્ય રીતે પાલન કરવું શિક્ષક માટે ઉચિત છે

૬. ગૃહકાર્ય

બાળકો માટે કાર્ય કરવું એ અધરુ કામ છે પણ આનાથી તેઓને છટ આપવી મંભવિત નથી કાગળ કે શાળામાં જ બધું કાર્ય પૂરું થાય તેટલો સમય હોતો નથી. એટલા માટે ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ભાષા અને સાહિત્યમાં થોડુ ઘણુ કાર્ય આપવું આવશ્યક હોય છે. કેટલાય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ગૃહકાર્ય આપવાની વિરુદ્ધમાં છે. એ લોકોનું કહેવું છે કે બાળકને ગૃહકાર્ય આપવાનું તાત્પર્ય શાળાનું કૃત્રિમ વાતાવરણ થોડું પણ ઉપગ્રિયત કરવાનું હોય છે. બાળક શાળામાં જ થાકી જાય છે, અને થોડું એને ખેલવા-ફૂલવાનો સમય મળવો જોઈએ તે મળતો નથી અને જો શાળાનું કાર્ય પૂરું થેર કરવા-લાગે તો તે પુસ્તકનો કીડો બની જરો અને તેના સ્વાસ્થ્યને હાનિ પહોચે વળી બાળકને બણવા સિવાય બીજું પણ કંઈ કામ હોય છે તેને પોતાના સમાજમાં મળવાનું હોય છે અને ઘરેલું કાર્યમાં પણ મદદ કરવાની હોય છે એટલે ગૃહકાર્ય આપવું ઉચિત નથી પણ હું આને સપૂર્ણપણે માનવા તૈયાર નથી. આપણે મધ્યમાર્ગનું અવલમ્બન કરીએ અર્થાત બાળકને એટલું જ કામ આપીએ કે જેને એ થોડું સરળતાથી કરી શકે અને સામાજિક જીવન અને ઘરેલું કાર્યમાં પણ લાગ લઈ શકે

ગૃહકાર્ય આપના પહેલા બાળકની યોગ્યતાનું કીડ કીડ અનુમાન કરી લેવું જરૂરી છે શક્તિની બહાર કાર્ય આપવું અમનોર્વિજ્ઞાનિક ગણાય છે હા, ક્યારે ક્યારે ગણિત અને વિજ્ઞાનની સમસ્યાઓ ઉપર વિચાર કરવા તેમને હાથવાઓ આપી શકાય છે પણ હમેશાં ગૃહકાર્યનો ઉદ્દેશ્ય શાળામાં શીખેલા પાંડુ પુનઃગવર્નન હોવા જોઈએ જો ગૃહકાર્ય આપવાથી બાળકને સફળતા ન મળે તો તે આપતું વ્યર્થ છે ગણિત અને વિજ્ઞાન વગેરેના પાંડામાં વ્યક્તિગત લિન્નતા ઉપર ધ્યાન અપાય છે વ્યક્તિગત લિન્નતા ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગર બધાને સમાનરૂપથી ગૃહકાર્ય આપવું શ્રેષ્ઠ નથી અને વ્યક્તિગત લિન્નતાનું કામ ગરગતાથી શાળામાં જ જોઈ શકાય છે જો બાળક

ક્રમનેર હોય તો તેને સરળ અને ઓછું કાર્ય આપવું જોઈએ. ગૃહકાર્ય આપવા પહેલાં બાળકની પાંચવારિક પરિસ્થિતિ ઉપર ધ્યાન આપવું આવશ્યક અને ઉચિત છે. માની લઈએ કે ઘરમાં કેઈ વધારે મિત્રાર હોય, અથવા બાળક માતાપિતાના કાર્યમાં મદદ કરતું હોય તો એવા બાળકને ગૃહકાર્ય કંઈકે અંશે ઓછું આપવું જોઈએ. કેટલાય બાળકોને ઘેર બીજા શિક્ષકો ભણાવવા જાય છે. એવા બાળકોને પણ ગૃહકાર્ય કરવાનો સમય મળતો નથી એટલે આવા બાળકોને ગૃહકાર્ય ઓછું આપવું તે યોગ્ય છે.

શાળામાં આવે ત્યારે ગૃહકાર્યનું નિરીક્ષણ કરવું ધાતું આવશ્યક છે. જો આ ન કરી શકાય તો ગૃહકાર્ય આપવું બંધ છે. એટલે પાક પ્રારંભ કર્યા પહેલાં જ્યારે પણ સમય મળે ત્યારે એનું નિરીક્ષણ અવસર કરવું જોઈએ. દંડરૂપમાં ગૃહકાર્ય આપવું એ ધાતું અમનોર્વૈજ્ઞાનિક છે. કેટલાય શિક્ષકો કોષમાં આવીને વધારે કાર્ય આપે છે. તેમની જેટલી નિન્દા કરીએ તેટલી ઓછી છે. આનાથી બાળકોના પાકચરિત્રમાં અરચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને અરચિ રથાથી બની જાય તેના પણ ડર હોય છે. ખાસ કરીને નાનાં ધોરણોમાં ગૃહકાર્ય ધણું જ ઓછું આપવું જોઈએ. અથવા બીજાકુલ ન આપવામાં આવે તોપણ ધણું સારું છે. કાગળ કે દસ બાર વર્ષનાં બાળકોમાં રમવાની પ્રવૃત્તિ વધારે હોય છે. એટલે એ રમવામાં જ પોતાની મૂળ પ્રવૃત્તિની ઇચ્છા-ઓની પૂર્તિ કરે છે. એટલે આ ઉત્તર મુધી ગૃહકાર્ય ન આપવું સારું છે. પણ ક્યારે ક્યારે વિરોધ પરિસ્થિતિમાં થોડું ધણું કામ આપવું હાનિકારક નથી.

ધાતું કરીને જોવામાં આવે છે કે ગ્વિવાર અથવા રમના દિવસોમાં ગૃહકાર્ય વધારે આપવામાં આવે છે. આનાથી રમનું મહત્ત્વ ઓછું થઈ જાય છે. કારણ કે ગ્વિવારના દિવસે પણ બાળક શાળામાં ભણે તેવી રીતે ધેર પણ ભણે તો એને રમથી વધારે લાભ નથી. શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટે પરિવર્તન અને વિશ્રામ-આવશ્યક છે, એટલે રમના દિવસે માનસિક વિશ્રામ લેવો મનોર્વૈજ્ઞાનિક છે. સારું તો એ છે કે ગૃહકાર્ય આપની વખતે શિક્ષકે એ તપાસવું કે બીજા વિષયોમાં બાળકને કેટલું ગૃહકાર્ય આપવામાં આવ્યું છે અન્યથા તે વધારે થઈ જવાનો જાણ લાયક હોય છે. કેટલીય વખત ગણિતમાં ગૃહકાર્ય જાણ આવશ્યક ગણાય છે. પરંતુ કયા વિષયમાં કેટલું ગૃહકાર્ય આપવું એના ઉપર શિક્ષકોએ પહેલેથી મળીને વિચાર કરવો જોઈએ કારણ કે પોતાના વિષયને વધારે મહત્ત્વ આપવાના ઉદ્દેશથી વધારે ગૃહકાર્ય આપવાની સ્પર્ધા શિક્ષકો માટે ઉચિત નથી. આનો બાળકો ઉપર જાણ્યો પ્રભાવ પડે છે.

૭. પુસ્તકાલય

બાળકોની શિક્ષામાં પુસ્તકાલયનું ધ્યાન ધરુ મહત્વપૂર્ણ છે. ભાગ્યે જ એવી માધ્યમિક શાળા હોય કે જેમાં નાનું અથવા મોટું પુસ્તકાલય ન હોય. શિક્ષકોનાં પ્રવચન સાંભળીને અથવા પાઠ્ય-પુસ્તકો વાંચીને સફળ જીવન વ્યતીત કરવું બાળકોને પર્યાપ્ત નથી થઈ શકે. આ માટે શાળામાં એક નાનું અથવા મોટું પુસ્તકાલય થોડાંય છે. શાળાના સમય બાદ જ્યારે વ્યક્તિ પોતાના જુદા જુદા ઉત્તર-દાયિત્યને મંભાગવા ચોગ્ય અને છે ત્યારે એને પુસ્તકોથી શીખેલું જ્ઞાન વધારે પાદ આવે છે. એટલે એ આવશ્યક છે કે શાળામાં પુસ્તકાલયનું મંડપન એવું જોઈએ કે જેથી બાળક વધારેમા વધારે લાભ લઈ શકે. શાળાના પુસ્તકાલયમાં બાળકોની વિકાસ અવસ્થાનુસાર અને આવશ્યકતાનુસાર ચોપડીઓ ગખતી જોઈએ. બમરમાં સારી અને ખોટી એમ બે પ્રકારની ચોપડીઓ મળે છે. જ્યારે બાળક જાણવાચોગ્ય થાય છે ત્યારે તેનામાં હમેશા નવી નવી ચોપડી વાંચવાની ઇચ્છા થતી જ રહે છે. એની ઇચ્છાની પૂર્તિના ઉદ્દેશ્ય માટે શાળાના પુસ્તકાલયમાં સાગભારાં પુસ્તકોનું મંકલન હોવું જરૂરી છે. પુસ્તકો એવાં હોવાં જોઈએ કે તે બાળકોમાં વાંચિત રચિ ઉત્પન્ન કરી શકે. અને આ રચિ પણ એની હોવી જોઈએ કે જે તેમના આગળના જીવનની સફળતામાં મદાયક બની શકે. એટલે શાળાના પુસ્તકાલયમાં જ્ઞાન, ઉપદેશ અને મનોરંજન મંમથી પુસ્તકોનું સંકલન હોવું જોઈએ.

શાળા જીવનની વિભિન્ન પરિસ્થિતિઓ માટે બાળકોને તૈયાર કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. પુસ્તકાલયોમાં પણ આ જ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિમાં મદદ આપી જોઈએ. પુસ્તકાલયમાંથી લીધેલી ચોપડીઓ બાળકોને પોતાને જ વાચવાની હોય છે એટલે તેઓની ચેત્તવતા અને રચિ અનુસાર તે સફળ હોતી જરૂરી છે આનાથી બાળકોને ન્વય જ્ઞાનાર્જન દ્વારાની પ્રેરણા મળેને કટલી ય શાળાઓમાં બાળકોની આવશ્યકતા અને રચિ ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગર જ ચોપડીઓ ખરીદવામાં આવે છે આથી ચોપડીઓ કેટલા ય પરીક્ષા આપનાર શિક્ષકોનાં હિત માટે, અથવા અન્ય શિક્ષકોની ક્ષણિક જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ માટે હોય છે કારણ કે જોવામાં આવે છે કે આજના શાળાના વધારે શિક્ષકોને પુસ્તકાલયમાંથી ચોપડી લીધા પછી યેર વાચવાનો અવકાશ મળતો નથી એટલે તેઓ ઇચ્છા હોવા છતાં પણ તે પોતાની કૌટુંબિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓને લીધે જામવા હોય છે. આનો આજો દોષ તેમના ઉપર જ ગખવો અન્યાય છે. કારણ કે આવી ચોપડીઓ નિષ્ફળ ઉપર મારી હોય છે પણ આ વસ્તુ બહુ નિર્વિઘ્ન છે કે તે બાળપુસ્તકોની ઓળખા આવતી નથી પુસ્તકાલયમાં બાળકોની ઇચ્છાની ચોપડીઓ મગાવી આવશ્યક છે.

કોઈ પણ પાઠ્યપુસ્તક સંબંધી વાતને સ્પષ્ટ રૂપથી સમજવા માટે જો બાળક પુસ્તકાલયથી ચોપડી લઈને પોતે જ વાંચીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તો એને બહુ આનંદ આવે છે. એટલે પુસ્તકોના મંકલનમાં જુદા જુદા વિષયોના પાઠો ઉપર ધ્યાન આપીને જ ચોપડીઓ મંગાવવી જોઈએ.

મંકલન બાદ પુસ્તકોના સંગ્રહનનો પ્રશ્ન છે. પુસ્તકોનું મંગલન પણ એવી રીતે હોવું જોઈએ કે બાળક સમજી શકે કે કયા જ્ઞાન માટે કયું પુસ્તક વાંચવાની જરૂર છે. જો આવી રીતે આ મંગલનનું ઉત્તરદાયિત્વ શિક્ષકને આપવામાં આવે તો આ બધું મેલવિત થઈ શકે છે. અને શિક્ષકે પોતાના ઉત્તરદાયિત્વનું પાલન પ્રસન્ન ચિત્તે કરવું જોઈએ. આના પછી ચોપડીઓનું વિતરણ એવી જગતનું જોઈએ કે જેથી દરેક વખતે બાળકને નવી નવી ચોપડીઓ મળે અને તેઓની રચિમાં વધારો થાય. હું જોઈ છું કે ખાસ કરીને શાળાના પુસ્તકાલયનો બાળકો સદુપયોગ નથી કરતાં. આનાં કેટલાંય કારણો હોઈ શકે છે.

પહેલું કારણ તો એ જ છે કે વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓ વાંચવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવતા નથી અને બીજું આ કારણ હોઈ શકે કે બાળકો ચોપડી લઈ જાય છે પણ તે કેવી રીતે વાંચી અને સમજવી તે કોઈ ખતાવતું નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં થોડા એવા ઉપાયો કામમાં લેવા જોઈએ કે જેનાથી પુસ્તકાલયનું સારું સંગ્રહ થઈ શકે. સારું તો એ છે કે જુદા જુદા વર્ગને વિષયવાર જુદી જુદી ચોપડીઓ આપી દેવી જોઈએ. અને સાપ્તાહિક, પાક્ષિક તથા માસિક અવધિના આધાર ઉપર તેનું વિતરણનું ઉત્તરદાયિત્વ મોનિટર અથવા અન્ય કોઈ યોગ્ય બાળકને આપી દેવું જોઈએ. બાળકો એવી નોટબુકમાં વાંચેલી ચોપડીના વિચારો પ્રદર્શિત કરે તે માટે તેને મંકેત કરવો જોઈએ એનો સારાંશ લખે અને એનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનું ચરિત્ર-ચિત્રણ લખે. આ બધા કાર્યોનું નિરીક્ષણ પણ શિક્ષકે ક્યારે ક્યારે કરી લેવું જોઈએ. પુસ્તકાલયથી નિયમિત રૂપમાં પુસ્તકો આપવાની પ્રેરણા માટે આચાર્યે થોડા આવેદનપત્રો છપાવી લેવાં જોઈએ અને આ આવેદનપત્રમાં ચોપડી વાંચ્યા પછી એનું નામ અને થોડી વાર્તા લખવા માટે બાળકને ઉત્સાહિત કરવું આવશ્યક છે. દરેક વર્ગને અંતે વર્ગમાં અથવા શાળામાં વધારે પુસ્તકો વાંચનાર વિદ્યાર્થીને પુગ્ગાર આપવો પણ મનોવૈજ્ઞાનિક છે. જે ચોપડીઓ બાળકને વાંચવા માટે આપવામાં આવે તે ચોપડીઓ જો શિક્ષક પહેલાં વાંચી લે તો ધણું જ સારું. આ આધાર ઉપરથી તે બાળકે જે વાંચીને લખ્યું હોય તેનું નિર્ધારણ કરી શકે છે. આવી રીતે શિક્ષકના પુસ્તકાલયનો પણ બહુ મોટો ભાગ છે.

[૧૦]

શિક્ષણ-સમન્વય

૧. આવશ્યકતા

આજકાલે જુદા જુદા વિષયો ભજાવવાનું તાત્પર્ય લેખોને જ્ઞાન આપવું, અથવા ચરિત્ર અને અકિતિવનું નિર્માણ કરવાનું છે. આ પ્રમાણે આપણે ઉદ્દેશ્ય ફક્ત એક જ છે. આ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે જગતમાં અને અજગતમાં બધા શિક્ષકો પ્રયાસ કરે છે. એટલે જે વિષયો જુદા જુદા મળવામાં આવે છે તે એક જ જ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓ છે. જો આ વિષયોનો મંડળ ગ્રાપિન ન કરવામાં આવે અને આનો અનુભવ ન મેળવાય તો શિક્ષણ અવધા આપી દરિન થઈ શકે છે. કેટલાય વિષયોના વિલેખથી આપણે પાનમાં મળી શકીએ છીએ કે કેટલાય જુદા જુદા વિષયો એક વિષયની સાથે પણ સરળતા અને સફળતાથી ભજાવી શકાય છે. ભાગમાં ભજાવવાનો અને સમાવવાનો મંડળ ગ્રાપિન કરી શકાય છે. અંગ્રેજીમાં કારક (Cases) (વિમકિત) કરી શકાય છે. એવું ન કરવાથી એની આદતિ આપણે બીજી વખતે પણ દરની પછો આ જ વસ્તુ દિન્દી, અંગ્રેજી અને ગુજરાતીના આક- ન્ણના જુદા જુદા અંગો સાથે છે. દરેક ભાષાના આકરણમાં ભિન્નતા છે. પણ કેટલીય જગાએ સમાનતા પણ છે. એટલે ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને દિન્દી જાણનાર વિદ્યાર્થીઓનું આ સમાનતા તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરવું જોઈએ. આનાથી સમજની બચત થશે અને વાત જલદી સમજમાં આવી જશે. આવી રીતે ઈનિદાસના પ્રારંભિક પાઠમાં દેશની ભૌગોલિક ચિત્રિતો થોડો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એટલે બાળકને તત્સંમંધી ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક બે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. ગણિત ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. અંકગણિત, બીજ, ગણિત અને ભૂમિતિ. અંકગણિતના થોડા આધારણ સિદ્ધાન્તોનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે બીજ ગણિતના પ્રારંભિક નિયમો પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે તો થોડા જ વખતમાં બે કામ થઈ જશે. રેખાચિત્ર (ડ્રોઇંગ) ની સાથે જો બૂગોળ

અને ઈનિદાસનાં થોડાં માનચિત્રો ખેંચાવવામાં આવે તો એક જ વખતમાં એ ત્રણ વિષયોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકિન નથી. આ વિચારવામાં આવે છે કે અંગ્રેજીમાં વ્યાકરણ, નિર્ગંધ અને અનુવાદ જુદાં જુદાં ભણાવવાં જોઈએ. પરંતુ આ વિચારનું જૂલમરેકું છે. પ્રારંભિક વર્ગોમાં શીખેલા વ્યાકરણના નિયમોથી જ લેખ અને અનુવાદ કાર્યાન્વિત થઈ શકે છે. એવી જ રીતે ભૌતિક અને લેખિત અંકગણિતનો સમન્વય કરી શકાય છે.

આધુનિક શિક્ષણસિદ્ધાન્તો સમન્વિત વિષયો ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે અને આવી રીતે વિષયોની મંખ્યા ઓછી કરવા ઇચ્છે છે. સમન્વય ઉપર ઉચિત ધ્યાન ન આપનાર જુદા જુદા વિષયોના અધ્યાપનમાં થોડી કૃત્રિમતા આવી જાય છે અને એક જ વિષયને ક્યારે ક્યારે બખ્ખે વખત ભણાવવામાં બાળકોની રુચિઓ અને પરિશ્રમની અવહેલના થઈ જાય છે. વધારે શિક્ષકોની નિમણૂંક પણ અસમન્વિત શિક્ષણ અપાવવામાં મદદ આપે છે. કેટલીય વખત વિશેષજ્ઞોની પણ ઘણી જરૂર પડે છે, અને શિક્ષણકાર્ય સરળતાથી સંપાદન નથી થઈ શકતું. પણ આ વિશેષજ્ઞોએ પોતાના વિષયની ધૂનમાં જ ન રહેવું જોઈએ. એમણે એ સમજ લેવું જોઈએ કે તેઓનો વિષય પણ સામાન્ય જ્ઞાનનું એક અંગ જ છે. એટલે સામાન્ય જ્ઞાનના સંબંધમાં પણ પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું વિશેષજ્ઞો માટે આવશ્યક છે, ત્યારે જ તે બાળકોમાં પોતાના વિષય માટે રચિ ઉત્પન્ન કરી શકશે. આમ કરવાથી બધા શિક્ષકો આ વિચારી લેશે કે તે બધાનો પરિશ્રમ એક જ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે કેન્દ્રિત છે. ઉપર્યુક્ત વિવરણથી સ્પષ્ટ છે કે શિક્ષણમાં સમન્વયની ઘણી આવશ્યકતા છે.

૨. શિક્ષણ સમન્વય ઉપર હરબાર્ટનો મત

હરબાર્ટનું કહેવું છે કે શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કરવાનો છે. એના મતानુસાર ચારિત્ર્ય-ચિત્રણ માટે બહુ રચિ ઉત્પન્ન કરવી આવશ્યક છે. બહુ રચિનું તાત્પર્ય જુદા જુદા વિષયોનું અલગ અલગ જ્ઞાન આપવાનું નથી. એટલે વિભિન્ન વિષયોનું એક સંગઠન થવું જરૂરી છે. આ સંગઠન એવું હોવું જોઈએ કે બધા વિષયો એક જ જ્ઞાનનાં જુદાં જુદાં આવશ્યક અંગો કહી શકાય. જુદી જુદી રચિઓમાં એક સમન્વયથી જ આ મંભવિત બની શકે છે. હરબાર્ટનો વિચાર ■ કે બાળકની રુચિમાં સામંજસ્ય સ્થાપિત કરવા માટે તેની કોઈપણ એક રુચિનો પહેલાં પૂર્ણ વિકાસ કરવો જોઈએ. દરેક વ્યક્તિને દરેક વિષયથી પ્રેમ હોવો જોઈએ. પણ કોઈપણ એક નિર્ગમમાં નિષ્ણતા પણ મેળવી જોઈએ. હરબાર્ટનું કહેવું છે કે જુદા જુદા

વિષયનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો બાળકોની આગળ એવી રીતે મૂકવાનાં છે કે તે એને એક જ વિષય સમજી શકે. સમન્વયથી જ આ મંતવિન થઈ શકે છે. એટલે દરેક શિક્ષકે એ બાળકું જોઈએ કે જુદા જુદા વિષયોનો પારસ્પરિક મંતવિન શું છે. આ મંતવિનથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે. જ્ઞાનથી સામંજસ્ય સ્થાપિત થશે. સામંજસ્યથી સચિઓમાં વધારો થશે. સચિઓમાં વધારો થવાથી આદર્શ આદિચિનું નિર્માણ થશે.

૩. સમન્વય વગરના શિક્ષણના કેટલાક દોષો

સમન્વયની આવશ્યકતાની ચર્ચા કરતી વખતે આપણે સમન્વય સ્થિત વર્તમાન શિક્ષણના દોષો તર્ક થોડો મંકેત કરી ચૂક્યા છીએ. ઉપર આપણે કહ્યું છે કે મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી શિક્ષણનાં ત્રણ અંગો હોવાં જોઈએ. જ્ઞાનાત્મક, સંજ્ઞાત્મક અને ક્રિયાત્મક. આ ત્રણે અંગો આપણા મનના ત્રણ પક્ષ છે. વર્તમાન શિક્ષણ ખાસ કરીને જ્ઞાનાત્મક અંગમાં જ ધ્યાન આપે છે. કદાચ આ સમજવામાં આવતું હશે કે સામાજિક ક્ષેત્ર અથવા વ્યાવહારિક જીવનમાં ઉતરવાથી સંજ્ઞાત્મક અને ક્રિયાત્મક અંગની સિદ્ધિ આપમેળે જ આવી જાય છે. પણ આ પ્રમાણે સમજતું એ ભ્રાન્તિ છે. જેવી રીતે શિક્ષણ વગર જ્ઞાનાત્મક અંગનો વાંછિત વિકાસ થઈ શકતો નથી તેવી જ રીતે સંજ્ઞાત્મક તથા ક્રિયાત્મક અંગનો વિકાસ પણ શિક્ષણ વગર અધૂરો અને અધ્યવસિત રહે છે. આજે ધણાય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ સમજવા લાગ્યા છે કે સમાજમાં જે કંઈ ખુશીઓ જોવામાં આવે છે તે વ્યક્તિના જુદા જુદા સંજ્ઞાત્મક ઉત્પન્ન થાય છે. જો આ સંજ્ઞાનું પણ અસંગ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હોય તો મૃત્યુલોક પણ સ્વર્ગ બની જાય. આજે કેટલાય લોકો આ વિચારવા લાગ્યા છે કે સંજ્ઞાત્મક અંગના શિક્ષણનું મંતવિન કેવી રીતે કરી શકાય. ક્રિયાત્મક અંગને તો આપણે જૂલો જ જઈએ છીએ. અને શાળા તથા મહાશાળાઓમાંથી અભ્યાસ કરીને નીકળેલા બાળકો આ નિર્ણય કરી શકતા નથી કે તે પોતાના જીવનયાપન માટે શું કરે. પરિણામસ્વરૂપ આજનું શિક્ષણ એકાંગી ગણાય છે. “જોન ઍડમ્સ” ‘કહે છે કે વર્તમાન શિક્ષણરૂપી વસ્ત્ર આજે ચીથરાં અને ગાલાઓનો એક સમૂહ બની ગયો છે.’ આ સિધ્ધિ ધણી વિચારણીય છે. આના નિવારણ માટે આવશ્યક સાધનો બાજુ મંકેત કરવો અમારા ક્ષેત્રથી બહારની વસ્તુ છે. આને માટે તો અમારે એક જુદો જ ચોપડી લખવી પડશે. પણ આ ત્રણે અંગોને સમન્વયની મદદથી થોડા મંતવિન કરી શકાય છે. જો કે ત્રણેના શિક્ષણનો જુદોજુદો પ્રગથ થવો જગી છે.

શિક્ષણસમન્વયથી આપણે જુદા જુદા વિષયોમાં એકતા સ્થાપિત કરીને બાળકોને સમજાવવા માગીએ છીએ કે જે વિષયોને જુદા જુદા ભણે છે તે વિષયો જુદા જુદા નથી પણ એક જ જ્ઞાન રૂપી વૃદ્ધિની શાખાઓ છે. આ સિદ્ધાન્ત માની લેવાથી શિક્ષકોમાં પણ પારસ્પરિક સંપર્ક નહિ મળે કે એક વિષય બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. મારે ધણા દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે, ગણિત, વિજ્ઞાન અને જીવજાળનો શિક્ષક પોતાને મંગીન, દમ્ભકળા, શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને મંદુરૂતિના શિક્ષકોથી શ્રેષ્ઠ માને છે. તેની આ ધાગળાનું ઉત્તર-દાયિત્વ સરકારી શિક્ષા વિભાગને જ છે. કારણકે તે બધાને સમાન પગાર આપવાનો પક્ષપાતી નથી. જ્યાં સુધી આવી જાનનો બેઠ આપણી શિક્ષણ મંથાઓમાંથી દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણાં બાળકોની ઉચિત શિક્ષણ-વ્યવસ્થા થઈ શકવાની નથી આપણે જુદા જુદા વિષયોની શિક્ષાનું મંગલન એવી રીતે કરવું છે કે જેનાથી બાળકો જ્ઞાનની એકતાનો અનુભવ કરે, એકતામાં અનેકતા ઉત્પન્ન થાય અને એ અનેકતાઓમાંથી અરચિઓનો વિકાસ પણ થાય.

૪. વિષયોનું કેન્દ્રીકરણ

શિક્ષાસમન્વય માટે હરબાર્ટ કેન્દ્રીકરણનો નિયમ બનાવ્યો છે આ અનુસાર કોઈપણ એક જ વિષયને પ્રધાન માનીને બીજા વિષયોની શિક્ષા તેની આજુ-બાજુ મંગલિત કરવી જોઈએ. હરબાર્ટ આ મંબધમાં ઇતિહાસને શ્રેષ્ઠતા આપી છે ઇતિહાસને વ્યાપક વિષય માનીને તેણે આ બતાવવાની મેથા કરી છે કે સાહિત્ય, ચિત્રકળા, જીવજાળ, શિલ્પકળા વથા વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો -કેવી રીતે સમન્વિત થઈ શકે છે. તેણે એ પણ બતાવ્યું છે કે સાહિત્ય ભણાવવા માટે ઐતિહાસિક નાટક, કાવ્ય અને ઉપન્યાસ ચૂંટના જોઈએ. બાળકોના ચારિત્ર્યનિર્માણ માટે ઐતિહાસિક મહાપુરોહોનાં જીવનચરિત્ર ભણાવી શકાય છે. ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા શીખવવામાં ઐતિહાસિક દુર્ગ, બવન, રથ, કવચ, આદિ બનાવવાની બાળકોને શિક્ષા આપવી જોઈએ. ઐતિહાસિક આક્રમણોના ઉલ્લેખના આધાર ઉપર કેટલાય પ્રદેશોનું ભૌગોલિક જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. કોઈપણ ઐતિહાસિક મેના, ઇમારત અને બીજા સંબંધી વાતોના આધાર ઉપર ગણિતનું શિક્ષણ પણ આપી શકાય છે. હરબાર્ટના ભક્તોએ તો વિજ્ઞાનના શિક્ષણનું પણ સમન્વય કરવાનો પ્રયામ કર્યો છે. ડા. ત. કોઈપણ સામુદ્રિક યુદ્ધના વર્ણનમાં પવનો, તોફાનો અને હોકાયત્રનું વૈજ્ઞાનિક ગ્રહાન આપણું કદિન નહિ થાય, પણ કેન્દ્રીકરણનો અર્થ

ખેંચાતાણી નથી. કેટલાય અમેરીકન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ ઇતિહાસનો પણ હોડીને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનને કેન્દ્રીકરણનો આધાર માન્યો છે. તેમનો વિશ્વાસ છે કે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન એટલું વ્યાપક છે કે આનાથી ચિત્રકળા, મૂર્તિનિર્માણ, ભાષા, કાવ્ય, ગણિત, શ્રોણ, ઇતિહાસ વગેરે બધા વિષયોનો આધાર માની શકાય છે. પ્રોજેક્ટ મેથઃ (રીન) માં આ કેન્દ્રીકરણનાં જુદાં જુદાં રૂપો જોવામાં આવે છે. આમાં પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન સિવાય કોઈપણ દ્વન્દ્વજ્ઞાને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનનો આધાર માની શકાય છે.

૫. સમન્વયનું વ્યાપકારિક રૂપ

ઉપર્યુક્ત વિવરણથી એ માન્ય પડે છે કે કેન્દ્રિય વિષયોની ચૂંટણીમાં લોકો પોતાની રચિમાં ખ્યાન રાખે છે. 'હરમાર્ક' ઇતિહાસને વધારે પ્રિય ગણતો હતો. 'પારકર' વિજ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ ગણતો હતો. 'ડ્યૂપી' દસ્તકળાને વધારે ઉપયુક્ત ગણતો હતો. આવી રીતે આ બધા વિચારોમાં બાળકોની રચિની અવલેખના યાચ છે એમ માનવું જોઈએ. આપણે ઉદાર ભાવનાથી પ્રત્યેક પાઠ્ય વિષયોથી મંગલિત બીજા વિષયો તરફ મંકન કરવો જોઈએ. પરંતુ કોઈપણ એક વિષયને માન્યતા આપવી તેનો અર્થ એ છે કે બીજા વિષયની અવગણિત રૂપમાં અવલેખના કરવી. આપણે સમન્વયથી બાળકને જ્ઞાનની એકતાનો અનુભવ કરાવવાનો છે. જો આ જ્ઞાન એને ન આપવામાં આવે તો તે કમમદ રૂપમાં કંઈપણ નહિ શીખી શકે. આ એકતાનું જ્ઞાન આપવા માટે પાઠ્યક્રમને એક નવી રીતે મંગલિત કરવો પડશે. જુદા જુદા વિષયોમાં સમાન ભાગોનું મંગલન એવી રીતે હોવું જોઈએ કે બાળકને એ વારંવાર ભણવાની જરૂર ન પડે. આનાથી સમયની ધામી બચત થશે. કોઈ પણ વિષય ભણાવતી વખતે એના સદાયક અન્ય વિષયો મંગધી વાતોનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. એનાથી બાળકોમાં મંકીર્ણતાના વિચારો અથવા યશો પરતુ આ ધ્યાનના મખવામાં આવે કે તે વિષયાન્તર ન હોવું જોઈએ અને દરેકનાથી બદલાતી વાતો પણ ન હોય. વિષયાન્તર એવી જાતનું જોઈએ કે જે મુખ્ય વિષય જાણવામાં સદાયક હોય એટલે શિક્ષકનો ઉદ્દેશ સમન્વય કરવાનો નથી. સમન્વય સાધન છે, સાધ્ય નથી. એટલે જો તેની આવશ્યકતા ન હોય તો નાહક ખેંચાતાણી ન કરવી જોઈએ. આ ઉપરના વિચારો એક અમેરીકન લેખક આવી રીતે મૂકે છે.

ઉપર કંચુ છે કે વાસ્તવિક કેન્દ્રીકરણ જુદા જુદા વિષયોનું યાંત્રિક મંગલન નથી. આમાં તો પાઠ્ય-વિષય મંગલિત તે બધા વિષયોના અંશો જ

લેવાના હોય છે, કે જે લેવા માટે આસપાસ હોય કાષ્ઠપિણ વિષય આવી રીતે લણાવવામા આવે તો તેને વાસ્તવિક શિક્ષક કહી શકાય

નાના મોરછોમા સમન્વયનુ રૂપ બધાથી વધારે મનોવજનક દેખાય છે આ એક મનોવજનક ગિયતિનું મનોવૈજ્ઞાનિક કારણ પણ છે પ્રારભમા બાળકની બુદ્ધિનો વિકાસ એટલો નથી થયો કે જે સસાન્ની જુદી જુદી વસ્તુની આસપાસતાએને સંગનાથી સમજી શકે એને માણસમા એને પ્રતિમા કંઈ અનર દેખાતુ નથી એમ્ને એની શક્તિ અને સચિ અનુમાર કાષ્ઠપિણ ભાગ પસંદ કરીને એનુ શિક્ષણ ગ્રાહ્ય હતુ જોઈએ સૌથી પહેલાં બાળકો આગળ ખાસ કરીને માનવપ્રાણ વાતાવરણનુ કાષ્ઠપિણ બગ મૂકવુ આવશ્યક છે આ અગતી જુદા જુદા રૂપો એની આગળ ઉપસ્થિત કરવા જોઈએ આની ગતિ એના શિક્ષણનુ સચાચન કરવાથી પાઠ્યક્રમમા સમિતિન લખવુ, લખવુ, ગણિત ગણવુ, કલાણી, ક્રોડમ, માળિકામ વગેરે બધા વિષયો વાતાવરણના એક જ અંગ જેવા એને માનુષ પડે બાળક આની રીતે એના સ્વાભાવિક પારમ્પરિક સમઘને સમજાવે અને જાસામી જુદી જુદી વસ્તુએનુ અપ્ત જ્ઞાન પણ એને ધીરે ધીરે થશે

ઉપર્યુક્ત રિવેચનથી એ અપ્ત છે કે શિક્ષણમા સમન્વય કરવો સરળ નથી પાઠ્યક્રમના જુદા જુદા વિષયોનુ શિક્ષકને જ્યાં સુધી પર્યાપ્ત જ્ઞાન નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓનો પારમ્પરિક સબધ તે નહિ સમજાવી શકે જો શિક્ષકનુ જ્ઞાન મજીગ છે તો તેને સમજવામા વાગ નહિ લાગે ભૂગોળ અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનના કાષ્ઠપિણ બગનો પારમ્પરિક સબધ શો થશે? ભાષાના પાઠમાં કેટલીય વખત એવા અસ્મર આવો કે જેનાથી એને હતિહાસ તરફ સંપ્રેત કરવો પડશે યોગ શિક્ષક આ બધી સમજી જરો કે સમન્વિત શિક્ષણથી બાળકોનો નૈતિક અને બૌદ્ધિક વિકાસ કેવી રીતે કરી શકાય શિક્ષણનો નૈતિક ઉદ્દેશ એટલો બ્યાપક છે કે આના આધાર ઉપર પાઠ્ય ક્રમના બધા વિષયોમાં થોડો પારમ્પરિક સબધ જોઈ શકાય છે એટલે સમન્વયના સમઘમા કનિષ્ઠઓનો અનુભવ જ્યાં પડી શિક્ષકે નૈતિક ઉદ્દેશ ઉપર ધ્યાન આપવુ જોઈએ

વર્ગશિક્ષણ અને વ્યક્તિગત શિક્ષણ

૧. વર્ગશિક્ષણના દોષ

આગકાલ વર્ગશિક્ષણ વ્યક્તિગત શિક્ષણથી શ્રેષ્ઠમ ગણાય છે. આધુનિક મનોવિજ્ઞાન વિકાસથી વ્યક્તિગત બિન્નતાનું રૂપ હવે વધારે સમજવામાં આવી ગયું છે. કારણ કે વર્ગશિક્ષણમાં બાળકોની વ્યક્તિગત આવશ્યકતાઓ ઉપર યોગ્ય ધ્યાન આપવું દફિન હોય છે. કારણ કે એક વર્ગમાં કેટલાય પ્રકારનાં બાળકો હોય છે. કેઈ વિષયને ન્તરી શીખી લે છે, અને કેઈને શીખવામાં ઘણી વાર લાગે છે. આવી ગ્રિથિતિમાં તેજ અને કમજોર બાળકોમાં સમગુનિ કરી દફિન થઈ જાય છે. જે શિક્ષક કમજોર બાળકોને સમજાવવામાં લાગી જાય છે તે તેજ બાળક ચિડાઈ જાય છે અને પાંચ-દિવસી એની એટલી રચિ ચાલી જાય છે. કેટલીય વાનોમાં બાળકોમાં આપસી અસમાનતા હોય છે. એટલે શિક્ષણમાં શિક્ષકને પોતાના પરિચયનું ઉચિત રૂળ મળવું નથી. ક્યારે ક્યારે થોડા બાળકોની શક્તિ, આવશ્યકતાઓ અને સમસ્યાઓ એટલી બિન હોય છે કે તેઓને વર્ગશિક્ષણ પદ્ધતિથી લગાવવું તેઓના વિકાસમાં અડચણરૂપ બની જાય છે. ઓછી અને વધારે બિન્નતાથી ક્યારે ક્યારે થોડાક લાલ થઈ જાય છે. કારણ કે તેમની અપર્યાલવનાને લીધે વ્યક્તિમાં વિકાસ માટે પ્રેરણા આવી જાય છે. પરંતુ વધારે બિન્નતાવાળા બાળકોને પાંત્રીસ ચાલીસ વાળા બાળકોના મોટા વર્ગમાં લગાવવાથી ક્યારે પણ મનોચાંદિન રૂળ મળતુ નથી. કમજોર બાળક દરેક વાતમાં પાછળ જ હોય છે વર્ગમાં જે કઈ લગાવવામાં આવે તે એને પચાવી શકતા નથી. બધા બાળકોનો પાંચકમ સાથે સમાપ્ત કરવામાં આવે તોપણ એના મસ્તિષ્કમાં કઈ નથી રહેતુ. શિક્ષક લગાવવામાં ગમે તે ઉપાય લે તો પણ બધા બાળકોને એકસરખો લાલ નથી મળી શકે. જે વિદ્યાર્થીઓ લાપામાં કમજોર છે તેઓને વર્ગશિક્ષણ વ્યવસ્થામાં થોડો પણ વધારે સમય

આપી શકાતો નથી. ન તો વધારે રુચિ ધરાવનારા બાળકો માટે કાંઈ વિશેષ પ્રબંધ કરી શકાતો. આ બધા દૃષ્ટિકોણોથી વર્ગશિક્ષણ દોષથી ભરેલું દેખાય છે.

આપણે કેટલીય વખત કહી ગયા છીએ કે બાળકના ચારિત્રના-વિકાસમાં શિક્ષકના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ ઘણો મહત્વપૂર્ણ હોય છે. વર્ગ-શિક્ષણમાં શિક્ષક બાળકોના મંપર્કમાં એટલે નથી આવતો કે તે બાળકોનું નામ પણ સારી રીતે જાણી શકે. તે પછી બાળકોને સારી રીતે પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયત્ન તો ઉત્પન્ન જ થતો નથી. કેટલાય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના કહેવા અનુસાર વર્ગશિક્ષણ અમનોવૈજ્ઞાનિક છે કારણ કે એમાં બાળકના સામાન્ય સ્વભાવની અવહેલના કબ્બામાં આવે છે. ચૂપચાપ ખેસી રહેલું બાળકને પસંદ નથી તે કંઈને કંઈ કરવાનું હમ્મે છે. શિક્ષણનું ભાષણ સાંભળવામાં એની રુચિ નથી, પણ વર્ગમાં આવું મેલવિન નથી. આ માટે તો નાનાં બાળકો ઉપદ્રવ કરતા જોરામાં આવે છે.

૨. વર્ગ શિક્ષણના ગુણ

વર્ગશિક્ષણના દોષો જોઈને આપણે એવું ન જાણી લેવું જોઈએ કે તે હંમેશા માટે ત્યાજ્ય છે કારણ કે વ્યક્તિગત શિક્ષણ જો પૂર્ણતઃ મંખવિત હોય તો તે બહુ આદર્શની વાત ગણાતી પણ આ આદર્શ સુધી પહોંચવું બહુ દુર્લભ છે એક વિદ્યાર્થી દીકરો એક શિક્ષક મળવો પડે. આમાં આર્થિક સમસ્યા પણ આવી જાય છે. વળી બીજી વાત એ છે કે બાળકનાં સામૂહિકતાની મૂળ પ્રવૃત્તિ પણ જાગૃત હોય છે તે પોતાની સમાન ઉમરના બાળકો સાથે રહેવું હમ્મે છે. તે પોતાના અમાત્રનાં રહિત નૈતિકતા તથા આચરણ મંજૂરી કેટલાય પાકો રીખે છે. તેઓનો માનસિક વિકાસ પણ પોતાની કાઠીના બાળકોમા રહીને વધારે થાય છે. કારણ કે અર્ધા, અનુકરણ, સહાનુભૂતિ જોગે પ્રવૃત્તિઓને લીધે તે એકબીજાની જરાજરી કરવા અથવા આગળ વધવાના પ્રયત્નોમાં રહે છે. આ કારણથી તેમાં કેટલાય ગુણો આવી જવા મળ્યા હોય છે. કારણ કે ક્યારે ક્યારે જોવામાં આવે છે કે વ્યક્તિગત શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં બાળક વર્ગશિક્ષણની માફક નથી ધીખી શકતો. કારણ કે જો કળા શિખવાડવામાં પ્રેરણાનો અભાવ હોય છે આના મિત્રાય કેટલાય એવા વિદ્યાર્થી હોય છે કે જેઓમાં સહાનુભૂતિ, મંડેન અને અનુકરણની વધારે જરૂરિયાત હોય છે. આવા પાઠ્ય-સિધ્ધાંતોમાં બાળકોની મંખ્યા જોટલી વધારે હશે તેમજ જ શિક્ષણ વધારે સફળતા પ્રાપ્ત કરશે સાંભળનાર લોકોની મંખ્યા

જેટલી વધારે હશે, ભાષણ આપનાર તેટલું જ સારું ભાષણ આપી શકશે. આ જ વસ્તુ શિક્ષકના મંગલમાં પણ કેટલાય અવસરો ઉપર દેખી શકાય છે. અને આવા અવસરો જન એડમિશન સમયોમાં સાહિત્ય, ધર્મજ્ઞાન, કળા, મંગીત, ઇતિહાસ તથા બુદ્ધિગત શિક્ષણમાં આવી જાય છે.

કેટલાય લોકોનું કહેવું છે કે વર્ગશિક્ષણમાં કમળોર બાળકોને લીધે એક જ વાતને વારંવાર સંભળાવવાથી માત્ર તેમને જ લાભ નથી થતો પરંતુ તેજ વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં પણ આ વાત સારી રીતે બેસી જાય છે. આ બધાં કારણોને લીધે મોન્ટેસરી, ગ્રોગેટ્ટ પદ્ધતિ, ડાલ્ટન પ્લાન વગેરે જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો વિરોધ હોવા છતાં પણ વર્ગશિક્ષણની ઉપયોગિતાનો અસ્વીકાર કરતી નથી અને એમને પણ સમર્થ ઉપર વર્ગશિક્ષણનો સહારો લેવો પડે છે. આનાથી એ જાણી શકાય છે કે આપણે ઠાઈ પણ એક મધ્યમ માર્ગનું અનુસરણ કરવું પડશે. વર્ગશિક્ષણ અને વ્યક્તિગત શિક્ષણની જગાએ કયા સમન્વિત માર્ગને અપનાવવો જોઈએ એ પણ એક મનથી નિશ્ચિત કરી શકાતું નથી. આદર્શની વાત તો એ છે કે વ્યક્તિગત શિક્ષણની અંતર્ગત ઠાઈપણ એવો ઉપાય રોપી શકાય કે જેનાથી બાળકો વર્ગશિક્ષણના લાભથી પણ વચિત ન રહી શકે. પણ હજુ સુધી ઠાઈપણ એવા માર્ગની સંભાવના નથી દેખાતી કે જે આ દૃષ્ટિકોણથી દોષકીન દેખાય. એટલે વર્તમાન સ્થિતિમાં એ જ કીકે ગણાય છે કે વર્ગ શિક્ષણની વ્યવસ્થાને અંતર્ગત જ વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવાનો થોડો પ્રયત્ન કરી શકાય. આ કીકે છે કે આવા પ્રયત્નથી શિક્ષકનો ભાર વધુ થઈ જશે અને પરિશ્રમ પણ વધારે કરવો પડશે શિક્ષકને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું પડશે. જે બાળકો ઉપર વ્યક્તિગત ધ્યાન ન અપાય તો વર્ગમાં આવીને મનમાની વસ્તુ વ્યાખ્યાયી જ પોતાના કર્તવ્યની ઇતિશી સમજીને બાળકો ઉપર કુદગમ્યતા કરશે. આવી સ્થિતિ આપણે યથાશક્તિ રાખવી છે. અને થોડી એવી વિધિઓનો સહારો લેવો છે કે જેનાથી બાળકોની વ્યક્તિગત લિન્નતાનું શિક્ષકને જ્ઞાન આપીને યથાસંભવ બાળકોની આવશ્યકતાનુસાર શિક્ષણકાર્યને સંગઠિત કરવું પડશે. આ પ્રયત્નમાં શિક્ષકના ભાગે આજો કાલ માટે વર્ગમાં બાળકોની સંખ્યા પાંચીસ આવીસથી વીસ-પચીસ કરી પડશે. અને શાળામાં શિક્ષકોની સંખ્યા પણ વધારતી પડશે સામાન્ય શાળાની પરિસ્થિતિ અંતર્ગત-વ્યક્તિગત શિક્ષણની વ્યવસ્થા માટે થોડી પદ્ધતિઓનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. મંદિરમાં આપણે નીચે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

૩. મૈકનની અખેની શિક્ષણવિધિ

મૈકનનું ટેલું છે કે આખા રાત્રે આપણે જખેની ટાળીમાં વિભાજન કરીને લણીએ તો આ વર્ગશિક્ષણ વધારે ઉપયુક્ત થશે. પણ કે આમાં અકિતગત શિક્ષણ અને વર્ગશિક્ષણ બંનેના ગુણો આવી જાય છે. મનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી પણ આનો બાગમ ઉપર આરો પ્રભાવ પડે છે. મારણ કે આમાં અકિતગત અવતરના વધારે હોય છે અને આવરણતાનુમાર શિક્ષકની મદદ પણ મળી જાય છે. આવી રીતે મૈ નરિદાસ લાગીરીની લાવનાનું પ્રતીક છે. આના આ વિચારો શિક્ષણમાં ધણા મદદરૂપી હોય છે. આ સિદ્ધાન્તનો પ્રધાન ઉદ્દેશ એ છે કે નિસના વગરે ભાગમાં બાગક ક્રિયાશીલ નહોતે અને તે પોતાના પ્રત્નોથી શીખવાનો નસલ મે મૈકન આ સમજી ગયો છે કે આજની શિક્ષણપદ્ધતિનો મુખ્ય દાન એ છે કે એમાં બાળકની વાલાનિક ક્રિયાશીલતાને જાગૃત મ્વા માટે ઉચિત વખત અપાતો નથી જલ્દી શીખવાની ધૂનમાં શિક્ષક પોતે જ મધુ રગમાં મ્વી જાય છે જેવી રીતે નાના વાસણમાં મોટા મોટાનાના નળથી વધારે ગતિરી પાણી પડવાથી તે વાસણ ભરાતું નથી પરંતુ એમાં જે મ્ઈ થોડું પાણી ભરવું હોય છે તે પણ બહાર પડી જવાનો ભય છે. આવી જ રીતે શિક્ષકોની વગરની વાણી બાળકોના મસ્તિષ્માં સારી રીતે ટકતી નથી. આના પરિણામમાં જે તેઓ જાણે છે તેને પણ ક્યારે ક્યારે બૂની જાય છે એટલે શિક્ષકે પોતાની વાણી ઉપર નિયંત્રણ રાખીને બાળકો પોતે જ શીખે એ માટે ઉત્સાહિત મ્વાના છે. અનુપાત પ્રમાણે આપણે જોઈએ તો વર્ગમાં શિક્ષક અને બાળકને બેલવાનો સમય ૨ : ૧ હોય છે એટલે કે બ્યારે શિક્ષક ૪૦ મિનિટ મોલે છે ત્યારે બાળક ફક્ત ૨ મિનિટ બોલે છે. પણ આ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે એ લેજ શિક્ષણમાં ક્રિયાશીલતાનો પોખર ઉભવામાં આવે છે.

મૈકનનું ટેલું છે કે વર્ગના સમગ્ર દરેક બાળક ક્રિયાશીલ ટેલું જોઈએ અડધા સમયમાં એને શીખવાનું છે અને અડધા સમયમાં એ પોતાના સાથીદારના પ્રત્નોના ઉત્તર આપવાના છે. પોતાના આ ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે મૈકને થોડી ચોપડીઓ પણ લખી છે. મ નો એ અનુભવ છે કે જેમાં શિક્ષકની દરેક જગ્યાએ મ ની જરૂર હોય છે તેના વિરોધે ટાડીને બાળકોને ચોપડીઓની મ ની ધણુ સમજીને શીખી સમય છે. મૈકનની પદ્ધતિમાં સૌથી મ્ઈય શિક્ષક બાળકોને મ્ઈય મ્વાની

આખી પદ્ધતિ બતાવી દે છે અને પત્રી વિદ્યાર્થીઓને બબ્બેની ટોળીમાં વહેંચીને કાર્ય શરૂ કરનામાં આવે છે થોડા વખત પત્રી બધા વિદ્યાર્થીઓ એકત્રિત થાય છે તેથી શિક્ષક, મધ્યાની જૂનો સુધારી રા' છે આવી રીતે આ પદ્ધતિથી માળખે પોતાનું અધ્યયન કરવાનું શીખી રાકે છે મૈત્રેય શિક્ષકની પ્રિયતિની સગપ્પામણી ડોમટથી કહે છે ડોમટ રોગોની દવા એવી રીતે કહે છે કે પત્રી એને જોવાની જરૂર ન હોય જો ડોમટની ઉપ-ચિથિતિ જરૂર જરૂરી છે તો આનો અર્થ એ છે કે તે પોતાના નિર્ભય-પાનનમાં સફળ ન થયો આવી રીતે માળખેની શિક્ષાનું મધ્યાયન શિક્ષકે એવી રીતે કરવાનું છે કે એને શિક્ષકની ઉપચિથિતિની પણ જરૂર ન પડે જો બાળક શિક્ષકની મન વગર શીખી શકે તો નથી તો સમજવું જોઈએ કે એના શિક્ષણનું મનોવૈજ્ઞાનિક મધ્યાયન કરવામાં આવ્યું નથી

૪. નિર્ગતિત સ્વાધ્યાય

મૈત્રેયની ઉપરની પદ્ધતિથી મળતી “પ્રોફેસર હોલવેગે” પોતાની એક ખીજ પદ્ધતિને વિનમ્ય કહે છે કે જો “નિર્ગતિત સ્વાધ્યાય” કહેવામાં આવે છે આ પદ્ધતિનું ધ્યેય શિક્ષકના નિરીક્ષણમાં બાળકને પોતાની શિક્ષા માટે ઉત્ત દાયિ બનાવવાનું છે આવી રીતે બાળકમાં આત્મનિર્ભરતા આવે અને એના વ્યક્તિત્વનો વિભક્ષ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે થયે આ ધ્યાનશાના આધાર ઉપર તે એક નવી રીતે શાળાનું મધ્યાયન કરવા માગે છે દા ત કોઈપણ એક કનાકના વર્ષકમાં તે ૧૨ અને ૨૪ મિનિટના ત્રણ ભાગ કરે છે પહેલી માત્ર મિનિટમાં અર્થાત્ કુલ મધ્યના કુલ ભાગમાં શિક્ષક પાછળના પાંચે દોહનની જે છાત્રોના પૂર્વ જ્ઞાનની પરીક્ષા કરે છે અને પાંચ માટે તેઓને તૈયાર કરે છે આ પ્રથમ ભાગને “પ્રસ્તાવના કાળ” કહેવામાં આવે છે બીજા કુલ ભાગમાં શિક્ષક બાળકોની વિચારણા જાગૃત કરીને તેમની આગળ થોડી સમસ્યાઓ મકે છે આને નિર્દેશ પણ કહેવામાં આવે છે અને ત્રીજા ભાગમાં માળખે સમસ્યાઓના સમાધાનમાં વ્યક્તિગત રીતે લાગી જાય છે પાંચ નિર્દેશમાં શિક્ષક બાળકની વિચારણા ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે તેજ, આધાણ અને મદ્યતિના જુદા જુદા બાળકોની યોગ્યતાને અનુસર કરીને તેમને કાર્ય આપવું જરૂરી છે અન્યથા આ પદ્ધતિને ઉદ્દેશ સફળ નહિ થાય કેટલાક આલોચકોનું કહેવું છે કે નિર્ગતિત સ્વાધ્યાયથી બાળકમાં આત્મનિર્ભરતા આવતી નથી તે હમેશા શિક્ષકના નિર્દેશ ઉપર જ આધારિત મકે છે પણ આના સમર્થકોનું કહેવું છે કે શિક્ષક પાંચ

ગગન એવી રીતે સ્વાનુ છે કે જેથી પ્રશ્નો બાળકના મનમાં પોતે જ ઉત્પન્ન થાય અને એનું સમાધાન પણ તેઓ પોતે જ વિચારે અતઃ આપણે એ જ નિર્ધાર ઉપર પહોંચીએ છીએ કે ' નિર્દેશિત વ્યાખ્યાય પદ્ધતિ વર્ગશિક્ષણ અને વ્યક્તિગત શિક્ષણો એક સમન્વિત છે । તરુ કે પરના મે ભાગમાં બાળકોને એ સાથે વર્ગમાં મેસીને શિક્ષકની વાતો માલગતી પડે છે અને નીચે ભાગમાં તેઓને પોતાની વ્યક્તિગત શક્તિઓનો પ્રયોગ પણ કરવા પડે છે ।

૫ જેવી પદ્ધતિ

અમેરિકાના ઈન્ડિયાના રાજ્યના શ્રી જમ્સ એ બર્ડ એક નવી શિક્ષણ પદ્ધતિનું નિર્માણ કર્યું છે અમેરિકાના ગૈરી નામનું શહેરમાં આ પદ્ધતિનો આનિષ્કાર થનારો આનું નામગણ ગૈરી ગણનામાં આવ્યું છે શ્રી જમ્સનો વિશ્વાસ છે કે શાળા જ્ઞાન આપવા માટે નથી પણ શિક્ષણ આપવાનું ધ્યાન છે આ અનુસાર માર્ક, રમત અને અપરિચિત આ નવું શિક્ષણના અંગ છે એટલે એવો એક એવા પ્રશ્નની શાળાનું ગંગન રવાના કરાવવું કે જ્યાં બાળકને રમત અને મનોરંજનનો ઉચિત પ્રવેશ હોવા જતા પણ જ્ઞાન શીખવાનો પૂર્ણ સમય મળતો રહે આવી રીતે શાળા, ધર મનોરંજનનું ધ્યાન અને જ્ઞાન આપવાનું એક અગત્યનું ધ્યાન ગણાય છે બર્ડનું મત છે કે જેવી રીતે ગૃહમાં અને બગીચાઓમાં બાળકો માટે કોઈ નિશ્ચિત ધ્યાન હોતું નથી તે ગમે તે જગ્યાએ મેલી શકે છે તેવી જ રીતે શાળામાં પણ બાળકો માટે એક નિશ્ચિત ધ્યાન હોવું જરૂરી નથી આ વાતોને ભેગી કરીને બર્ડ આ નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચી ગયો છે કે શાળામાં જેટલા ઓગડા હોય છે એના કરતાં અધિક ઓગડાઓથી પણ કામ ચાલી શકે છે કારણ કે થોડા બાળકો બહાર કામ કરે છે ત્યારે લગભગ અડધા ઓગડાઓ દરેક વખતે ખાલી પડ્યા હોય છે એટલે એવો ગૈરી શાળામાં બાળકોની કુલ મર્યાદાના અડધા ભાગ માટે બેસવાની વ્યવસ્થા કરી છે અને અડધા ભાગ માટે બહાર મેદાનમાં ગમ રવાની વ્યવસ્થા કરી છે પરંતુ ગૈરી પદ્ધતિ સફળ બનાવવા માટે જરૂરી છે કે શાળામાં ગમ કરવા અને રમવા માટે બીજા ઓગડાઓની વ્યવસ્થા કરી મરાગૃહ પુસ્તકાલય મનોરંજન સ્થાન ખેતનું મેદાન પ્રયોગશાળા અને કાર્કિયાન વગેરે વધારાના ઉચિત નિધિ ધરો જ આવશ્યક છે

બર્ડ પોતાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં બે નવી વાતોનો સમાવેશ કર્યો છે (૧) એવો શાળાનો સમય લાગે રાખ્યો છે અને શાળાનું માર્ગ પણ તે

મુજબ લંબાવવામાં આવ્યું છે. શાળા સમત, કાર્ય અને અધ્યયન કરવાનું સ્થાન છે. એટલે રમ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નથી. કારણ કે શાળામાં રૂઢિ પોતાના મનોરંજનથી બાળકો રમનો આનંદ માણી શકે છે. આ વિશ્વાસને કારણે સ્વિચારની તથા બીજી રમતો દાદી નાખવામાં આવી છે. શાળા બારે માસ અને બધા દિવસે ખુલ્લી રહેવી જોઈએ. (૨) પોતાના અવકાશના સમયે અભિભાવકોને શાળામાં આવવા માટે આમંત્રણ હંમેશાંને માટે ખુલ્લું જ હોય છે. તે કોઈ પણ વખતે આવીને પોતાનું મનોરંજન કરી શકે છે. આવા પ્રદારથી બંદે શાળાના અધિકારીઓ અને અભિભાવકો વચ્ચે ગાઠ સંબંધ સ્થાપવાના પ્રયાસો કર્યા છે.

અહિં આપણે “ગૈરી પદ્ધતિ” ના એવા અંશો ઉપર જ દૃષ્ટિપાત કરીશું કે જેનાથી શિક્ષણમાં બાળકને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા આપી શકાય છે અને તેને પોતાના વિકાસ માટે ઉત્તરદાયી બનાવવામાં આવે છે. બીજી શાળાઓ કરતાં ગૈરી શાળામાં બાળકોને વધારે સ્વતંત્રતા હોય છે. ઉપરના વિવરણથી સ્પષ્ટ છે કે બાળકને દરેક વખતે શાળામાં કામ કરવું પડતું નથી. શિક્ષકને પણ પોતાના ખાસી પ્રવચનો જ નથી આપવાં પડતાં. કેટલાય શિક્ષકોનું કર્તવ્ય બાળકની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોનું અધ્યયન કરીને તેને અનુસાર તેઓનાં કાર્ય, મનોરંજન અને અધ્યયનની વ્યવસ્થા કરવાનું જ હોય છે. તે બાળકોને પાક્ય-વસ્તુનો સંકેત બતાવે છે. અને એ પણ બતાવે છે કે કયા વર્ગમાં બેસવું તેમને માટે યોગ્ય છે. આવી રીતે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના આયોજનનો થોડો મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. “ગૈરી પદ્ધતિ” ની એક વિશેષતા એ છે કે ક્યારે ક્યારે દસ બાર ધોરણોના બાળકોને એક જ જગ્યાએ એકત્રિત કરવામાં આવે છે. અને તેઓને એક જ શિક્ષક કેટલીય વાર સુધી ભણાવે છે અથવા કોઈપણ કાર્ય દસવે છે. આવી રીતે વર્ગ શિક્ષણનું રૂપ પણ આ પદ્ધતિમાં દેખાય છે. જે કે બધી શાળાઓમાં આવા યોગ્ય શિક્ષકો મળતા નથી કે જ્યાં આવા મોટા વર્ગનું નિરીક્ષણ કરીને તેમના અધ્યયનમાં મદદ આપે. પરંતુ આવા થોડાક શિક્ષકો તો સારી શાળામાં હોય છે.

ત્રેજેકટ પદ્ધતિ અનુસાર ગૈરી પદ્ધતિ પણ શાળા અને વ્યક્તિના બદારના જીવનમાં ઘનિષ્ટ મેળે સ્થાપિત કરવા માગે છે પણ આ રીત થોડી જુદી છે. ગૈરી પદ્ધતિમાં શિક્ષક ખાસી ભણાવતો નથી, પરંતુ સાધારણ નાગરિકોના જીવનયાપન માટે જે કાર્યો જરૂરી છે તે કરવાની રીત પણ બાળકોને

મમતાને છે દા ત અભ્યાસનારનો ગિયમ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓનું વિશ્લેષણ બાળકોને શીખનાર છે આવા વિશ્લેષણના વિવર્ધનો પૂર્ણ ભાગ લે છે આવી રીતે ગૈરી શાળા ક્ષેત્ર જ્ઞાન શીખવવા માટે જ નથી, પરંતુ કામ કરવાનું પણ રચાન છે

કેટલાય લોકોની માન્યતા છે કે ગૈરી શાળામાં વર્ગશિક્ષણ ઉપર બહુ ઘોડું ધ્યાન આપવામાં આવે છે પણ આ વિષયમાં તે ખીણ સાધાનના શાળાઓથી પણ પાઠ્ય છે ગૈરી શાળાના આ હોતું કાળમાં છે કે આમાં શિક્ષક ખીણ શાળાના શિક્ષકોની માફક પોતાના બાળકોની ઉન્નતિ માટે ઉત્તરદાયિત્વ મમતા નથી, માત્ર કે તે બાળકોને અભિગત મનના વધારે પણી આપે છે ગૈરી શાળામાં થોડા “એપ્પ્રીકેશન ગીયર” હાય છે જેઓનું કાર્ત્વ્ય મન માગકોને વ્યવસાય વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને નાગરિકતાની વાતો મમતાવાનું હાય છે જેથી તેઓ ભવિષ્યમાં નાગરિક બની શકે થોડાક આના શિક્ષકોની ઉપસ્થિતિથી શાળાના અધ્યાપક પોતાના આ ઉત્તરદાયિત્વને મુખ્ય માને છે પણ આ મારુ બદલાય નથી, માત્ર કે શિક્ષકે બાળકના વિશ્વાસ માટે એક સામૂહિક ઉત્તરદાયિત્વનો અનુભવ કરવો જોઈએ આ માટે હવે થોડા લોકો ગૈરી શાળાઓમાં ગોપીકેશન ગીયરના કાર્ય-ક્ષેત્રને વધારવા માગે છે બધા બાળકોની વ્યક્તિગત અધ્યયનની ઉપેક્ષા શિક્ષકમાં હોવી જોઈએ અને માગકોની થોડી વિશેષ મમતાઓ ઉપર ખીણ અન્ય શિક્ષકોથી વિચારવિનિમય કરવા જોઈએ આમ ન કરવાથી શાળાની એકતા નષ્ટ થાય છે અને માર્ગ પણ મંતોમ્મન નથી હોતું, કારણ કે બધા બાળકોના વિચાર “એપ્પ્રીકેશન ગીયર” ની બજામરી મેલરિ નથી.

૬. મેસનપદ્ધતિ

આ પદ્ધતિ નિર્માતા ‘મીચ આન્ડ મેસન’ છે આના અનુસાર બાળકોને જ્ઞાનવર્ધક અથવા સાહિત્યરિતો નથી લણાવવામાં આવતા, પણ તેઓને એ સિખ્યાનામાં આવે છે કે ક્યુ અને ફરી રીતે લણતુ જોઈએ આ જ્ઞાન ચર્ચ જવાથી બાળક સ્વતંત્ર અધ્યયનમાં સમર્થ થઈ શકે મેસન પદ્ધતિ અનુસાર બાળકોના પાઠ્યપુસ્તકોમાં જુદા જુદા વિષયો હોવા જરૂરી છે કારણ કે આનાથી તેમની રુચિ કાયમ રહેશે વિષય એવા હોવા જોઈએ કે યથામમર તેઓના વ્યક્તિગત અનુભવો મંચેત કરી શકે આમ થવાથી તેઓ પોતે જ વિષયોને સમજી શકે વિષય બાળકને એક જ વાર વાંચવા આપવો જોઈએ અને પછી મૌખિક અને લેખિત રીતે તેને જમન કરવા માટે બાળકોને

ઉત્પાદિત દ્રવ્ય જોઈએ આની રીતે મેનપદ્ધતિમા મૌખિક અને લેખિત યુગગતિ ઉપર વચારે ધ્યાન આપવામા આવે છે કાલ ક મીચ મેસનનો વિધાન છે કે આદતિ વગર કદી પણ કાઈ જ્ઞાન એકરૂપ અને યથાવી બનતુ નથી પણ આ વાત વણીજ ધ્યાન રાખવા જેવી છે કે મેસનપદ્ધતિમા જ્ઞાનાર્જન માટે બાળકને એક વખત લખાવવા માટે ખૂબ જ કાળકુપૂર્વક કહેવામા આવે કે એટલે કે જો દેવામા આવે છે જોથી એક જ વાનમાં એ પોતાનુ ધ્યાન એકત્રિત કરતુ રાખી લે એ પદ્ધતિમા પ્રયોગથી ધમ્મી જગાએ સફળતા મળી છે સાધાન્ય શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સગખામગીના મેસન પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલનારી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ વધારે મહેનતુ, ઉત્સાહી અને મનમ હોય છે પોતાનો વિષય વાચે છે તથા ધણીજ કુનેદથી તેને યાદ કરે છે અને તેઓનુ જ્ઞાનાર્જન પણ વધારે હોય છે, પરંતુ મેસનપદ્ધતિ દાર્યાન્વિત દ્રવ્ય માટે ઉપયુક્ત ચોપડીઓનો અભાવ વળે વિરૂપ દેખાય છે.

*

[૧૨]

પરીક્ષા

૧. ભૂમિકા

પરીક્ષા આપણી શિક્ષણ પ્રમાણીતુ એક અગ્ર ઝે એટલે આના ઉપર થોડો નિયાગ કરેા ઉપયુક્ત દેખાય છે પરીક્ષા બાળકોની શિક્ષાનો માપદંડ બની ગઈ છે તેઓને પરીક્ષામા પાસ થવા માટે જ લખાવવામા આવે છે શિક્ષકની સામે પણ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય પોતાના બાળકોને મપૂર્ણપણે પરીક્ષા પાસ નરાવવાનો છે માળકેના અક્ષિતત્વના વિદાર માટે આજે કોઈપણ ચિન્તા ટરતુ નથી અને આદર્શ શિક્ષકો બહુ ઓછા હોય છે વાસ્તવમા આ ઝિદ્ધતિ વણી દુ અન્યથ છે મારા કહેવાનુ તાત્પર્ય એ નથી કે પરીક્ષાથી નુ-શાન જ હોય છે પરંતુ આપણે એના ગુણ અને અગુણ મને ઉપર ધ્યાન આપવુ જોઈએ લખાવેલો વિષય વિદ્યાર્થીને કયા સુરી સમજાયો છે અને શિક્ષક પોતાના અધ્યાપનમર્ચમા કયા સુરી અમળ થયો છે, આના નિરીક્ષણ માટે પરીક્ષાનો અહારો લેવો જરૂરી છે આ માટે બાળકોની અમય અમય ઉપર પરીક્ષાઓ લેવાય છે આના પરિણામરૂપ પ્રમાણપત્રો પણ

અપાય છે પરંતુ વર્તમાન શિક્ષણવ્યવસ્થાથી થોડી એરી બની ગઈ છે કે એનાથી વિદ્યાર્થીને યોગ્ય હર લાગે ■ પરીક્ષા વખતે તેઓને ખાવાપીવાનો સમય નથી રહેતો આખી ગત જાગીને પશ્ચિમ કરે છે તોપણ પરીક્ષાનો ભય લાગેયો જ હોય છે નીચે આપણે આ પરીક્ષાના દોષો ઉપર મકેત ટરીએ છીએ કાન્જુ કે આની વિનિવૃત્ત-આખ્યાની-આવશ્યકતા નથી.

૨ વર્તમાન શિક્ષણ—પ્રજ્ઞાવીના દોષ

૧ એક જ-ઉત્તર પર જુદા જુદા પરીક્ષકો દ્વારા જુદા જુદા ગુણ અપાય છે એક પરીક્ષક એના પ્રથમ શ્રેણીના ગુણ આપે છે, બીજો દ્વિતીય શ્રેણીના ગુણ આપે છે, અને ત્રીજો ત્રીજાના કરી દે છે આવી રીતે આ પરીક્ષાનો નિર્ણય પરીક્ષકની ચક્તિગત ઇચ્છાઓ મુજબ આધારિત હોય છે

૨ પાઠ્યક્રમને ધ્યાનમાં રાખીએ તો પરીક્ષામાં પ્રશ્નોની મજબૂતી ઓછી હોય છે આ માટે જ પરીક્ષાર્થી અમલના પ્રશ્નોનું અનુમાન કરીને વાંચે છે જે અનુમાન કરેલા પ્રશ્નો ન આપ્યા તો તેની દશા ખરાબ થાય છે

૩ લગભગ બધા પ્રશ્નો માટે સમાન ગુણ હોય છે પરંતુ આ ઠીક નથી કાન્જકે બધા પ્રશ્નોની તૈયારીમાં અજો પશ્ચિમ આવશ્યક હોતો નથી.

૪ દરેક ક્ષેત્રમાં બાળકની લેખનશક્તિની-ખાસ કરીને પરીક્ષા લેવાય છે આ શક્તિના અભાવમાં બની વાતો જાણે છે તોપણ વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં ઇચ્છિત મફળના મેગરી શકતો નથી દા ત જૂગોળ અને ઇતિહાસ જેવા વિષયોમાં થોડા છોકરો પોતાની લેખનશક્તિના આધાર ઉપર એરી જૂમિકા રચે છે કે જેના પ્રભાવથી પરીક્ષક એમ જ મનને છે કે માળકને બધું જ આવડે છે અને બીજા પરીક્ષાર્થીઓ જે પોતાના ભાવો અપટ નથી કરી શકતા તેઓ બધી વાતો જાણના છતાં પરીક્ષામાં નાપાસ થાય છે આનાથી એમ માનવું જોઈએ કે આ પરીક્ષા લેખનશક્તિની પરીક્ષા કે જૂગોળ અને ઇતિહાસની નથી આનાથી પરીક્ષાનો ઉદ્દેશ્ય સફળ થતો નથી

૫. પરીક્ષા અરિથાત્મના વાતાવરણમાં લેવાય છે ગ્રિફકને મંત્રીની જેમ પરીક્ષાભવનમાં નિયુક્ત કરાય છે તે ઘણું જ સૂક્ષ્મ નિગીરણ કરે છે આ નિરીક્ષણ બાનન એને આપણે પ્રમાણપત્ર આપી રાખીને નકલ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ તો ગમે તે પ્રમાણે પોતાના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરી લે છે દાગળ ઉપર વખીને આવડુ આવડુ મૂકી દેવ અથવા પોતાના હાથ અથવા પગ ઉપર

લખી દેવું ક્યારેક ક્યારેક મદાયક બની જાય છે. આ રીતે નહતી કન્યા પરીક્ષાર્થીઓને પકડવામાં આવે તો આચાર્ય મહોદય મનમાંથી દંડ આપે છે (શિક્ષા)

૧. પરીક્ષાર્થી વિદ્યાર્થીના વાસ્તવિક જ્ઞાનની હીક હીક કસોટી થતી નથી. આ જોવામાં આવે છે કે ઓછી અમુલ્યવાળા બાળકો ક્યારે ક્યાં તેજ ભુલિવાળા બાળકોથી આગળ વધી જાય છે

૭ પ્રશ્નોના નિશ્ચિત સ્પષ્ટ ઉત્તરો હોતા નથી. જુદા જુદા પરીક્ષાર્થીઓ જુદી જુદી રીતે ઉત્તર લખે છે. કેટલાક તર્કશક્તિ ઉપર જોર આપે છે કેટલાક સ્મૃતિ અને કમળદત્તા ઉપર પરીક્ષક આ ત્રણે વાતોનો સમન્વય માગે છે એક જ ઉત્તરમાં જુદી જુદી માનસિક ક્રિયાઓનો સમન્વય મેલવિન નથી.

૩. મુદ્દાના થોડા ઉપાયો

ઉપરના દોષોના નિરાકરણ માટે શિક્ષણગણીઓએ મનોવિજ્ઞાનની મંદ્યથી એક નવી પરીક્ષા-પ્રણાલીનો આશિર્વાદ કર્યો છે જેને જ્ઞાન “પરીક્ષા” કહે છે આના ગુણ અને અવગુણ બે છે વર્તમાન પરીક્ષા-પ્રણાલીના ધણા ગુણો આનાથી નિઃસંદેહ દૂર દૂરી શકાય છે. પણ આપણા ગરીબ દેશમાં શાક્ષરતાની મર્યાદાનું મળ સમાધાન નથી દેખાતું તે માટે નવી જ્ઞાન-પરીક્ષાનો ઉપયોગ ધનાભાવને વીરે મબલિત નથી આ પરીક્ષાની ન્યૂના માટે આપણે થોડા વિશિષ્ટ શિક્ષકોની આવશ્યકતા નથી પણ આપણે શિક્ષણ જ બીજા પ્રકારે આપણે પડશે કાળજી આપણી વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ જ્ઞાન-પરીક્ષાના નિર્માણ તથા ઉપયોગ માટે તૈયાર નથી એટલે આપણે અહીં આ જ્ઞાનપરીક્ષાના ગુણો અને અવગુણો ઉપર વિચરના કરી વધારે બાલદાયક નથી આની મર્યા આપણે જુદી જ એપડીઓમાં કરીશું આપણે તો અહીં કમ્પ્રા એટલે જ વિચાર કરનારો છે કે વર્તમાન શિક્ષણ-પ્રણાલીમાં કઈ કઈ વાતોનો મુદ્દાગે દરેક જોઈએ કે જેથી તે ઠામચલાઉ બની જાય કાચુક નુવાગ રીઝી ધીરે કરના વધારે વુક્તિમગ્ન અને વ્યાવહારિક હોય છે

ઉપર આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ કે પરીક્ષા લેવી જરૂરી છે પરંતુ તે યથામત્રન વ્યાભાવિક વાતાવરણમાં લેવી જોઈએ એનું વાતાવરણ કૃત્રિમ ન હોવું જોઈએ અન્યથા છાત્રોના મનમાંથી તેનો લય દૂર નહિ થાય પરીક્ષાનું રૂપ એવું હોવું જોઈએ કે તે છાત્રોના દૈનિક શિક્ષણક્રમના જરૂરી અંગ હોય

ને એને આપણે દૈનિક શિક્ષણક્રમનું સાધન તરીકે અંગ બનાવીએ તો એની પહેલેથી સૂચના આપી જરૂરી નથી. વિશેષનું જેવી રીતે અધ્યાપન ચાલે છે તેવી જ રીતે અધ્યાપક એક દિવસ પરીક્ષા પણ લઈ લેવી જોઈએ. જે આવી ગિચાની આપણે પેદા કરીએ તો તે વર્ણી આદર્શ ગણાય. આનાથી છાત્રોમાં પ્રતિયોગિતાની ભાવના ઉત્પન્ન નહિ થાય. પ્રતિયોગિતાથી શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓનો ધણો હાસ થાય છે. પરીક્ષા પહેલા બાળકોને સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે ૩૨ વગર તેમને જેટલું આવડતું હોય તેટલું લખે.

પ્રથમ કાઠવામાં નિશ્ચયે થોડી વાતો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. દરિન દરિન પ્રશ્નો પૂછવા પણ ઠીક નથી. પ્રશ્ન એટલા સમગ્ર જોઈએ કે અધિકાંશ બાળકો વધારામાં વધારે લખી શકે. પ્રથમ બહુ લાંબું હોય તો પણ ઠીક નથી. પ્રશ્નોની ગંભીરતામાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીઓની તથા અને યોગ્યતાનુસાર થોડા પ્રશ્નો અવશ્યક મળે. પ્રથમ એક જ ખેડકામાં નહિ બનાવવું જોઈએ. કામણ કે આમ કરવાથી પ્રાયઃ એવા પ્રશ્નો ઉપર વધારે ધ્યાન અપાય છે કે જે સરળતાથી બની જાય છે અને આવી રીતે ભણાવવા નિયતો ધણો ભાગ પડી જાય છે. દરેક પાઠમાંથી થોડી થોડી વાતો પુણ્ય તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવું કરવું અર્થવ્યવ નથી. પણ પ્રથમ કાઠવામાં શિક્ષકે વધારે પડિત કાઠવો પડે. દા. ત. ભાષાના પ્રશ્ન પત્રમાં વ્યાખ્યા, શબ્દાર્થ, જીવનચરિત્ર તથા સૈધી વગેરે પ્રશ્નો જુદા જુદા પાઠોથી બનાવી શકાય છે. પોતાની દૃષ્ટિથી જ અગત્યના પાઠોમાંથી તાત્પર્યથી કરી એક નથી આવી જ રીતે શૂંગળ, ઇતિહાસ અને ગણિતના વિષયોમાં પણ બધા પડિત વિષયોમાંથી થોડા પ્રશ્નો કાઢી શકાય છે. આમ કરવાથી પરીક્ષાર્થીઓની અનુમાન લગાવવાની આદત ધીરે ધીરે ઓછી થઈ જશે. પ્રશ્નોનું સ્વ એવું હોવું જોઈએ કે છાત્રોને પોતાની તરફથી પણ થોડું ધણું કહેવાની સ્વતંત્રતા હોય. આનાથી એના વ્યવહારિક જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થશે અને પરીક્ષાનું મૂલ્ય પણ વધશે.

ઉપરની વાતો વિશેષ કરીને શાળાની આંતરિક પરીક્ષા સંબંધી છે પણ કેટલીય બીજા પ્રકારની પરીક્ષાઓ પણ હોય છે જે શિક્ષણ મંસ્થાઓ, શિક્ષણ વિભાગ અથવા સરકાર દ્વારા આયોજિત હોય છે. આ આર્થિક પરીક્ષાઓ કંઈ શકાય છે. આ પરીક્ષાના પરીક્ષકોએ પણ ઉપર કહેલી વાતો ઉપર યથા-મંભવ ધ્યાન આપવું જોઈએ. પરીક્ષકોએ હમેશાં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે તેમના પ્રથમ પ્રશ્નો પ્રભાવ શિક્ષણપ્રણાલીમાં ધણો ભરેલો પડે છે જેવા પ્રશ્નો

સમગ્રે ગોખવાની દેવ પડી જાય છે. પરીક્ષણીય અને અપરીક્ષણીય વિષયોનું જનન અમંગલું સળ નથી. પહેલા લોકોની ધાન્યા હતી કે જૂગોળ અને ઈતિહાસમાં કેટલા ગોખવાનું જ છે પરંતુ આજના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ નિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે મનોવૈજ્ઞાનિક ગેતે વાચવાથી એ વિગતોની તર્કશક્તિ અને નિર્ણયશક્તિની ત્રિધિ કડી ગકાય છે. કેઠપિણ અણ હાનિકારક છે કે લાભદાયક છે એ પરીક્ષક અને પરીક્ષણપ્રણાલી ઉપર આધારિત હોય છે.

જે કંઈ ઉપર કહ્યું છે એનાથી માત્રુમ પડે છે કે પરીક્ષક જો શાળાનો શિક્ષક હોય તો ધણુ સારુ. સાર્વજનિક પરીક્ષા-અધ્યાપકો નિયુક્ત કન્વામાં આવે છે, કાનુ કે સરકારી શિક્ષાવિભાગમાં આ ઉપર ધણું જોર અપાય છે. પરીક્ષક નીમવામાં એ ધ્યાનમાં નથી રખાતું કે નિર્વાચિત વ્યક્તિ બાળકો માટે કયાં સુધી સદાનુભૂતિ બતાવી શકશે અથવા એમાં શાળા અને અધ્યાપન મંડળી જુદી જુદી વાતોનું જ્ઞાન કયાં સુધી છે નિર્વાચિત પરીક્ષકોને ત્યાં પાઠ્યક્રમ અનુસાર થોડી ચોપડીઓ મોકલવામાં આવે છે પરીક્ષક મહોદય પોતાના કામથી પરતારે એટલે ચોપડીઓના પાના આઠા અવળા ફેરવીને પ્રશ્નો કાઢે છે આની રીતે તે હજારો વિદ્યાર્થીઓ બાળ્ય-નિર્માણ બનવાનો ગર્વ કરે છે અને મનમાં ને મનમાં ધૂળ પ્રગળ થાય છે ખરેખર, આ પદ્ધતિની જોડની નિન્દા કરીએ તેટલી ઓઝી છે કે પણ દેશીય સાર્વજનિક પરીક્ષાનો પરીક્ષક જો છુ અને આ વસ્તુને બહુ ચારી રીતે સમજી ચૂક્યો છુ આજના અમયમાં માયા પરીક્ષકોને કેઠપિણ પૂછતું નથી આની લાવનાઓ ઉચ્ચ પદ ઉપર એવા શિક્ષાધિકારીઓની ધનસેનુપના બતાવે છે પ્રચલિત પરીક્ષાપ્રણાલીમાં તો કટવાય પ્રસપ્તો તો ફૂલી જાય છે આ વાત જગજગે છે આમાં જગપગ મદદ નથી કે અમારી શાળાના શિક્ષકો બીજા કોના ઓઠા ઈમાનદાર નથી અધિકાર મળ્યા બાદ તેઓ એટલી સતર્જનાથી કામ કરશે કે એમાં શકાને કયાય પણ ધ્યાન નહિ હોય

હવે ઉત્તર પુસ્તકોની પરીક્ષાની વાત આવે છે ખરેખર આની પરીક્ષા કરી તો પ્રસપન કાટના કળા પણ વધારે મુશ્કેલ છે એક જ ઉત્તર ઉપર જુદા જુદા પરીક્ષક જુદા જુદા ગુણ અર્થે કે આ દેખના નુધાગ માટે જે જનના ઉપાય છે કેટલાય લોકોનું કહેવું છે કે પ્રશ્નો એવા પૂછવા જોઈએ કે જેમાં જાણોની લેખનશક્તિની પરીક્ષા ન હોય, પરંતુ જ્ઞાન અને આવશ્યક વાતોની પરીક્ષા હોય અને જે લેખનશક્તિની પરીક્ષા આવશ્યક હોય તો એના મેકડે વીરા ટકાથી વધારે માર્ક ન મળવા જોઈએ તેઓનું કહેવું છે

કે આ પ્રશ્નો એવા હોવા જોઈએ કે દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્રણ ચાર શબ્દોમાં જ આપી જાય. આ પ્રશ્નાલી ફક્ત જૂગોળ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન અને ભાષામાં જ નહિ, પરંતુ ગણિતમાં પણ લાગુ કરી શકાય છે. પરીક્ષાની આ પ્રશ્નાલીથી ગુણુ આપવાના પરીક્ષકોની ઈચ્છાનુસાર નિર્ભર નહિ હોય. આમાં પાંચ વિષયોનો અધિકાંશ ભાગ મંબીલિન કરી શકાય છે.

કેટલાય ખીજ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ઉપર આપેલી પ્રશ્નાલીથી પૂર્ણ રીતે સહમત નથી. તેમનું કહેવું છે કે—સાહિત્ય અને ભાષા જેવા વિષયોમાં ઉત્તરનાં જુદાં જુદાં સૂત્રોનો આપણમાં મંચ હોવો જરૂરી છે. અને મંચિન સૂત્રોમાં ગોનાના ભાવ વ્યક્ત કરવાની શક્તિ એટલી આવશ્યક છે કે આપણે એની ઉપેક્ષા ન કરી શકીએ. જાગૃકોમાં આ શક્તિના વિકાસ માટે ઉચિત પ્રેરણા આપવી આવશ્યક છે. અને ઉપર લખેલા બે પરસ્પર વિરોધી મતોમાં સમજૂતિ કરી પણ જરૂરી છે. આપણે લેખનશક્તિનો વિકાસ પણ કરવાનો છે અને સાથે સાથે એ પણ જોવું છે કે લેખનશક્તિની પરીક્ષા ખીજ જરૂરી વાતોનો સમાવેશ ન કરી લે. આપણે પરીક્ષકોની સ્વેચ્છાચારીને ઓછામાં ઓછું સ્થાન આપવું છે. એ જોવું છે કે પરીક્ષા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોનું વિદ્યાર્થી અનુમાન ન કરે પણ વિષયના વાસ્તવિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની પણ ચેષ્ટા કરે. સૌથી સારી પદ્ધતિ તો એ છે કે પ્રશ્નપત્રોમાં ઘણા અને વિવિધ પ્રશ્નોના પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. તેઓના ઉત્તર એક, બે, ત્રણ, ચાર વાક્યોનાં, એક કંકશમાં, અથવા ત્રણચાર પંક્તિમાં આવશ્યકનાનુસાર આપવામાં આવે. દરેક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લેખનશક્તિના પ્રયોગની વાત ન આવે, પરંતુ આની સર્વથા ઉપેક્ષા કરી પણ ઈચ્છનીય નથી.

ઉત્તરોની પરીક્ષા માટે કેટલાય લોકોનું કહેવું છે કે આદર્શ ઉત્તરનાં જૂના જૂના અંગોનું વિલેક્ષણ પહેલેથી જ કરી લેવું ઉચિત છે. અને આ અંગોની તુલનામાં ઉત્તર પુસ્તકો જોવાં હીક છે. ખીજ વસ્તુ એ છે કે કેટલાય જલદીથી ભણાવવામાં આવેલા વિચારો મુજબ તેમનું મુલ્યાંકન કરવાનું સૂચન કરે છે. કેટલાય લોકો ઉત્તરના વિચારોનો વિત્તાર, પ્રકાર, શૈલી અને વાતોને સાચી અથવા ખોટી સમજાતી અને સાધારણરૂપે મૂલ્યાંકન કરવું એટલું સમજે છે. પરંતુ આવી રીતે જુદા જુદા ભાગ કરવાથી વિભિન્ન સૂત્રોના સમન્વય ઉપર ધ્યાન આપવું કઠિન છે. કેટલાય લોકો કહે છે કે આ ઉપ-ભાગો ઉપર ધ્યાન આપીને ઝડપથી વાંચીને જ મૂલ્યાંકન ન કરવું હીક છે. આ જુદા જુદા પ્રકારોના બધાથી આરો પ્રકાર ક્યો છે એની વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણ વગર ખચર પડતી નથી.

પરીક્ષાની કેટલીય નિન્ના આપણે કેમ ન કરીએ, પરંતુ એમાંથી મુક્તિ મેળવતી કદિન છે. આની ઉત્પત્તિ માનવસંબંધતાના સમયથી જ છે. પરીક્ષામાં થોડા દોષો જરૂર છે. પણ મધ્યથી રૂપથી આ દોષપૂર્ણ નથી એટલે જ હજુ સુધી ચાલે છે. વસ્તુના બાળકો પરીક્ષાથી ઘણું કરીને ડરતા નથી પરીક્ષામાં તેઓનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોય છે. લખાવેલી વાતો તેઓ સારી રીતે યાદ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. પરીક્ષાથી તેઓમાં સ્પર્ધા આવે છે અને તે એક બીજાની આગળ વધવાના પ્રયાસ કરે છે. આવી રીતે તેઓનું આત્મગૌરવ પ્રવૃત્તાત્મક ઈચ્છાની પૂર્તિ હોય છે. શિક્ષકના દૃષ્ટિકોણથી પણ પરીક્ષાની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી. આ ઉપર આપણે પહેલેથી જ મંકેત કરી ચૂક્યા છીએ. આ વસ્તુ સાચી છે કે બાળકોની યોગ્યતા મંગદી બધી વાતો પારખી શકાતી નથી. કયાંક કયાંક તો એ કહેવામાં આવે છે કે શિક્ષણની વાસ્તવિક પરીક્ષાનો આધાર બાળકોની જુદી જુદી રચિઓની મબીનતા અને મધ્યાચિત્ત ઉપર નિર્ભર હોય છે. તે લાગેલી વાત ક્યાં સુધી યાદ ગણે છે તે આપણે જાણવાની જરૂર નથી પરંતુ માન ખ્યાલ મુજબ આ કથન મંપૂર્ણપણે સાત્ય નથી. કારણ કે રુચિ અને જ્ઞાનમાં જરૂરે વિરોધ નથી રુચિ હોય તો જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. કારણ કે જ્ઞાન ગોખેલી વાતોથી એકદમ જુદું છે. જો આરિથ્યનિર્માણની શિક્ષા વાસ્તવિક પરીક્ષા સમજવામાં આવે તો એ સ્વીકારવું પડશે કે બૌદ્ધિક જ્ઞાન આરિથ્યનિર્માણમાં સહાયક હોય છે. કારણ કે પરીક્ષાથી બૌદ્ધિક જ્ઞાનની સીમાનો નાશ કરી શકાય છે. સાચું તો એ છે કે શિક્ષણના ઉદ્દેશો અને પરીક્ષાના સિદ્ધાંતોમાં વિરોધ નથી. હા, જરૂર પરીક્ષાનું કેટલુંક ન હોવું જોઈએ કે બાળકો તેનું કષ્ટિથી મહત્ત્વ ન ગણે એટલે આપણે પરીક્ષાના કેટલાય દોષો દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે જેનાથી શિક્ષણ ઉદ્દેશની પૂર્તિનો માર્ગ સળંગ થઈ શકે છે.

કેટલીય વખત જોવામાં આવે છે કે દરેક અવાડિયામાં ત્રણ ત્રણ વખત સૂક્ષ્મ પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે કેટલીક જગ્યાએ માસિક પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે પરંતુ આ પરીક્ષાઓથી બાળકોનો માનસિક વિકાસ થતો નથી એમ હું માનું છું. બાળકો પરીક્ષાઓને એક રમત સમજી લે છે. અને કેટલીય વખત તો તેઓ શિક્ષકની મજા પણ કરે છે. કારણ કે તેઓને દરેકજાની પરીક્ષામાં રચિ દોની નથી.

[૧૩]

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ અમેરિકાના શિક્ષણવિદાગેલાગ ન્યામા આની છે આમા યૂધી અને નિવૃત્તિનો વધારે લાય ગમાય છે કૃતિશક્તિમા જે પ્રોજેક્ટ પ્રમામા આને છે તે પ્રોજેક્ટના આગ કિપ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો આવિષ્કાર થયો છે શ્રીમતી નિવૃત્તિના નેતૃત્વમા એક નવી શિક્ષણ પદ્ધતિએ જન્મ આપ્યો હતો પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો મનોવૈજ્ઞાનિક આધાર કિપ પણ મત જવામા આવ્યો હતો

૧. મનોવૈજ્ઞાનિક આધાર

માણુષ્ય વાતાવરણના મપમા આનીને જુદા જુદા પ્રકારના અનુભવો ર છે તે સમજે છે કે એનો વાતાવરણ કિપર પ્રભાવ પડે છે અને તે પણ વાતાવરણ દ્વારા જળના અથવા અજળનામા પ્રભાવિત થાય છે આની રીતે પોતાના તથા વાતાવરણના પરસ્પર આગન-પ્રાન કિપર તેમના વ્યક્તિત્વનો વિભવ ધણી મીમા સુધી નિલગ હોય છે અમિત હમેશા આ જ પ્રકારમા રહે છે કે તે વાતાવરણમા કિપરિયત વસ્તુઓ તથા પોતાની દેનિક ક્રિયાઓમા શીધાતિશીલ એક સામજિક પ્રાપ્તિ શ્રી સમ્તો નથી ત્યા સુધી તેને એન પગુ નથી આ સામજિક પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ આ તે થોડીસાર માટે શાન્ત થઈ જાય છે પરંતુ સમિતી ક્રિયાઓ જુદી જુદી હોય છે વિકાસ અનુસાર તેઓનું ક્ષેત્ર નિવૃત્તિનિ વધતુ જાય છે પરિણામસ્વરૂપ કોઈને પાઈ સામજિક પ્રાપ્તિ માટે તઓમા પ્રેરણા અને કિસાહ મારમ રડે છે આ પ્રેરણા અને કિસાહના અલાનમા તે છવના પણ મરેના સમાન છે એનુ છવન પશુવન થઈ જાય છે સામજિક પૂર્ણતાનાવળમા પાઈપણ પ્રિમતા નેવથી એનુ વ્યક્તિત્વ કિતનિત થઈ જાય છે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર સામજિક પ્રાપ્તિ માટે માર્ગ શાધવાની વરેડમા તે લાગી જાય છે આની

નતના અનુભવોથી તેમાં એક એની આદત પડી જાય છે કે જે ભવિષ્યમાં પણ યથાસમયે એમાં પૂર્વ મંત્રકાર જાગૃત થઈ જાય છે અને તે આવશ્યક ક્રિયામાં અનાયાસે વાગી જાય છે જે શિક્ષણીય પ્રિય બાળકની આગળ એક આની સમગ્રના ડગમાં મૂકવામાં આવે કે એના વાતાવરણમાં અપેક્ષિત સામજિકતા વિષમતા દેખાય તો તે સમગ્રના પૂર્તિ માટે એમાં સ્વભાવન પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આની જાય છે આમ મનોવિજ્ઞાનિ-સંન્યાના પાયા ઉપર પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિની રૂપરેખા દર્શાવવામાં આવે છે

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં બાળકોની આગળ એની સમગ્રના મૂલ્યમાં આવે છે કે જે તેમને યથામંજલ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના વાતાવરણમાં પૂરી દેવાની હોય છે શાળામાં ઘણા એવા કાર્યો દરરોજમાં આવે છે કે જેમના વાસ્તવિક જીવનથી સંબંધની બાળકોને ખબર નથી પડતી અસમજાતના અભ્યાસમાં આ વાત ઘણી વખત જોવામાં આવે છે જુગોળના પાંખા પણ એવાં દેવતાય રચણ આવે છે કે જે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી બહુ દુર હોય છે કારણ કે ઘણીય વાતો દેખનાના આગળ ઉપર જ માનની પડે છે દા. ત. જે રચાતોના અતઃનું અનુમાન આપણે કાર્પનિક માત્ર હતા આધારે કરી લઈએ છીએ ટ્રાઈપલ ધ્યાનના જળવાયુના વિચારમાં થોડી વાતોનું અધ્યયન કરીને કહી શકાય છે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ આની સ્થિતિની બધી સખત આલોચના કરે છે તે વાસ્તવિક જીવન અને શાળા ને વચ્ચે ધનિ-મનઃ સ્થાપિત કરવાની પ્રક્રિયાથી છે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ શાળાને નાનનું કામ માનીને કાર્યકંદ્ર બનાવવા ઈચ્છે છે જે સ્ત્રી-સનના થત અનુમાન પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ તે રીતની છે કે જેનાથી ટ્રાઈપલ સમગ્રનામક કાર્યને એના નાભારિક વાતાવરણમાં પૂર્ણ રવાનો પ્રયાસ કરે છે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિની એ વિશેષતા છે કે બાળકની સમક્ષ પાઠ્યપાઠ્યને એવી રીતે ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે કે એનાથી ટ્રાઈપલ શિક્ષણપ્રદ ક્રિયા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે દરેક શિક્ષણપ્રદ ક્રિયાને એ નિશ્ચિત ઉદ્દેશ હોય છે આ સમગ્ર જૂલ છે કે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ દ્વારા શારીરિક ક્રિયાને જ આશરો આપે છે આના અતઃગત વ્યક્તિની બધી ક્રિયાઓ લેવામાં આવે છે પછી બને તેના સમગ્ર શારીરિક ક્રિયાથી હોય, અથવા માનસિક ક્રિયાથી હોય

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં બાળકો આગળ જે પ્રકારનું કાર્ય મૂકવામાં આવે છે પહેલા પ્રકારમાં તેઓને આવશ્યક ઉપકરણો આપવામાં આવે છે અને થોડી વાતો પણ બતાવવામાં આવે છે તે મુજબ તેઓને થોડી એની સીને

અનાવવાની હોય છે જેનું વ્યાવહારિક મહત્ત્વ હોય છે. ઘ. ત. ગાડી, પુત્ર તથા એન્જન વગેરેના નમૂનાઓ અનાવવા અથવા રોપથી, રોનરંછ અને રમ-કડાં વગેરે. ખીજા પ્રકારના કાર્યક્રમમાં જરૂરી સાધનોનો શિક્ષક ઉદ્દેશ્ય કરતા નથી. તે ફક્ત જે વસ્તુ અનાવવામાં આવે છે તે વસ્તુનું નામ જ બતાવે છે. અને પછી બાળકોને પોતે જ વિચારીને ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરવાની હોય છે. ત્રીજા પ્રકારના કાર્યક્રમમાં જાતું બાળકોને જ કરવું પડે છે અને પોતાના ઉદ્દેશ્યનો પણ તે જ નિર્ણય કરે છે. પ્રોજેક્ટપદ્ધતિનો અર્થ એ છે કે શિક્ષક ઉદ્દેશ્ય-હીન ન હોય.

બાળકે એ નિશ્ચિત રૂપથી જાણવું જોઈએ કે તેઓ કયા ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઉદ્દેશ્યનું જ્ઞાન રહેવાથી તેઓમાં હંમેશાં ઉત્સાહ ટકી રહે છે. શિક્ષણકાળમાં બાળકોને મેસારની વાર્તાત્મિક પરિસ્થિતિ અનુભવ શીખવવી ઉચિત નથી. અન્યથા તે કુશળ નાગરિક નહિ બની શકે. પ્રોજેક્ટપદ્ધતિના અનુયાયીઓનો મત છે કે બહુ કોઈપણ વ્યાવહારિક ક્રિયાના આધાર ઉપર જ લખાવવું જોઈએ. બાળકોને કંઈપણ શીખવા માટે ઉત્સાહિત કરવા જોઈએ. જે જ્ઞાન પોતાની મેજે ચરિત્રમથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે તે હંમેશાં મગજમાં મંગલિત થઈ જાય છે. આવી રીતે લખાવથી બાળકોને પોતાની ત્રિશેષ રચિની ખમર પડી જાય છે.

આ ખ્યાનમાં રાખવું પડે છે પ્રોજેક્ટનો મંગલ ફૂલિત વાતાવરણથી ન હોય. અન્યથા તે પ્રોજેક્ટ નહિ હોય. ભલે તે સમસ્યા બની જાય. બાળકોને વ્યાવહારિક જીવનની સમસ્યાઓના નિગદરણની શિક્ષા અને શક્તિ આપવા માટે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો આવિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. દારણ કે દાષ્પતિક સમસ્યાઓની પૂર્નિથી બાળક વ્યાવહારિકતાનો પાક શીખી શકેતો નથી. સમસ્યાત્મક કાર્યને એના પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં મેપાદિત કરવા ઉપર જોર આપવી પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો સાચા રૂપમાં પ્રયોગ ઘડ્યો જ ઓછો હોય છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ ઉપર આલનારી ગાળાઓ થેડી ખીટી વાતોનું મિશ્રણ પણ કરી લે છે. એમાં કોઈપણ વર્ગ માટે પહેલેથી નક્કી કરેલો પાઠ્યક્રમ નથી હોતો. બધા વિષયોના શિક્ષક મળીને થોડા પ્રોજેક્ટની સૂચી બનાવી લે છે. અને પોતાની વિકાસ અવસ્થા મુજબ ક્રમશઃ તેને પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. આ પૂર્ણ કરવામાં બાળકોને કેટલીય પ્રકારની વાતોનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય છે. એક જ જગાએ બાળકને કોઈપણ વિષય જાણવાની આવશ્યકતા સમજાય છે. આવી રીતે એને ઈતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ગણિત તથા ભાષા વગેરે

વિષયોનું જ્ઞાન આવશ્યક સમન્વય છે. વસ્તુતઃ આ બધા વિષયો સીધા સીખવવાનું હોતું નથી પરંતુ તેઓની જગ્યાએ થોડી યોજનાઓ હોય છે. તે યોજનાઓની પૂર્તિથી તેઓને વાંછિત વિષયનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. દરેક યોજનામાં કોઈને કોઈ પ્રકારે લગભગ ટેલવાક વિષયોનો સમન્વય થઈ જાય છે. જે વિષયોમાં સમન્વય થઈ શકતો નથી તે વિષયોનું જ્ઞાન વૃદ્ધિ જ આપવામાં આવે છે. આવી રીતે શુદ્ધ પ્રાકૃતિક વાતાવરણના સિદ્ધાન્ત સાથે થોડી સમજૂતી કરી પડે છે.

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિના ગુણો

અમારા દેશની શાળાઓમાં વ્યાવહારિકતાની છાપ બહુ જ ઓછી દેખાય છે. બાળકો શાળાઓમાં સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, પણ તેનો તેઓ વ્યાવહારિક જીવનમાં ઉપયોગ કરી શકતા નથી. પ્રોજેક્ટપદ્ધતિ આ દોષોથી મુક્ત દેખાય છે. આનાથી બાળકો વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે ધીરે ધીરે શીખી લે છે કે વાસ્તવિક જીવનમાં તેને કેવા શારીરિક અને માનસિક પરિશ્રમ કરવો પડે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં બાળકને હમેશાં આનું ધ્યાન હોય છે કે તે કોઈપણ નિશ્ચિત ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિમાં લાગેલો હોય છે કે જેનાથી તેઓનો ઉત્સાહ કાયમ રહે છે અને એની રચિ ક્યારે પણ શિથિલ થતી નથી. કોઈપણ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે સાધનો શોધવાથી બાળકોમાં દૃઢશક્તિ, મૌલિકતા અને આત્મનિર્ભરતા વગેરે ગુણોનો વિકાસ હોય છે. પ્રોજેક્ટપદ્ધતિમાં શિક્ષાસમન્વયની સમસ્યા આપમેળે જ હલ થઈ જાય છે. કોઈપણ સમસ્યાત્મક ક્રિયા કરવામાં જે જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન બાળક પ્રાપ્ત કરે છે તે એને એક જ જૂઠ્ઠી જુદી જુદી શાખાઓ માણુમ પડે છે. કેટલાય પ્રોજેક્ટ એવા હોય છે કે જેમાં કેટલાંય બાળકોને મળીને કામ કરવું પડે છે. એનાથી તેઓમાં સાહસિકતા, વિનય, નેતૃત્વ, તથા ઉચિત કાર્ય-વિતરણ વગેરેના ગુણો આવી જાય છે.

પ્રોજેક્ટપદ્ધતિથી બાળકોમાં અન્વેષણ શક્તિનો વિકાસ થાય છે. કારણ કે તેઓને ક્યારે ક્યારે સાધનો પણ શોધવાં પડે છે. આવી રીતે તેમાં કલ્પનાશક્તિનો વધારો થાય છે. કારણ કે કોઈપણ વસ્તુ કરીને શીખવી મનોવૈજ્ઞાનિક છે. આનાથી જ્ઞાન અને વ્યાવહારિકતામાં સામંજસ્ય સ્થાપિત થાય છે. પ્રોજેક્ટપદ્ધતિમાં બાળકોમાં થોડી નિશ્ચિત આદતો અને કૌશલનો વિકાસ થાય છે. કારણ કે આમાં અનુભવદ્વારા કરેલી આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે જ્ઞાનાર્જન એકત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. બાળકો પોતે

અનુભવ કરે છે કે તેઓમાં કઈ કઈ બાજતોની ખોટ છે. આ અનુભવવશ થઈને તેમને દિશાશીલ બનવામાં ઘણી પ્રેરણા મળે છે. આ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ અનુસાર બાળકને ધૃષ્ટશાસ્ત્ર ભણાવવામાં આવે છે. જેનાથી તે બરાબર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને ખેતરના આધારે થોડું ધણું ઉત્પાદન કરી શકે.

૩. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિના અવગુણો

ઉપર લખેલા ગુણો હોવા છતાં પણ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં થોડા ઘણા એવા અવગુણો છે કે જે પૂર્ણ રૂપથી દાયાંન્વિત કરવા સરળ દેખાતા નથી. કેટલાય નિષ્ક્રી એમ કહે છે કે આ પ્રણાલી અનુસાર કામ કરવાથી શિક્ષણમાં કોઈપણ કામ રહેવાનો નથી. કારણકે કોઈપણ પ્રોજેક્ટ ચારે તરફ સમન્વિત કરીને અમુક વિષયોના અમુક ભાગો અવશ્ય ભણાવી શકાય છે. પણ એનું પૂર્ણ જ્ઞાન આપવાનું મંત્રવિત નથી. કારણકે પ્રોજેક્ટ ગમે તેવું હોય તોપણ તેનાથી બધા વિષયોનો પૂર્ણરૂપથી મંગલ ન બતાવી શકાય આ રીતે શિક્ષણ અધૂરું રહી જશે. કેટલાય લોકોની એ ધારણા છે કે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિથી બાળકોનું જ્ઞાન સુમંગલિત નથી હોતું. જે તેઓ ફક્ત અનુભવ કરેલી આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે જ્ઞાનાર્જન કરે તો તેઓમાં કોઈપણ વિષયનું જ્ઞાન પૂર્ણરૂપથી આવતું નથી. ઘણી વખત મંત્રવ છે કે તેમની આ અપૂર્ણતા કાયમ બની રહે.

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં પરીક્ષા મંગળી પણ એક કઠિનાઈ દેખાય છે. પરીક્ષામાં સફળતા માટે એક નિશ્ચિત પાઠ્યક્રમનો અભ્યાસ કરાવવો આવશ્યક છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં આ વસ્તુ ત્યાં સુધી મંત્રવિત નથી કે જ્યાં સુધી શિક્ષા અને પરીક્ષાપ્રણાલી એક ધર બાધવામાં ન આવે. શાળાના કાર્યને કોઈપણ ઉદ્દેશ્યથી નિયંત્રિત કરવું ઘણું સારું દેખાય છે. પણ શાળામાં આપણે મોટા મોટા પ્રોજેક્ટનું આયોજન નથી કરી શકતા. કારણકે આના માટે આપણે ઘણા શિક્ષકોની જરૂર પડે છે. અને આવી શાળાના કાર્યક્રમને તે મુજબ પરિવર્તિત કરવો પડે. પ્રોજેક્ટ પૂર્ણ કરવામાં શાળાના બધાં કાર્યો અત્યંત વ્યસ્ત થઈ જવાનો પણ મંત્રવ છે. કારણકે આમાં ઘણા છાત્રોને બહાર આવીને મેદાનમાં કામ કરવું પડે.

૪. ઉપરની કેટલીક આપત્તિઓનો ઉત્તર

કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે જ્ઞાનનું સુમંગલિત રૂપ મનિષ્ટકમાં થોડા નિવસ પડી પાય છે. જ્ઞાનનું સુમંગલિત રૂપ શિક્ષાનો પ્રારંભ નથી પણ એનો

અંત છે. એટલે પ્રારંભમાં બાળકથી એની આશા રાખવી એ બમ છે. કારણ કે પહેલેથી બધું જ્ઞાન અમંગલિત અને અપર્યાપ્ત હોય છે. જુદા જુદા સમયો ઉપર એકરૂં કરેલું જ્ઞાન મસ્તિષ્ક બાદમાં મંગલિત કરે છે. એટલે મંગલિત જ્ઞાન આપવાના આધાર ઉપર પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિની આલોચના કરવી સારી નથી, કારણ કે મગજ પોતે જ યથાસમયે પોતાનું જ્ઞાન મંગલિત કરે છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે કેટલાય લોકોનું કહેવું છે કે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિથી બાળો પાઠ્યક્રમ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. પ્રોજેક્ટપદ્ધતિના સમર્થકો અનુસાર બાળી આલોચના તથ્યપૂર્ણ નથી કારણ કે પ્રોજેક્ટથી પહેલા જ પાઠ્યક્રમની રચના કરી દેવી એ બૂલ છે. પાઠ્યક્રમ બાળક માટે છે નહિ કે બાળક પાઠ્યક્રમ માટે. જો પ્રોજેક્ટનું આયોજન સારી રીતે કરીએ તો એનાથી આપમેળે જ એક પાઠ્યક્રમની રૂપરેખા નીકળી આવશે અને આ રૂપરેખા એવી હશે કે જેના આધાર ઉપર બધા સામાન્ય વિષયો મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે સમન્વિત કરી શકાશે.

૫. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિની મર્યાદા

ગુણ અને અવગુણ ઉપર વિચાર કર્યા પછી નિષ્પન્ન રૂપથી પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિની સીમા તરફ પણ મંકેત કરવો ઉચિત છે. જો સાળાને ફક્ત પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ ઉપર આયોજિત કરવામાં આવે તો ઉપરુક્ત દોષો શિક્ષણક્રમમાં આવવા અમેલબ નથી કારણકે પ્રોજેક્ટપદ્ધતિમાં બાળકનો ઉદ્દેશ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાનો જ નથી, પરંતુ તેને ક્રોધપિણ મ્ચૂળ વસ્તુની પ્રાપ્તિની પણ આશા હોય છે. જેવી રીતે પાથરણું, રમકડાં, ટોપશી અને શેનરંછ વગેરે. આ વસ્તુઓ જત્તદી બનાવવાની ધૂનમાં બાળકો ઉનાવળમાં ધાગી જ ખરાબ ચીજ બનાવે છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ અનુસાર બાળક જો શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે તે એને મોણ સમગ્રાય છે. વસ્તુ વિશેષ બનાવરી એ જ એને મુખ્ય જણાય છે. જો પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિની સાથે થોડી બીજી પદ્ધતિઓની પણ મદદ લેવામાં આવે તો એની અપૂર્ણતા થોડી પૂર્ણ પણ થઈ શકે છે પરંતુ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિની પૂર્ણ ઉપેક્ષા કરવી એ બાળકોને એક મોટા લાભથી વંચિત કરવા બરાબર છે. એટલા માટે એ સારું છે કે બાળકોના શિક્ષણ ક્રમમાં થોડા પ્રોજેક્ટ હોય, પણ સાથે સાથે બીજી પ્રચલિત પદ્ધતિઓથી પણ કામ લેવામાં આવે. હવે આપણે આગળની “ગ્રાટન પદ્ધતિ” ઉપર વિચાર કરીશું.

ડાહટન પ્લાન

૧. સ્વરૂપ

ડાહટન પ્લાનની રચના અમેરિકાની મીચ હેનન પાર્ક હાઈ સ્કૂલ છે. ડાહટન નગરમાં સૌથી પહેલાં આનો પ્રારંભ થયો. આનું નામ ડાહટન પ્લાન રાખવામાં આવ્યું છે નહીં શિક્ષણપદ્ધતિમાં ડાહટનપદ્ધતિનું ધ્યાન ધણું જ મહત્વપૂર્ણ છે. મીચ પાર્ક હાઈ ડાહટન મોન્ટેમોરીની સાથે મન ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૮ સુધી કામ કર્યો. આ માનુષ કરી શક્યા હતા કે વ્યક્તિગત આવા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપીને બાળકોની જુદી જુદી નૈમર્ગિક શક્તિઓનો વિકાસ ટ્રી રીતે કરી શકાય છે એક પ્રકારે મોન્ટેમોરી અને ડાહટન પ્લાનમાં ઘણી તાર્કિક સમાનતા દેખાય છે. મીચ પાર્ક હાઈ ઉપર ડાહટન ડ્યૂપીના શિક્ષણ સિદ્ધાન્તોનો ઘણો પ્રભાવ પડ્યો છે. અમેરિકામાં જે શિક્ષણપ્રણાલી પ્રચલિત હતી તેનાથી મીચ પાર્ક હાઈને ઘણો અમરોલ વધ્યો. તેઓનું દહેલું હતું કે પ્રચલિત શિક્ષણથી બાળકોમાં નૈતિક મૂળ અને આત્મનિર્ભરતા આપવી ઘણી જ કઠણ છે. વાતાવરણમાં બાળકોને શિક્ષકની મજબૂત ઉપર નિર્ભર રહેવું તેમજ ઘણું ખર્ચનું હતું તે શિક્ષણનું મગ્ન એવી રીતે ઇચ્છી હતી કે માનવ પોતાના અપ્તતાથી પોતે જ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરી શકે. મીચ પાર્ક હાઈ શાળાના શિક્ષણક્રમમાં સામાજિક જીવનનો વિકાસ લાગુ પડે છે. ઇચ્છી હતી આ વિષય તે શાળાને એક એવી પ્રયોગશાળા બનાવવા ઇચ્છી હતી જ્યાં બાળક જુદા જુદા પ્રયોગ કરીને વ્યક્તિત્વનો તથા જ્ઞાનનો વિકાસ કરી શકે.

૨. ડાહટન પદ્ધતિની વિશેષતાઓ

ઉપર્યુક્ત વિષયનથી આપણે ડાહટન પદ્ધતિ અને પ્રચલિત શિક્ષણ પદ્ધતિની તુલનામાં ઘણી ભિન્નતાઓ જોઈએ છીએ. ડાહટન પદ્ધતિથી

શિક્ષણમાં એક ક્રાંતિ આવી ગઈ છે. પ્રચલિત શિક્ષણમાં શિક્ષકનું મહત્ત્વ વધારે હોય છે. અને એમ મનાય છે કે એના વગર શિક્ષણની કોઈપણ ક્રિયા મંભવિત નથી. બધાં બાળકોને સમાન સમજીને તેમને જ્ઞાનરૂપથી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અને આવી રીતે તેઓની અકિતમન ભિન્નતા અને આવશ્યકતાઓની ઉપેક્ષા કંઠમાં આવે છે. પાંત્રીસ, ચાત્રીસના વર્ગમાં શિક્ષક ચાલીસ મિનિટ સુધી અધ્યાપન કરી જાય છે. અધ્યાપનથી બાળકોને કેટલો લાભ થયો એના ઉપર વિચાર કરવા એ શિક્ષક માટે સંભવિત જ નથી. અને કદાચિત બાળથી ભરેલા શિક્ષકને એટલો અવગણ પણ નથી. આવી રીતે તેજ અને કમજોર બંધી જનતાનાં બાળકો એકી સાથે ભણે છે. ડાહ્યન પદ્ધતિમાં આ સ્થિતિ ઉપર પૂરેપૂરા સુધાગ કંઠમાં આવ્યા છે. ડાહ્યન પદ્ધતિમાં એક સીમાની અંતર્ગત બાળકોને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અપાય છે. તેઓના શિક્ષણ અને વિકાસ માટે તેઓની જવાબદારી ધણી વધારવામાં આવે છે. પોતાના વિકાસ માટે બાળકોને પોતે જ ઉત્તરણથી બનાવવાનું ક્રિય ડાહ્યન પદ્ધતિનું છે. આની પહેલાં પણ આ વિષયની ધણી ચર્ચા ચાલી હતી. પણ કાર્યાન્વિત કંઠમાં બધા કુખ્યાઈઓનો અનુભવ કંઠમાં હતા. ડાહ્યન પદ્ધતિમાં દાહમિટનય વગેરેનું બધન નથી. રચિ હોય ત્યારે કોઈપણ બાળક જ્યાંસુધી રચિ હોય ત્યાંસુધી કોઈપણ વિષયના અધ્યયનમાં વળગી રહે છે.

ડાહ્યન પદ્ધતિની અંતર્ગત વર્ગો માટે જુદા જુદા ઓરડાઓ ન રાખતાં જુદા જુદા વિષયોની જુદી જુદી પ્રયોગશાળાઓ રાખવામાં આવે છે જુદા જુદા વિષયોના વિશેષતા આમા શાળાના સમય સુધી જેમી મહે છે. જેનાથી બાળક પોતાની ઇચ્છાનુસાર આવીને તેમની સહાયતાથી લાભ લઈ શકે છે પાકનો નિર્દેશ આપની વખતે બાળકને તેના ઉદ્દેશનું થોડું અનુમાન કગની શકાય છે. અને તે અનુસાર તેના અધ્યયનની સીમા પણ નિર્ધારિત કંઠમાં આવે છે ક્યારે ક્યારે તે થોડાં આવશ્યક સાધનોનો પણ સંકેત કંઠમાં આવે છે દા ત ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનના નિર્દેશમાં તેઓને ભણવાયોગ્ય એપીડીઓના નામ બતાવવામાં આવે છે બાળકને પોતાની ઉન્નતિનો પૂરા રોકાઈ ગખવો પડે છે. તેની ત્રણ પ્રતિઓ હોય છે જેમાંથી એક પ્રતિ શિક્ષક પામે હોય છે. બાળકની કેટલી ઉન્નતિ છે તે એક આદ- દાગ રોકાઈ ઉપર અકિત કંઠમાં આવે છે દરેક બાળકનો જુદો જુદો આદ શિક્ષક વર્ગમાં ટાકી રાખે છે એનાથી એને પૂર્ણ જ્ઞાન મહે છે કે કયો બાળક કેટલી ઉન્નતિ કરે છે. બાળક પોતાની પાસે જે પ્રકારના રોકાઈ રાખે

છે. જુદા જુદા વિષયોનો જુદો જુદો અને બધા વિષયોનો સામૂહિક આવી રીતે તેઓને પોતાના કાર્યની સફળતાનું પૂર્ણ જ્ઞાન રહે છે.

જુદાં જુદાં કાર્યો કરવા યત્નાં પણ બાળકોમાં ક્યારે ક્યારે એવી મુશ્કેલી આવે છે કે તેઓનું કામ રોકાઈ જાય છે. આવા સમયે શિક્ષકની સહાયતા અપેક્ષિત હોય છે. બધાં બાળકોને જો એક જ મુશ્કેલી હોય તો તેનું નિરાકરણ વર્ગશિક્ષકની માફક સામૂહિક રૂપમાં કરી શકાય છે. વર્ગ શિક્ષણના પક્ષપાતીઓ પોતાના સમર્થનમાં ધણીય વખત કહે છે કે વર્ગશિક્ષણનું મહત્ત્વ ઓછું થઈ શકતું નથી. કારણ કે ડાહ્ટનપદ્ધતિમાં પણ એની આવશ્યકતા હોય છે. આ વસ્તુ સાચી છે કે રસાનુભૂતિના પાઠમાં શિક્ષકને વર્ગશિક્ષણની મદદથી વધારે સફળતા મળી શકે છે. ડાહ્ટનપદ્ધતિ કોઈ નવી શિક્ષણપદ્ધતિ નથી. પરંતુ આ તો એક નવા શિક્ષણ સંગ્રહનું રૂપ છે. નિર્ધારિત પાઠ્યક્રમને આમાં એક નવા સંગ્રહન અને રીતના રૂપમાં પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આમાં બાળકોનું ઈશ્વરી વિભાજન પણ માનવામાં આવે છે પરંતુ આ ઈશ્વરી વિભાજન માટે બાળકોની જુદી જુદી યોગ્યતા અને રુચિની અવહેલના ન કરી શકાય. ઈશ્વરી વિભાજનના આધાર ઉપર વર્ગશિક્ષણમાં બાળકોને આજુ બાજુ ફરવાની સ્વતંત્રતા નથી હોતી. એક મેજ અને ખુરસી ઉપર આખો દિવસ બેસી રહેવું તે તેમના વિનયનું સર્વ-ઈષ્ટ લક્ષણ ગણાય છે. ડાહ્ટન પદ્ધતિમાં આવી સ્થિતિ ઇષ્ટજનીય નથી. આમાં બાળકોને આજુ બાજુ ફરવાની, પરામર્શ કરવાની, અને પારસ્પરિક સહાયતાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય છે. વસ્તુતઃ એને સામાજિકતાનું જ્ઞાન આપવાનું આ એક મોટું સાધન ગણાય છે. ડાહ્ટન પદ્ધતિમાં વર્ગશિક્ષણની સાથે સાથે આત્મશિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા હોય છે. અતે એ આશા ગમવામાં આવે છે કે આનાથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને બાળક વધારે યોગ્ય વ્યક્તિ અને નાગરિક બને છે. ડાહ્ટનપદ્ધતિની શાળાનો સમય બે ભાગોમાં વહેંચેલો હોય છે. એક સવારે અને બીજો સાંજે. સવારનો સમય બાળકોને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા માટે અને સાંજનો સમય વર્ગશિક્ષણ અને રમત વગેરે માટે હોય છે.

ડાહ્ટન પદ્ધતિમાં શાળા સમાજનું એક નાનું રૂપ હોય છે. અને એ એટલા કરવામાં આવે છે કે બધા બાળકો એ સમગ્ર લે કે ને આ સમાજની મહત્ત્વપૂર્ણ સભ્ય છે. વિદ્યાર્થીઓને આ સમગ્રવવાની એટલા કરવામાં આવે છે કે તેઓની શાળા એક સામાજિક મંદિરા છે. અને તેના સારા શાસન

માટે તે પોતે ઉત્તરગથી છે. આવી રીતે વર્ગ અને પાઠ્યક્રમના પુનઃ મંડાનના આધાર ઉપર ડાહટન પદ્ધતિ એક નવા સામાજિક પુનર્સંઘનની બાબત અમારું ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. એ અપ્પ છે કે ડાહટન પદ્ધતિથી શિક્ષણમાં એક અમૂલ્યપૂર્વ સામાજિક પરિવર્તન દેખાય છે.

મૌખિક-પાઠ

બાળકોની વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે દરેક અડચણિયે દરેક વિષય માટે એક મૌખિક પાઠનું આયોજન હોય છે. આવી રીતે દરેકજ બાળક બાળકો એક વખત એકત્રિન થઈ જાય છે. આ મૌખિક પાઠમાં શિક્ષક બાળકો-કર્તા અને બાળકો જોતા નથી હોતા, પરંતુ આ પાઠ બાળકોની વાતચીતની માફક હોય છે. બાળકોની પાઠમાં અનુભવેલી વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓના નિરાકરણમાં લગભગ બધા જ સમય પસાર કરવામાં આવે છે.

વિશેષજ્ઞ

ઉપર આપણે મંત્રિત કરી ચૂક્યા છીએ કે પ્રયોગશાળામાં જુદા જુદા વિષયોના વિશેષજ્ઞો જોડા હોય છે. ડાહટનપદ્ધતિમાં વિશેષજ્ઞોનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. આ માટે તેઓનું જ્ઞાન ધણું મંબીર અને વિસ્તૃત હોવું જોઈએ. આ ધ્યાન આપવાની વાત છે કે ડાહટન પદ્ધતિમાં વિશેષજ્ઞોને પોતાના વિષયમાં વિશેષ દ્રેષ્ટનીભની જરૂર નથી અર્થાત્ બુગોળ લાણાવવા માટે બુગોળ શિક્ષણમાં વિશેષતા પ્રાપ્ત કરવી અપેક્ષિત નથી, એક જ શાળાના બધા શિક્ષકો મળીને વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાનો અંદર અંદર નિર્ણય કરી લે તો દરેક શિક્ષક થોડા જ દિવસોમાં એક વિષયમાં વિશેષ થઈ જશે અને આનાથી શાળાની આવરકતા સારી રીતે પૂરી પડશે.

૩. પાઠ નિર્દેશ

ડાહટનપદ્ધતિમાં આખા વર્ષના કાર્યક્રમને વિષયાનુસાર નાના ભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે. આવી રીતે વહેંચેલા ભાગોને પાઠનિર્દેશ કહેવામાં આવે છે. પાઠનિર્દેશ ડાહટન પદ્ધતિનો પ્રાણ છે. એક નિશ્ચિત અવધિ માટે વ્યક્તિગત ચોક્કસાનુસાર દરેક બાળકને થોડો પાઠ નિર્દેશિત કરવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક રીતથી આ પાઠોનું વિભાજન અને ઉપવિભાજન કરવામાં આવે છે. “સાધારણતઃ કોઈપણ વિષયના આખા વર્ષ માટે આપેલા કાર્યને દેકાણે, એક માસ માટે આપેલા કાર્યને પાઠનિર્દેશ, એક સપ્તાહ માટે આપેલા કાર્યને અવધિ અને એક દિવસ માટે આપેલા કાર્યને ઇંડાઈ (યુનીટ) કહેવામાં આવે છે.”

દરેક દેકાણે દરેક માસના હિસાબથી દસ લાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. દરેક પાઠનિર્દેશને આગળ અવધિઓમાં વહેંચવામાં આવે છે. એક ઇકાઈ એક મિનિટનું કાર્ય હોય છે. આ જરૂરનું નથી કે દરેક બાળક જરૂર જરૂર વિષયની એક ઇકાઈ પૂર્ણ કરે. પોતાની રુચિ અનુસાર તે એક દિવસમાં કાંઈપણ વિષયનું આખું અથવા અડધું નિર્ધારિત કાર્ય કરી શકે છે. શિક્ષકે ફક્ત એ જ જોવાનું છે કે આખા માસનો નિર્દેશિત પાઠ તે માસમાં જ પૂર્ણ થાય છે

ધણી વખત એ જોવામાં આવે છે કે પચોતો ટકા બાળકો પાઠને ઉચિત સમયમાં જ પૂર્ણ કરી લે છે. જે બાળકો એમાં અસફળ હોય છે તે શિક્ષક તેઓને ઇચ્છાનુસાર મદદ કરે છે. સહાયતા કરી એટલે બાળકોની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવી તથા પ્રેરણા આપવાની હોય છે. આવા સમયે શિક્ષકનો વ્યવહાર ઘણો મહાનુષ્ટિપૂર્ણ હોવો જોઈએ. ડાહટનપદ્ધતિ અનુસાર ભણવાથી જે બાળકોની ઉન્નતિ ઓછી દેખાય છે તેઓને ખીલ ગાળાઓમાં મોકલી દેવામાં આવે છે. પરંતુ આમ કરવામાં ધણી સાવધાની રાખવામાં આવે છે, કારણ કે ક્યારે ક્યારે એવું પણ હોય છે કે બાળકો ધીમે ધીમે કામ કરે છે પરંતુ પોતાનું કામ દબા કરે છે. વળી કેટલાક બાળકો જસદીથી નિર્મિત પાઠને તો પૂર્ણ કરે છે, પરંતુ તેઓને વિશેષ ઓધ હોતો નથી. પગિણામંચરપ ધીમે ધીમે કામ કરનાર બાળકોથી તેઓ પરીક્ષામાં પાછળ રહી જાય છે. એટલે શિક્ષકે ફક્ત એ જ ધ્યાનમાં રાખવાનું નથી કે બાળકે નિર્દેશિત પાઠને મારી રીતે કર્યો છે કે નહિ આની પરીક્ષા લેવા માટે માફ દોગ્ગામાં આવે છે. જેનો મંત્ર આપણે પાછળ કર્યો છે હવે અહીં આપણે પાઠ નિર્દેશ કેવળ એક ઇનિહાસના પાઠનો નમુનો આપીએ છીએ

ઇનિહાસનો પાઠનિર્દેશ

ક્રમ સંખ્યા-૧

(ધાન્સ ૯ માટે બાળકોની સગમરી ઉંમર ૧૩-૧૪ વર્ષ)
વિષય-ભોગવ કાળની ગમ્યતા તથા મંમૃતિ.

પહેલું અઠવાડિયું

તમે ભોગવ સામ્રાજ્યનું વિગતૂત અધ્યયન કરી લીધું છે. હવે આપણે એ જોવું છે કે આ કાળની સમ્યક્તા અને મંમૃતિ કેવી હતી આની જાણ કરી માટે આપણે તે વખતની શાસનવ્યવસ્થા, વસ્તુકલા, ચિત્રકલા,

મંગીતવિદ્યા, આદિત્ય, સામાજિક જીવન, ધાર્મિક તથા આર્થિક ગિયતિ વગેરેનું અધ્યયન કરવું પડશે.

ખંડ ૧. એક દિવસ માટે

મોઘરા સંસ્થા વરકરી ન હતી. પરંતુ એની પ્રતિજ્ઞા અને સક્રિય ખાસ કરીને મેના ઉપર જ નિર્ધાર હતી. પ્રગતના હિત વિશે જગતના ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. ટોડરમલ, માનસિંહ અને ખીરજી વગેરેના વિષયો તમે વાંચી ચૂક્યા હો. આનાથી માત્રુમ પડે છે કે હિન્દુ અને મુસલમાન બધાનો સમાન આદર કરવામાં આવતો હતો. ટોડરમલ દ્વારા માપેલાં ખેતરો અને ખેડૂતોનો ઉચિત પ્રમન્થ કરવામાં આવતો હતો, પણ સડકો સુગૃહિત ન હતી. ગામડાંમાં રહેનાર લોકોની ગતિ અને ન્યાયનો ઉચિત પ્રમન્થ ન હતો. આ બધાનું અધ્યયન ડોક્ટર ઇશ્વરીપ્રસાદના ઇતિહાસમાં ૪૧૪ પાનથી ૪૨૫ પાન સુધી અને ડોક્ટર નારાયણના ભારતના ઇતિહાસમાં ૩૧૨ થી ૩૨૦ પાના સુધી વાંચો અને આના ઉપર એ પાનાં લરીને એક નિબંધ તૈયાર કરો. આથી રીતે વસ્તુકળા, ચિત્રકળા, મંગીત, આદિત્ય, ધાર્મિક અને આર્થિક ગિયતિ વગેરે ઉપર એક એક ખંડ જનારીને ગુદા ગુદા સ્વિસો માટે આપી શકાય છે. દરેક વિષય ઉપર લખાવવા માટે ચોપડીઓનાં નામ અને પૃષ્ઠ મેંખ્યા આપવી પડશે. દરેક વિષય ઉપર એક નાનો નિબંધ લખવા આપવાં જોઈએ અથવા નાના પ્રશ્નોના મંત્રેષમાં ઉત્તર લખવા માટે આપી શકાય છે. આથી રીતે ખીજા વિષયોમાં પણ પાક નિર્દેશ આપવામાં આવે છે.

૪. ડાહ્યન પદ્ધતિની આલોચના

ટેટપાય લોકોનું કહેવું છે કે ડાહ્યન પદ્ધતિમાં બાળકોને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા એટલી વધારે આપવામાં આવે છે કે તે એનો દુરુપયોગ કરી શકે છે. બાળક આ વિચારીતે ક્યારે ટ્યારે મલરાઈ જાય છે કે તે પોતે નિર્દેશિત કાર્ય કરી શકતો નથી. આ આપણના ઉત્તરમાં ખીજા કહે છે કે મલરાઈ જનારા બાળકો દરેક જગ્યાએ મલરાઈ જાય છે. આવા બાળકોની સહાયતા માટે શિક્ષક ઉપરિચત રહે છે. વર્ગશિક્ષણમાં શિક્ષકના ધર્મિક મેંપકથી લાભ ઉઠાવવાનો એટલો સારો સમય નથી મળતો કે જેટલો ડાહ્યન પદ્ધતિમાં મળે છે. કન્નાર્ગ બાળકો ઓછાં હોય છે. જવાબદારીથી ભાગવાની પ્રવૃત્તિ તેમાં હોતી નથી. જો તેઓને સારી પરિસ્થિતિમાં રાખવામાં આવે તો તે પોતાનું કામ પૂરું કરીને જ ગરો. ધણી વખત એ બેસમાં આવે છે

કે બાળકનો સ્વભાવ ફક્ત ક્રિયાશીલ જતીને મેળી ગેહવાનો નથી જો દોષોથી ભરેલા શિક્ષણથી એનો સ્વભાવ ન બગડે તો એની રચિ હમેશા જતી ગેહ છે પ્રાગભા એ જોરામા આવે છે કે નાના નાના બાળકો લણવા અને લખનામા કેટલો સ્વાગ મે છે ડાહન પદ્ધતિમા બાળકના નિરીક્ષણ માટે શિક્ષક હમેશા હોય છે બાળકની સ્વતંત્રતા સીમિત હોય છે તે ધારે ત્યારે જે જઈ જડતો નથી

આ વાત કીડ છે કે ડાહન પદ્ધતિ સામાન્ય બાળકોના શિક્ષણમા અદ્ય થઈ શકે છે અમામાન્ય બાળકોની શિક્ષા આનાથી મનોજનક નથી હોતી આ માટે તેઓને ખીજ શાળામા મોકલી દેવામા આવે છે કેટલાય લોકોનુ કહેવું છે કે આફની મદથી બાળકની ઉન્નતિનો દિવાન રાખવાની રીત એટની બધી વિનૂત છે કે શિક્ષકોમા તેના દામ થવાની આદત પડી જાય છે આની રીતે ડાહન પદ્ધતિમા એક બાજુ તો બાળકોને સ્વતંત્રતા આપવામા આવે છે અને ખીજ બાજુ શિક્ષકની સ્વતંત્રતા લઈ લેવામા આવે છે પંતુ આ ધ્યાનમા રાખવાની વાત છે કે ડાહન પદ્ધતિમા દાદધિણુ નિયમપાલનની બદલા ઉપર જોર નથી આપવામા આવતુ આ પદ્ધતિની એની પ્રશ્નાની છે કે જેને કાર્યાન્વિત કરવા માટે એક જ નિયમ પાળવાની અપેક્ષા કરવામા નથી આવતી આને બધા લોકો પોતાની રીત અનુસાર ઉપયોગમા લાની શકે છે

કેટલાય લોકોનુ કહેવું છે કે ડાહન પદ્ધતિમા મૌખિક કાર્યના અભ્યાસ માટે પર્યાપ્ત સમય મળતો નથી મૌખિક કામ લાપા રીખવામા વધુ આજ્ઞ સ્પષ્ટ છે આ પ્રશ્નાની સારી રીતે કાર્યાન્વિત કરવા માટે ઉપયુક્ત મોપડીઓના અભાવમા બાળકો દાદધિણુ કરી શકતા નથી જો શિક્ષક યોગ્ય ન હોય તો તે પારનિર્દેશ સારો નથી જનાની શકતો તે કોઈને ઓઈ પ્રદાનતો પાડ બાળકોને આપીને ફક્ત ખાલી જગાઓની પૂર્તિ કરી શકે છે પા નો નિર્દેશ એવો હોવો જોઈએ કે બાળકોની આખી માનસિક શક્તિ એમા લાગી શકે તાર્કિક કમથી વિષયનુ વિવેચન ઝનાગી મોપડીઓ બાળકો માટે વિશેષ ઉપયોગી નથી હોતી ડાહન પદ્ધતિ માટે પાચ-પુતકો કેવા હોવા જોઈએ તેનો હજુ સુધી કઈ પણ સામાન્ય નિર્ણય ડગી શકાતો નથી પંતુ બાળકોના વિદાય ઉપ પૂરુ ધ્યાન આપીને એવા પાચ-પુતકો રચવા જરૂરી છે કે જેમા ઉપયુક્ત પારનિર્દેશ પણ આપેનો હોય એના મિત્રાય

ડા'ટન શાળામાં સાગી અને જરૂરી આપડીઓનો સંગ્રહ હોવો જરૂરી છે
આના વગર પણ નિર્દેશન કઠિણતા તાત્પર્ય નથી

૫. ડા'ટન પદ્ધતિ અને આપણો દેશ

કલ્યાય શિક્ષકોને ડા'ટન પદ્ધતિ અરબિકર લાગ છે કારણ કે એમાં
તેઓની આત્મગોંડ પ્રસિદ્ધિ દુનિયાની ઇંગ્લેન્ડની પ્રિન્સિપલિટી હોતી નથી
તેમનું ધ્યાન ગૌણ બની જાય છે ડા'ટન પદ્ધતિમાં વાર્ષિક ઉત્પત્તિના મગધમાં
ધણા ધણા નિયમોનું પાલન કરનારો આવે છે ભારતીય અભિભાવક હજુ
આને માટે તૈયાર નથી તે તો પોતાના બાળકોને ૬ વર્ષ આગળના વર્ગમાં
જોડાવી દેવા દે છે આવી રીતે અભિભાવનથી જે મહાનુભૂતિ ન
મળે તો આ દેશમાં ડા'ટન પદ્ધતિ સફળ થવી કઠિન છે ડા'ટન પદ્ધતિમાં
નાણાના મકાન એવા હોવાને કારણે કે એમાં જુદા જુદા વિષયો માટે પ્રયોગ
શાળાઓ બનાવવામાં આવે જ્યાં આપણા દેશની વર્ણ શાળાઓ તો કલ્યાય
પ્રકારે ગરમી અને વાદળી મચવાના પ્રયાનમાં છે, તો તે પ્રયોગશાળાઓ
માટે મોટા મોટા મકાનો કચાથી બનાવી શકે એ નષ્ટ છે કે ડા'ટન
પદ્ધતિને લાગત ર્ષમાં કાર્યાન્વિત કરવા માટે મોટી મુશ્કેલી નાણાની હોય છે
નાણા હોય તો શાળા શિક્ષક, ઉપયુક્ત પાઠ્ય પુસ્તક અને આવશ્યક ઇમારતો
વડા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે બધા નહિ તો થોડા સિદ્ધાંતો પણ કાર્યાન્વિત કરી
શકાય છે ડા'ટન પદ્ધતિના પ્રવર્તન એન કમ્પેર છે કે થોડા સિદ્ધાંતોના
પાલનથી બાળકોને જે સાબ નળી શકે છે એટલે થોડા ધણા પ્રયત્નો તો
કરના જોઈએ

[૧૫]

રમત મારફત શિક્ષણ

લગભગ બંધી નવી શિક્ષણ પ્રણાલીઓમાં રમતદ્વારા શિક્ષણ આપવામાં થયું જોર આપાય છે. એક પ્રકારે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ અને ગ્રાફ્ટન પ્લાનમાં પણ બાળકની રમવાની પ્રવૃત્તિનો થોડાંક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કિન્ડર્ગાર્ટન અને મોન્ટેસોરી પ્રણાલી તો રમત ઉપરજ આધારિત છે. એટલે અહીં રમતનું સ્વરૂપ અને શિક્ષણમાં એના ઉપયોગ ઉપર સંશ્લેષમાં વિચાર કરી લેવો ખોટો નથી. અહીં આપણે એની વ્યાખ્યા અને જુદાજુદા સિદ્ધાન્તોની જરૂર નથી.

૧. રમતનું સ્વરૂપ

રમતનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવા માટે કામથી એની તુલના કરવી યુક્તિ-સંગત દેખાય છે. રમત અને કામમાં સૈદ્ધાન્તિક વિરોધ દેખાય છે. કારણ કે એના ઉદ્દેશ્યો જુદા જુદા હોય છે. કામથી વ્યક્તિ કોઈપણ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરવી ઇચ્છે છે. દા. ત. મુચાર લાકડાનું કામ કરે છે જેનાથી ખુરશી અને ટેબલ તૈયાર થઈ જાય છે. અનાજ પેદા કરવા માટે ખેડૂત ખેતરમાં કામ કરે છે. પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે વિદ્યાર્થી ગોરકામાં બેસીને કલાકો સુખી વાંચતા રહે. આ બધાં જુદાં જુદાં કાર્યો થયાં કોલેજરનું કામ પૈસા કમાવા માટે, રોગીઓને જોવા માટે એક જગાએથી બીજી જગાએ જવું તે છે, અથવા ઔષધાલયમાં બેસીને એની ચિકિત્સા કરવી તે છે. દરેકને પોતાનાં કામ પૂર્ણ થાય એટલે વિદ્યાર્થી, મુચાર, ખેડૂત અને ડોક્ટર સંતોષનો અનુભવ કરે છે. રમતની વાત આનાથી એકદમ જુદી છે. રમતમાં વ્યક્તિ રમતથી આગળ કોઈપણ બીજા ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ ઇચ્છતી નથી. એટલે રમણું એ જ એનું ધ્યેય છે. રમનારને વાસ્તવમાં આનંદનો અનુભવ રમતની ક્રિયામાં થાય છે. આનાથી વિપરીત કાર્ય કરનારને આનંદનો અનુભવ કાર્યની સફળતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી

યાય છે. અહીં આપણે એક આદર્શ બાજુ મંકેત કરીએ છીએ જે અપ્રા-
મંગિક નથી. ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ કે રમન અને કામમાં સૈદ્ધાન્તિક
વિરોધ છે. પરંતુ આદર્શની દૃષ્ટિએ તે વાત નથી. જે કાર્ય અથવા કર્તવ્યને
રમનની મુદ્રામાં ઠરી નાખીએ તો કેટલી સારી વાત થાય. વસ્તુના વ્યક્તિત્વના
આદર્શ વિકાસની આ જ માગણી છે. કારણ કે પોતાના કર્તવ્યોનું પાલન એ
રામ અને કૃષ્ણ માટે રમન હતી. કદાચ આવી ભાવનાથી જ આપણા પૂર્વ-
જનોએ એનું નામ રામચીકા અને કૃષ્ણલીલા આપ્યું છે. લીલાનો અર્થ પણ
રમત છે. જે આપણે કહીએ કે કર્તવ્યપાલનમાં આપણે બાળકને રમતની
મુદ્રામાં જેવા ઇચ્છીએ છીએ તો ચિંતનની વધારે ખેંચાતાણી કરવી ઉચિત
નથી. જેનાથી તે પોતાનું કાર્ય પણ પ્રસન્ન ચિત્તે કરી શકે. કારણ કે રમનમાં
એને જે આનંદ આવે છે તે જ આનંદ એને પોતાના કામમાં પણ આવે છે.
આ તો મારો પણ અનુભવ છે કે જે કામ આપણે ધણા આનંદથી કરીએ
છીએ તેનું ફળ ધણું સુંદર હોય છે. શિક્ષકે બાળકને માર્ગદર્શન એવી રીતે
કરવાનું છે કે તે વર્તમાન અને ભાવિ જીવનમાં પ્રત્યુત્ત કાર્યને હસતા હસતા
કરી લે. આ વાંછિત આદત તમ્હે રમનદારા શિક્ષણનો મંકેત મળે છે. માનવ
સમાજ માટે તે દિવસ ધણો જ આનંદનો હશે કે જે દિવસે પ્રત્યેક નાગરિક
પોતપોતાના કાર્યને રમનમાં જ હસતા હસતા કરી દેશે. આમ થવાથી સમાજની
જુદી જુદી કુરીતિઓ દૂર થશે અને આપણે ભાવિ વિશ્વયુદ્ધથી મુક્ત થઈ
જઈશું હવે આપણને આશા છે કે એ દિવસ બહુ દૂર નથી અને શિક્ષકોએ
તો પોતાની આશાના આધારે જ પોતાના કર્તવ્યોનું પાલન કરતા જવાનું
છે. અમારો આ આદર્શ બાળકો માટે એક મોટું ઉદાહરણ હશે.

ભાવાવેશમાં ઉપર આપણે ધણે દૂર સુધી ગયા. રમત અને કામના
જુદા જુદા પ્રકારો ઉપર પણ આપણે દૃષ્ટિપાત કરવો બાકી છે. કારણ કે
રમત આપણી ઇચ્છા ઉપર નિર્ભર હોય છે. પરંતુ કાર્ય આપણી ઇચ્છા ઉપર
નિર્ભર હોતું નથી. પોતાના જીવનચાલન માટે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવી અથવા પોતાનું
ધ્યેય પૂર્ણ કરવા માટે કાર્ય કરવા માટે આપણે બાધ્ય છીએ. ખેડૂત ખેતરમાં
કામ નહિ કરે તો તે શું ખાશે? ડોક્ટર રોગીઓને ઇલાજ ન કરે તો ધન
ક્યાંથી મેળવે? અર્થાત્ આવી કાર્યો વગર એમનું કામ ન ચાલી શકે. રમત
માટે આવી સ્થિતિ નથી. એ તો વ્યક્તિની ઇચ્છા ઉપર નિર્ભર હોય છે.
મનમાં ઇચ્છા થઈ કે તરત જ રેકેટ હાથમાં લઈ ટેનિસ રમવાના મેદાનમાં
પ્રવેશી જાય છે. ઇચ્છા થઈ તો સીનેમા જેવા ચાલ્યા જાય છે. નહિ તો
બેઠી જાય છે. અર્થાત્ રમનમાં બહારનું કોઈ દબાણ હોતું નથી.

ગણના થાય છે. રમતી વખતે બાળકો ઘણા જ એકાગ્ર ચિત્ત અને દૃઢ દેખાય છે. રમતના આવેશમાં ખાંસું પીસું વગેરે બંધા આમાન્ટિક બંધનો બૂલી જાય છે. દશ વર્ષનો સુરેશ રમતમાં એટલો મગ્ન થઈ ગયો કે એના બાપા ધણા કલાકો પછી બહારથી આવ્યા પણ તેને પોતાના પિતાને પ્રણામ કરવાનો પણ ખ્યાલ ન આવ્યો. રમત અમામ થઈ ગયા પછી તે અચાનક પોતાના પિતાને પ્રણામ કરવા ગયો. મનોવૈજ્ઞાનિક આધારથી રમતમાં નુરેશને આટલો મગ્ન જોઈને અપરિચિત માણસ પણ ચોંટી જઈ શકે એટલે એ વસ્તુ આચી છે કે રમતમાં બાળક એટલો દૃઢપ્રતિજ્ઞ હોય છે કે જેટલો ગદ્યલેખનમાં સેનાપતિ. કદાચિત આટલા માટે જ થી કુકનું કાંતેલું હથેલી કે શિક્ષણમાં મગ્ન લાવવાનું તાત્પર્ય બાળકને અધ્યયન અથવા શિખવાડવાની ક્રિયાથી વચ્ચિન કરીને એનું મનોગ્નન ફેરવી નથી કરવાનું, પરંતુ એને શીખવાની ક્રિયામાં પણ સંલગ્ન કરવાનો છે. કાચકે બાળક માટે “મહું” એ ઘણું મોટું શીખવાનું સાધન છે. રમતપ્રવૃત્તિના ઉપયોગથી ભણાવવામાં અને લખવામાં એને ઘણો આનંદ આવે છે.

શ્રી. કુકના કહેવા મુજબ રવતત્રતા, જવાબદારી અને ઝગિ જન દાગ શિક્ષણ આપવાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. કાચક આ ત્રણેય ગતના મુખ્ય ગુણ છે. રમતમાં બાળક પૂર્ણ રવતત્રતાનો અનુભવ કરે છે. આના અભાવના રમત રમત નથી. રમતમાં ખરાબ અને સાગ ફળનું ઉત્તરગચિત્વ પૂર્ણતયા ખેલાડી ઉપર હોય છે. રમતમાં ભારે વાગે છે એટલે ચોટ લાગી જાય છે ત્યાગ બાળક રડતો નથી. મોટું નુકસાન થઈ જાય તો પણ કંઈ ગોખતો નથી કાચકે એમાં એનું જ ઉત્તરગચિત્વ હોય છે. મગ્નમાં જ્યાં મુખી મચિ હોય ત્યાં સુંડી જ તે રમે છે. અને મચિ ન હોય ત્યાગ રંગ આપ્યો નાય છે. રમતી વખતે જો બાળકને કોઈપણ બીજું કામ કરવાનો આદેશ આપવાના આવે તો તે પોતાની રચિ વિગદ કંઈ પણ કામ નહિ કરે. પોતાની ઇચ્છાનુસાર તે રમતી ક્રિયાનું રૂપ બદલતો રહે છે. પરંતુ બીજાની રચિ અનુસાર મહું એને સ્વીકાર્ય નથી. રમત દાગ શિક્ષણમાં મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આપણે કેટલીય અરુચિકર ક્રિયાઓ પણ મગ્નના રૂપમાં બાળકને કરવાનું કહીએ છીએ. બાળકોની કેટલીય વસ્તુમાં સ્વભાવત મચિ હોય છે. અને કેટલી વસ્તુમાં અગિ હોય છે. મગ્ન દાગ શિક્ષણમાં આપણે બાળકની સ્વભાવત રચિકર અને અરચિકર વસ્તુઓમાં એક સ્વાભાવિક મંચર આપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એટલે બાળકમાં મચિકર અને અરચિકર વસ્તુઓનો વાસ્તવિક પ્રમંથ ગાગિત મગ્ન નો મગ્ન દાગ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય છે.

બાળકની રચિકા અને અરચિકર વસ્તુઓની ખમ શી રીતે પડે? વસ્તુત આપણે એનું બગમ વર્ગીકરણ નથી કરી શકતા, કારણકે જે વસ્તુ એક સમયે રચિકર છે તે જ વસ્તુ બીજા સમયે અરચિકર પણ થઈ શકે છે. એટલે પોતાની રચિ અનુચાર દ્વેષા કામને બે કાર્ષના દયાણથી આપણે બળજબરીથી કરીએ છીએ તો તે કાર્ય અરચિકર થઈ જશે બાળકની રચિકર અને અરચિકર વસ્તુઓની ગામતમા પણ આ જ કરી ગયાય છે દો રમનામાં એને ઘણો આનંદ આવે છે, પણ બે એને દો રમવા માટે બાધ્ય કરવામા આવે તો તે જ કાર્ય એને માટે અરચિકર થઈ જશે, પરંતુ બે અરચિકરને રચિકરની માથે બેડવામા આવે તો તે જ રચિકર બની જશે એક માધ્યિ પગપાળા સાયલુ બાળક માટે અરચિકર હોય છે પરંતુ લુલુતુ અને કુચ્છી કાડવા માટે દૂર પગપાળા જલુ રચિકર જણાશે. બાળકને બે એના કાર્યનો ઉદ્દેશ બતાવવામા આવે તો તે એને રચિપૂર્વક કરી દેશે.

૩. રમતદ્વારા શિક્ષણના વિદોધીઓનો મત

રમતદ્વારા શિક્ષણ પ્રણાલીથી પૂર્ણ શિક્ષણ પદ્ધતિનું રૂપાન્તર કરી શકાય છે. પરંતુ કેટલાય લોકો કહે છે કે રમતદ્વારા બાળા વિષયો બજાવવા મંભવ નથી. એવા લોકો એનો ઘણો મીમિત અર્થ કરે છે. તે હોકી, કુચ્છી, લુલુતુ, નાટક વગેરે, રમના મુખ્ય અગ્રો માને છે તેઓ કહે છે કે ક્રિકેટ આ જ આધાર ઉપર પાચકમના બવા વિષયો બજાવી શકાતા નથી. માદિત્ય અને ઈનિડામ જેવા વિષયોને બે કાર્ષ પણ અભિનય અથવા રમતદ્વારા પૂર્ણ કરી શકે પરંતુ મણિત અને વિજ્ઞાન જેવા વિષયો રમતદ્વારા બજાવવા અભવિન નથી આની રીતે રમના અરચિકરોએ મધા વિષયો રમતદ્વારા બજાવવાની ઈચ્છા કર આ મુક્તિમગન દેખાતુ નથી પણ રમત પ્રણાલીના મદાન નમર્ષકા પોતાના વિગેલીઓના આ તર્કથી ચૂપ રહેવાના નથી. મીમ કીનને જેન્મન અને ડો કુચ્છી તો આ ધાન્દા છે કે દરેક વિષય રમતદ્વારા બજાવી શકાય છે

કેનાય નિહાલગ્રન્થીઆ રમને નિહાલગ્ર આધાર માનવા તદ્દન નિમળ નવા તેઓનું કન્વ છે કે શિખરણુ નામના ચમિતે રાત્રિનિડ અને આનંદાગિ ડાન માટ નવા રમણુ છે ડાનમા ની મ વાનો એને પોતાની ઈચ્છાની વિરુદ્ધ રમણી હોય ડ એટલે એ જ માની વેતુ કે દરેક વસ્તુ બાળકની રચિ અનુચળ બનાવીતે બજાવવી આવસ્યક છે એ એક મદાન અપની અરકેવના કરી છે શિખરુ તો એવા પ્રકારનું હોતુ બેડીએ કે

અરચિકર કાર્યને પણ કર્તવ્યભાવનાથી વ્યક્તિ કરતાં માટે તૈયાર થઈ જાય. આ ટેવના અભાવમાં તેને ભવિષ્યમાં ઘણી કઠિનાઈઓનો સામનો કરવો પડશે. એટલે આવા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે કે જ્યાં ખેંચતો આધાર લેવો સંભવ હોય ત્યાં પણ એને ન લેવો જોઈએ. કારણ કે આનાથી બાળકોમાં ફક્ત મનોરંજન કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ તેઓમાં પેદા થશે. શિક્ષણના પ્રારંભિક દિવસોમાં કેટલીક રમતોના આધાર ઉપર થોડી શિક્ષણગ્રંથસ્થા ભલે કરી શકાય. પણ બાદમાં તો એને આવો અરચિકર થમ તો કરવો જ પડશે. એટલે બાળકોને આવી ખોટી ટેવ શા માટે પાડવી જોઈએ?

રમતદ્વારા શિક્ષણના વિરોધમાં ઉપયુક્ત એ મતોના સમર્થકો એક વસ્તુ ભૂલી ગયા છે. તે સમજે છે કે શિક્ષણમાં રમતો આધાર સ્વીકાર કરનાર બાળકને પરિશ્રમ અને અરચિકર કાર્યોથી દૂર ભાગવું પડે છે. પરંતુ આ સમજવું ભ્રમ છે. કારણ કે અરચિકર વસ્તુને ચિકર બનાવીને ભણાવવાનું તાત્પર્ય હોતુ નથી. પરંતુ અરચિકરને એટલી મનોરંજક બનાવવી જોઈએ કે બાળક વધારે પરિશ્રમ કરી શકે. રમત । શિક્ષણમાં પ્રયોગ એનું તાત્પર્ય એક મનોવૃત્તિવિશેષ અથવા દૃષ્ટિકોણથી છે. જે બાળકમાં શિક્ષણની વખતે રમતની મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાય તો ક્રિયામાં ક્રિયા કાર્ય પણ એને સરળ માત્રુમ પડશે. સંતોષની વાત તો એ છે કે રમતદ્વારા શિક્ષણમાં ઉપયુક્ત વિરોધનો ખાસ પ્રભાવ પડતો નથી અને યથાસંભવ રમતની મનોવૃત્તિનો બાળકના શિક્ષણમાં સદુપયોગ કરવામાં આવે છે. નીચે આપણે ઉદાહરણ આપીશું કે જેનાથી રમતદ્વારા શિક્ષણની પ્રગતિનો ખ્યાલ આવી શકે.

૪. રમતદ્વારા શિક્ષણનું ક્રિયાત્મક રૂપ

આજકાલ શિક્ષણ માટે ભાષ્યે જ એવી શાળા હશે કે જ્યાં “માનસ” મંથાની કોઈપણ ટૂંકડી ન હોય. બાલ્યરોને રમતદ્વારા વ્યવહારિક અને વાર્તાવિક વાતોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે જે નૈનિક મુજોમાં સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરવા માટે વર્ગમાં શિક્ષકને ઘણી મુશ્કેલીનો અનુભવ થાય છે તે બાળ્યરો પોતાની રમતોના આધારે અપનાવે છે. બાળ્યરોનાં બનૂત્વ, લોકસેવા, પ્રાણી ઉપર દયા, દુઃખીઓ ઉપર સદાનુવૃત્તિ અને મન વગેરે નૈનિક ગુણોથી બધા પરિચિત હોય છે. ખરું જોતાં તો બાલ્યર મંથા મુજો ઉપર આધારિત છે. શાળા અથવા ઘરમાં વ્યવહારિક હવનની વાતો ગ્રીખત્રા માટે કામ કરવું બાળકોને ઘણું અચિકર લાગે છે. પણ બાળ્યર મંથામાં મનના રૂપમાં ઘણી વ્યવહારિક વાતો તે રમતમાં જ રાખી જાય છે. કેમકે તે

પ્રસન્નચિત્તે ચાહે બાળુની મંદકા સાફ કરી નાખે છે, બોજન બનાવે છે અને બીજાઓની સેવા કરે છે. શિયાળાની રાત્રિમાં પણ તે કલાકો સુધી પહેરો ભરે છે. તે કર્તવ્યપરાયણ બની જાય છે. એટલે બાળયમરથાઓ બાળકના જીવનને આદર્શ બનાવવા માટે ધણી ઉપયોગી છે.

શાળામાં ક્યારે ક્યારે નાટક ખેલવાનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે. આનાથી બાળકોને ઇતિહાસ અને સાહિત્યનું પણ સાચું શિક્ષણ મળે છે સીનેમાનો આધાર રમત જ હોય છે. હોકી, ક્રુટબોલ, ક્રિકેટ અને હુલુતુ વગેરે રમતોથી ફક્ત શારીરિક સ્વાસ્થ્યની વૃદ્ધિ થતી નથી, પણ એનાથી બાળકોમાં નેતાગીરી, સહિષ્ણુતા, આત્મત્યાગ વગેરે નૈતિક ગુણો આવે છે.

મંગીત, સાહિત્ય અને ચિત્રકળા વગેરેમાં રસાનુભૂતિ જેવા પાકોનું આજકાલ ચલણ થઈ ગયું છે. તેઓમાં એ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે કે બાળક સંગીત, સાહિત્ય અને ચિત્રકળાને જીવનનું મુંદર અંગ સમજે અને મંભવ હોય તો પોતે એવી રચના કરવાનો પણ પ્રયાસ કરે. આમાં રમતદ્વારા શિક્ષણના સિદ્ધાન્તોનો મંત મળે છે અને બાળકોમાં સૌંદર્ય પ્રેમના વિચારાત્મક અને ક્રિયાત્મક બે ભાવોનો મેળ મળાય છે.

*

[૧૬]

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ

અનકાગ શિક્ષણ આપવાનું વિસ્તૃત અને કમગદ્ગપ સૌથી પહેલાં જર્મનીના દાર્શનિક શિક્ષણવિજ્ઞાત ક્રોએલે ૧૯મી શતાબ્દીમાં આપણને આપ્યું કારણકે ૧૯મી શતાબ્દીની શાળાઓ બાળકો માટે જેલ બરાબર હતી. તેમને રમત ઉપર આધારિત કરવા એ શિક્ષણગાસ્ત્રમાં મોટી ક્રાન્તિ બરાબર હતી શાળા એક અરુચિર સ્થાનની ઘોતક હતી. આ માટે ક્રોએલે પોતાની પ્રજ્ઞાલીના નામકગ્રંથમાં શાળા શબ્દનો સમાવેશ કર્યો નથી તે શાળાને બાળકોના મનોરંજનનું ધ્યાન બનાવવા ઇચ્છતો હતો તે ઇચ્છતો હતો કે બાળકો શાળામાં તેવી જ રીતે પ્રસન્ન ચિત્તથી જાય જેવી રીતે ક્રીડાગણમાં જાય છે આ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે એણે અતંત નાના બાળકોના શિક્ષણનો આધાર બનાવ્યો.

૧. ક્રોમેયના દાર્શનિક વિચારો ઉપર શિક્ષણનો પાથો

ક્રોમેય શિક્ષણના આર્થલૌકિક નિયમમાં વિશ્વાસ કર્યો હતો. તેને તેના શિક્ષણના આદર્શમાં આધ્યાત્મિક વિચારો છાપ અપટ દેખાય છે. આના અનુસાર આધ્યાત્મિક શિક્ષણ કમનદ ધરતી શિક્ષણમંદ ધર્મ રહે છે. શિક્ષણો ઉદ્દેશ્ય સર્વોચ્ચ અને આત્મ તે વધનથી મુક્ત કરવાનો છે. દૈનિક પરિસ્થિતિઓ બધા અવધ આગ્રહમાં ઉપસ્થિત હોય છે. શિક્ષણની વાનતવિત વાતાવરણ ઉપસ્થિત કરી રક્ષાય છે. ક્રોમેયનું કહેવું છે કે આ મમાની મોટામાં મોટી સમયા રિક્ષણ છે. અને આનું અમાધાન નકી દેવી નિયમાનુસાર ધર્મ રહે છે. એની ધાન્ય છે કે ધાર્મિક શિક્ષણ એ એનો સાચો પાથો છે. રિક્ષણ એવું હોયું જોઈએ કે અક્ષિત પોતાને, પ્રતિભા, માનવ જાનિતે તથા ધર્મને અમલ રહે. મંજાની જુદી જુદી વાનુઓમાં વ્યક્તિને એકતાનો અનુભવ કરાવવો શિક્ષણનો સાચો ઉદ્દેશ્ય છે. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય પરિ, શુદ્ધ અને અદ્વાપૂર્ણ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ છે. ક્રોમેય પોતાના અમથના કાન્દ, ક્રિએ તથા ક્રિએવ વગેરે દાર્શનિકોથી ઘેરા પ્રભાવિત થયો હતો. તેઓ દાર્શનિક પ્રગતિ અને માનવની સાર્વભૂત એકતામાં વાનવિદતા અને વ્યવના કાણુ સમજવા માગતા હતા. ક્રોમેયના અતાનુસાર શિક્ષણ એક કમથી હોય છે. અને આ કમ પોતે ધર્મથી નિયમોને અનુસરતિ ચાલતો રહે છે. આમાં ધર્મપણ પ્રકાશનો આજ્ઞાનરોપ હાનિકારક હોય છે. અર્ધો હનગાર્ડ અને ક્રોમેયમાં શિન્નતા દેખાય છે. હનગાર્ડ અનુસાર મનિત્વ વાનાવણના મંડળથી ઉત્પન્ન વિચારોના પન્નિભવરૂપ બને છે. ક્રોમેયનો વિચાર છે કે આનો વિકાસ હવેની અજ્ઞાની હોય છે. બાળક જે કંઈ બનવા માગે છે તે એના હવેમાજ મેય છે. બને પડી એને આજો મંડત મગે.

પુટ્ર બનાવવા માટે એને ઉપયુક્ત ધ્યાયામની આવશ્યકતા હોય છે. તેવી જ રીતે માનસિક શક્તિના વિકાસ માટે અભ્યાસની આવશ્યકતા હોય છે.

બે વિકાસ એક સાર્વભૌમિક નિયમાનુસાર ગાણનો રહે તો એમાં કોઈપણ પ્રકારનો દરતરેષ હાનિકારક હોય છે. તો પછી શિક્ષણની આવશ્યકતા શા માટે? ક્રોએસ કહે છે કે બાળકનું વાતાવરણ સ્વાભાવિક હોવું નથી. જન્મ થતાં જ તે એક સામાજિક પ્રાણી બની જાય છે. અને એના કૃત્રિમ વાતાવરણના જુદા જુદા પ્રસાવો પડે છે. આ પ્રસાવોને લીધે એનો વિકાસ સ્વતંત્રરૂપથી નથી થઈ શકતો. એમાં માતૃપિતા તથા અન્ય મેમ્બરીઓ કેટલીય વખત આત્મજતામાં દરતરેષ કરે છે. આ રીતે વિકાસ માટે આદર્શ સ્થિતિ રહેતી નથી. એટલે શિક્ષણની આવશ્યકતા છે. પરંતુ બાળકોનાં શિક્ષણ માટે ક્રોએસ એક નવા સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે બાળકને છોડતી ઉપમા આપે છે. આ ઉપમાના આધારે એના બાળકોની સાજાનું નામ કિન્ડરગાર્ટન રાખ્યું. જેને યુજનસાતીમાં બાળકોનું “બાલોદ્યાન” કહેવામાં આવે છે. છોડના વિકાસમાં માળી ફક્ત યોગ આપે છે. એને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ અર્થાત્ આવશ્યક માટી, ખાતર અને પાણીનો તે પ્રયોગ કરે છે. તે નિરીક્ષણ કરે છે કે છોડને કોઈપણ પ્રકારે નુકસાન તો નથી પહોંચતું? માળીના બધા પ્રયત્નો હોવા છતાં પણ વિકાસનું કાર્ય તો છોડ જ કરે છે. માળી ફક્ત આવશ્યક સાધનોનું આયોજન માત્ર કરી શકે છે. છોડના વિકાસ માટે માળી ઉનાવણો નથી હોતો. અથવા એનાં મૂળ ખોદી ખોદીને બેનો નથી કે એનો કેટલો વિકાસ થયો છે. એ તો ફક્ત અનુકૂળ વાતાવરણ સરળતાથી વિકાસક્રમનું ઉત્તર-દાયિત્વ છોડ ઉપર છોડી મૂકે છે. એનો સિદ્ધાન્ત છે કે બાળકના શિક્ષણમાં શિક્ષકે પણ આ પ્રમાણે જ રહેવું જોઈએ. ક્રોએસ શિક્ષકની સરખામણી માળીથી કરે છે. માળીની માફક શિક્ષકને પણ ફક્ત અનુકૂળ વાતાવરણ ઉપરિચન કરવાનું હોય છે. જેવી રીતે માળી છોડની સ્વાભાવિક ક્રિયામાં મદદ આપે છે તેવી રીતે શિક્ષકને પણ પોતાનું કર્તવ્યપાત્રન કન્યાનું છે. બાળકની સ્વાભાવિક ક્રિયા રમવા છે. રમવા જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. શિક્ષકે બાળકોની રમતોનું મનોવૈજ્ઞાનિક આયોજન કન્યાનું છે. બે આ આયોજન સાદું હશે તો એનો વિકાસ એની મેળે જ થશે. આવી રીતે ક્રોએસ બાળકના વિકાસમાં રમતને ઘણું મહત્ત્વપૂર્ણ ધ્યાન આપે છે. રમતમાં એને આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ દેખાય છે. વ્યક્તિના વિકાસમાં બાહ્યાવરથા ઘણી મહત્ત્વની છે. આંદ્યાવરથા રમવા માટે છે અને ક્રિશાર અવરથા કાર્ય માટે છે. બાળકે

પોતાની સ્વાભાવિક ક્રિયાશીલતાને વશ થઈ જે કાર્ય કર્યું તેને મોટા બાળક એક નિશ્ચિત રૂળ મેળવવા માટે કરશે. ક્રિયાશીલતાથી નાનાં બાળકને આનંદ આવે છે. અને મોટા બાળકને કાર્યથી આનંદ આવે છે.

૩. માનસિક વિકાસ અને શિક્ષણનો ઉદ્દેશ

ક્રોમેલના કથનાનુસાર માનસિક ક્રિયાઓ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. જાણવું, અનુભવવું અને સંકલ્પ કરવો. આવી રીતે ત્રણે ક્રિયાઓનો વિકાસ એકી સાથે જ હોય છે. જેવી રીતે છાંડની શાખાઓ અને પાંદડાં માટે માળી એક સાથે જ ઉદ્યોગ કરે છે, એવી જ રીતે આ બંધી માનસિક ક્રિયાઓના વિકાસ માટે એકી સાથે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી મસ્તિષ્કનો બરાબર વિકાસ થાય છે. ક્રોમેલ કહે છે કે સૃષ્ટિ, પ્રકૃતિ અને ંસારનો ક્રમ તથા માનવજાતિની ઉત્પત્તિમાં ઈશ્વરે આપણને શિક્ષણનો વાસ્તવિક રૂપનો આભાસ આપ્યો છે. સૃષ્ટિ અને પ્રકૃતિમાં દર વખતે આપણે ક્રિયાશીલતા જોઈએ છીએ. આ ક્રિયાશીલતાની તરફ ઈશ્વરે પણ સંકેત કર્યો છે. એટલે શિક્ષણનું સાચું રૂપ ક્રિયાશીલતા છે. એટલે રહેલું, ક્રિયાશીલ રહેલું અને વિચારનું વ્યક્તિના વિકાસ માટે ધણું આવશ્યક છે. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિમાં આ ગુણો લાવવાનો છે. ઈશ્વરથી વ્યક્તિને હંમેશાં શીખવાનું હોય છે. નીચીર કાર્ય કરતો રહે છે. પરિશ્રમ અને અધ્યવસાયમાં આપણે પણ ઈશ્વર સમાન બનવું જોઈએ.

બાળકોના શિક્ષણમાં ક્રોમેલ તેઓની રચિ ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે. ક્રોમેલ કહે છે કે એક વખત સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ જાગૃત કરવાથી બાળકમાં રચિ એની મેળે જ આવી જાય છે. સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ, રચિ અને લાવનાનું બાળકના શિક્ષણમાં કેટલું મહત્ત્વ છે! આ માટે ક્રોમેલે જ સર્વ પ્રથમ અમારું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે. એટલે એની ગણના સર્વશ્રેષ્ઠ શિક્ષણ-મુદ્ધારકોમાં કરવામાં આવે છે. વર્તમાન શિક્ષણની પ્રણિતિમાં આપણને ક્રોમેલની આ વિચારધારાની ઓપ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ક્રોમેલનું કહેવું છે કે બાળકની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ અને રચિ સમજવા માટે એની રમતોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. ક્રોમેલે રમતને બાળકના શિક્ષણનું એક સર્વોચ્ચ સાધન ગણ્યું છે. એટલે એ તેની રમતોમાં સામાજિકતા લાગીને એક નિશ્ચિત ઉદ્દેશ ગ્યાપિત કરવા ઈચ્છે છે. એનો વિચાર છે કે જો બાળકની રમતમાં એક નિશ્ચિત ઉદ્દેશ ન હોય તો તેઓનો વિકાસક્રમ બરાબર નહિ થાય.

ક્રોમેય કહે છે કે દરેક બાળકને પોતાનું જુદું જુદું વ્યક્તિત્વ હોય છે આ માટે એકી સાથે બહુવા ઇર્ષ્યા પણ બધાનો વિકાસ એકસરખો નથી હોતો. અમાગ કરેલા મુજબ બાળક કંઈ નથી કરતા એના મનમા જે આવે છે તેજ કરે છે ક્રોમેય બાળકોના શિક્ષણમા શિક્ષકની ઈચ્છાને ધ્યાન આપવાનું ઈચ્છતો નથી તે બાળકની ઈચ્છાને જ પ્રધાન માને છે એ કહે છે કે આત્મક્રિયા બધાથી મોટા શિષ્યકે કે આત્મક્રિયાથી જ બાળક પોતાના જુદા જુદા અંગોનો વિકાસ કરીને વિવિધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે બાળક દરેક વખતે ક્રિયાશીલ દેખાય છે એને સુપર્યાપ એમલુ પમદ નથી દૂર હોય. એની ક્રિયાશીલતાથી કદાચીને એને શાન્ત કરવા માટે ઘણી વખત ધમકાવે છે ક્રોમેયનો વિશ્વાસ છે કે એની ક્રિયાશીલતાને ખરા રસ્તા ઉપર અનુશાનિત કરી દેની એના શિક્ષણનું સૌથી મોટું માધન છે આ વસ્તુ ઉપર આપણે આગળ મકેત કરી ચૂક્યા છીએ

૪. કિન્ડરગાર્ટનની નવી શિક્ષણપ્રણાલી

ક્રોમેયે જોયું કે ગાલુ, સંકેત કરેલો અને કંઈ જનાવલુ એ બાળકની સરળમ, વ્વાભાસિક ક્રિયાઓ છે આથીજ તે પોતાના વિચારો પ્રગટ કરે છે એટલે એના ઉચિત માર્ગદર્શન માટે આ વસ્તુનું અધ્યયન કરીને તદનુસાર અપેક્ષિત ઉપકરણોનું આયોજન કરવું નિતાન્ત આવશ્યક છે, એટલા માટે ક્રોમેય બાળકોના શિક્ષણમા ગાલુ, મંત્ર, અને ન્યનાને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપે છે બાળકોને આ માધનોવારા જ જ્ઞાન આપવું જોઈએ. તેઓની જુદી જુદી જાનેન્ડિયોનો વિકાસ તેમની સ્વાભાસિક ક્રિયાશીલતામા મંદ આપવાથી કરી શકાય છે આ મંદ કરવા માટે ઉપર લખેના માધનો વણા સાગ છે હા ત એને મેઈ ઐતિહાસિક ધમ્નાનું જ્ઞાન ગાવાથી, વાર્તાથી અને નાટકથી સહેવાઈથી આપી શકાય છે વાર્તા એટની સરળ હોવી જોઈએ કે બાળક અનુભવ કરે કે એના વ્વભાવનું વર્ણન સ્વામા જ આવી રહ્યું છે ગાવાનું એલું જોઈએ - તે પણ એમા ભાગ લઈ શકે કાગળ અને માગીની થોડી વસ્તુઓ જનાવવાથી ઘટનાની થોડી વાતો એને મમજની શકાય છે આવી રીતે યથાગભવ બાળકની આગળ વાન્તરિ તાનું રૂપ ઉપસ્થિત કરવાને યથાગભવ યજ્ઞ કરવી જોઈએ એનાથી એમા વિચારશક્તિનો વિકાસ થશે

બાળકોનું શિક્ષણ જ્ઞાન, મંત્ર અને સ્વના સુની જ મર્યાદિત નથી ક્રોમેય એના માટે થોડી બક્ષિઓ અને ક્રિયાઓનો પણ પ્રમથ કરવા ઈચ્છે છે.

આવે છે નહીં અને પહાડ વગેરેના જુદા જુદા નમૂનાઓની મદદથી બાળકોને તેઓની વિદ્યા અભ્યાસનાર લૌગાનિક શિક્ષણ આપનારા આવે છે રૂપ, રંગ અને ગંધના જ્ઞાન માટે બાળકોને જેનું જીવ, કાગળ વાળના, માગી વગેરેનાં નમૂના બનાવવા, રંગીન લાકડાના દ્વેષકોથી જુદા જુદા પ્રકારની આકર્ષક વસ્તુઓ વગેરે શિક્ષણના આધાર છે નિન્ડર્ગાર્ટન શાળાઓમાં દૂધ કરી, અમુક કમળ કરી, વગેરેના આધાર ઉપર બાળકોના શારીરિક ગ્રામ્ય ઉપર ધ્યાન આપનારા આવે છે પમંદગી અને પમંદ નથી બુદ્ધિની પમં ગીમા બાળકોના વિદ્યા ઉપર ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે એક વિદ્યાર્થી અભ્યાસ માટે જે બુદ્ધિની પમંદગી કલ્યાણ આવે તે બીજી વિદ્યા અવધાનાથી બિન્ન હોય પણ બુદ્ધિઓમાં પ્રાગ્વર્ણ્ય મંગલ હોવા જરૂરી છે આ મંગલ નમૂનાથી બાળકોના વિદ્યામાં બુદ્ધિ યોગી મન આપી શકે છે બુદ્ધિઓની પમં ગી ફોર્મેન પોતની દાર્શનિક દૃષ્ટિથી કરે છે અને બુદ્ધિ અને ક્રિયામાં જીવન અને પ્રક્રિયા નિયમો દેખાય છે ફોર્મેનનો વિશ્વાસ હતો કે જીવનમાં સફળતા આવવા માટે માણસે નિરંતર કાર્ય કરતા ગહેલુ જોઈએ પણ જો આ કાર્ય નિવરણ થઈને જવામાં આવ્યું તો એવું કંઈ મહત્ત્વ નથી. આ માટે તે બાળકોને ખેનના રૂપમાં જ થોડું કામ જાનના માગે છે જેનાથી તે માર્ગ જાણને વ્યાભાસિક માનુષ પડે બાળકમાં સામાજિકતાના વિદ્યા માટે ફોર્મેન તેઓને સામુદાય રમતો આપવા માગે છે જોળામાં જોલા કરીને તથા પંચપર ગર્વાના આવા ઉપર ઉત્સાહિત કરીને તેઓને રમત રમાડી જોઈએ જેનાથી તેઓમાં સહાનુભૂતિ, અનુભવ તથા નેતાશીરી વગેરે ગુણો સંગતાથી આવી જાય છે

શાળામાં બાળકોને શારીરિક પરિચય કરાવવાનો પણ ફોર્મેન પક્ષપાતી છે દરેક શિશુ, બાળક અને મુલક જીવનની ગર્ભિણ પરિસ્થિતિમાં જરૂર એક જે વસ્તુઓ બનાવવી જ જોઈએ ફક્ત પુસ્તકોપ શિક્ષણથી બાળકોમાં ક્રિયાશીલતા આવી જાય છે આવી રીતે માનવશક્તિનો ધણો મોટો ભાગ અવિચ્છિન્ન રહી જાય છે ફોર્મેનના શિક્ષણ સિદ્ધાંતોનો આવી રીતે અમેયમાં ઉપયોગ કરીને હવે આપણે થોડી બુદ્ધિઓની આપ્યા કરીશું જેનાથી નિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિ બરાબર રજૂ થઈ જશે

પહેલી બુદ્ધિ

બુદ્ધિઓમાં સૌથી પહેલાં રમતોગી જીવનના ૭ દા. આપવામાં આવે છે દાઓને આજુબાજુ રડવા તેમની સાથેની ક્રિયા છે ફોર્મેનનો વિશ્વાસ

છે કે દડાઓની મદદથી જાળકને રૂપ, રંગ અને ગનિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. આ સિવાય દડાની બહિષ્કાર અને તત્ત્વોમંત્રી નિદિન દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોનો પણ જાળક ઉપર પ્રભાવ પડ્યા વિના નહિ રહે. આનાથી તેઓના વિકાસમાં સદાયના મળશે. દેહ સરજનાથી ફરી રહે છે ને સ્થિર થઈ જાય છે. અને પોષ્યો, ચમકદાર, ગરમ છે. ફોબેસ વિચારે છે કે જાળક સમજી રહે છે કે એના જીવનમાં અને દડામાં ઘણી સમાનતા છે. આવી રીતે એને આત્મજ્ઞાનનો થોડો આભાસ થશે. જેવી રીતે દડામાં એના વિલિન ગુણોનું સમન્વય જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે જાળક આ અનુમાન કરી રહે છે કે તે બધા જ ગુણો એમાં જ નિદિન છે.

બીજી બહિષ્કાર

બીજી બહિષ્કારમાં જાળકને લાકડાંના જનાવંદાં ત્રિધાનુગોળા અને નળા-દાર આપવામાં આવે છે. ફોબેસ સમજે છે કે આ વસ્તુઓની સાથે રમવાથી જાળકને હિંમતની સૃષ્ટિના નિયમોનો થોડો આભાસ મળશે. ત્રિધાત દરેક સ્થિતિમાં સ્થિર રહે છે. ગોળા અસ્થિર હોય છે. અને નળાકાર એક સ્થિતિમાં સ્થિર અને બીજી સ્થિતિમાં અસ્થિર રહે છે. એટલે આ વસ્તુઓની સાથે રમવામાં જાળક એ સમજી રહે છે કે સ્થિરતા અને અસ્થિરતા બે જુદી જુદી વસ્તુઓનું સામંજસ એક જ વસ્તુમાં કેવી રીતે મળી રહે છે. આ રીતે એને પોતાના જુદા જુદા અવયવો અને શક્તિઓના વિકાસની એકતામાં વિશ્વાસ થઈ જશે. આ સમજણ કદિન છે કે અમોઘ જાળક આવા દાર્શનિક વિચારોને કેવી રીતે સમજશે? અરેબર ફોબેસના વિચારો માગ જેવા જ ગૂઢ વિચારો છે જે કોઈપણ માણસ માટે સમજવા કદિન છે.

ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી બહિષ્કાર

ત્રીજી બહિષ્કારમાં જાળકને એક મોટો ત્રિધાત આપવામાં આવે છે. જે બરાબર આઠ લાગોમાં વહેચાયેલો હોય છે. આનાથી મંદહિયા અને તેઓથી બેચ, ખુરશી અને નીસરણી જનાવે છે. આનાથી જાળક મંપૂર્ણ અને એના લાગોનો મંમંધ સમજી રહે છે. ચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી બહિષ્કારમાં પાટી, લાકડી અને નાની કુંડલી આપવામાં આવે છે. આનાથી ફોબેસ જાળકને સપાટી, રેખા અને મિંદુની કલ્પના કરાવવા માગે છે. બહિષ્કાર આપવાથી શિક્ષકનું ઉત્તરદાયિત્વ સમાપ્ત થતું નથી. ક્રિયાશીલ પણ એને પોતે મંકેત કરવાનો હોય છે. અને ક્યારે ક્યારે જાતે પણ કરી જતાવલું પડે છે. અથવા

બાળકોની સ્વાભાવિક ક્રિયાશીલતાને અગ્રીકરણ કરવા માટે તેમને લાકડાંનાં અને કાગળનાં રમકડાં બક્ષિતમાં આપવાં જોઈએ. આ રમકડાંની સાથે જ રમત એ રમે છે તે જ એમની ક્રિયાઓ છે. બક્ષિતોની પગંદગી ક્રોએસ એક સિદ્ધાન્ત અનુસાર કરવા માગે છે. ઉપદ્રાંગ વસ્તુઓની, દેહલાય લોકો કહે છે કે ક્રોએસે જે વિગતો અને ગાયનોનું મુલ્ય ન કર્યું છે તે યોગ્ય નથી. પરંતુ ક્રોએસનું એ તાત્પર્ય નથી કે આવશ્યકતાનુસાર તેઓમાં પરિવર્તન ન લાવી શકાય.

બાળકોની રુચિ ઉપર ધ્યાન દેવા માટે રૂસો, પેટલાલાઝી અને હર્બર્ટ પણ કહ્યું છે, પણ આદર્શને મૂર્તરૂપ આપવાનો સફળ પ્રયાસ કરવામાં ક્રોએસની તુલનામાં આ ત્રણેયમાંથી કોઈ આવી શકતું નથી. વસ્તુઓની ગંભીરતા અને પારસ્પરિક નિર્ભરતા બાજુ સંકેત કરીને ક્રોએસે આધુનિક સમન્વિત શિક્ષણનું બીજું રાખ્યું છે. કર્નલ પારકર અને ડ્યૂ થીની ક્રિયાત્મક પ્રણાલીઓનો ઉદ્ગમ આપણે ક્રોએસના આત્મક્રિયાવાળા સિદ્ધાન્તમાં દેખાય છે. શિક્ષણના સામાજિક દષ્ટિકોણ તરફ જોઈતું આજે વધારે ધ્યાન દેખાય છે તે બધામાં ક્રોએસનો જ આત્મા દેખાય છે. ક્રોએસે નાના બાળકોના શિક્ષણ તરફ લોકોનું ધ્યાન પહેલાં આકર્ષિત કર્યું છે. તે પહેલાં નાના બાળકોના શિક્ષણમાં તેટલું મહત્ત્વ અપાતું ન હતું. એક દષ્ટિથી મોન્ટેસોરી પ્રણાલીને કિન્ડર્ગાર્ટનનો દત્તક પુત્ર જ માનવો જોઈએ. બાળકોનો યુગ બાળકોનો યુગ મનાય છે. આ કલ્પનાની ધારના નિર્માણમાં ક્રોએસને એટલો જ મહત્ત્વપૂર્ણ હાથ છે કે જેટલો મોન્ટેસોરીનો. આ વસ્તુ સાચી છે કે ક્રોએસના ધણાય દાર્શનિક સિદ્ધાન્તો આપણા માટે ગોધગમ્ય હોતા નથી. એની બાળક સંબંધી સ્વતંત્રતા, આત્મક્રિયા, સ્વાભાવિક ક્રિયાશીલતા અને મનોરંજકતાના સિદ્ધાન્ત અમારે માટે હંમેશાં નવીન છે. આ સિદ્ધાન્તોના કાર્યાન્વિતરૂપમાં દેશ કાળ અનુસાર થોડાં પરિવર્તનો અવશ્ય થતાં રહેશે. પણ તેઓનો અંતરાત્મા શાશ્વત છે. અને તે હંમેશાં અગામ રહેશે.

કિન્ડર્ગાર્ટન પદ્ધતિની વિવેચના બાદ આપણે કિન્ડર્ગાર્ટનશાળાની રૂપરેખા ઉપર સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો આવશ્યક છે. આ પ્રયાસમાં સંભવ છે કે પાઞ્જની વાતો પણ આવી જાય, પણ વિચારસ્પષ્ટતા માટે તે આવશ્યક છે.

૫. કિન્ડર્ગાર્ટન શાળા

કિન્ડર્ગાર્ટન શાળામાં ઘણું કરીને સિક્સિકેસો નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. કારણ કે નાનાં બાળકોને લગ્નવવાની વધારે મમતા હોય છે. આવી

શાળામાં દરેક પાઠ વીસથી પ્તીસ મિનિટનો હોય છે. યથામંત્ર ગિફ્ટ્સ રમૂસ રૂપમાં આપવામાં આવે છે. મતોરંજન માટે પાઠનું રૂપ બદલાતું રહે છે. નાના વર્ગોમાં હાથનાં કામો અને રમતો ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે. શાળા પ્રાર્થના અથવા ધાર્મિક દિશ્નગ્રંથી પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. જેનાથી બાળક એને સરળતાથી સમજી શકે. શાળાના પ્રથમ ભાગમાં લગભગ અંકગણિત અને પાઠ શિખવાડવામાં આવે છે. એના પછી વ્યવસ્થા અને વિશ્રાન્તિ માટે સમય આપવામાં આવે છે. પછી રમત, રીઝ અને મંગીતનો વર્ગ હોય છે. એના પછી લખવાનું, ચિત્રકળા, પ્રાકૃતિક્ષિત્તાન, વસ્તુ-પાઠ, ઈનિહાસ અથવા ભૂગોળ, ગાડીકામ, શીશુકામ, રોનરંજ વગુવાનું વગેરે કાર્ય કરવામાં આવે છે. પછી એક મીન હોય છે. અને ઘેર જવા માટે મન આપવામાં આવે છે.

હવે આપણે પાઠ્યક્રમના ગુદા ગુદા વિષયોની વિશ્લેષણ પ્રગ્નાધિકા ઉપર ધ્યાન આપીએ. ધાર્મિક શિક્ષણ નાની નાની મતોરંજક વાર્તાઓના રૂપમાં અપાય છે. મૌખિક શિક્ષણમાં યથામંત્ર ચિત્રોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જેનાથી બાળકોની મ્ચિ હંમેશને માટે રહે છે. જે કોઈપણ વિષય મન હાગ લજારી શકાય તો એને રમતદારાજ બાળકોને સમજાવવામાં આવે છે. પ્રારંભિક વર્ગમાં વર્ણુજ્ઞાન માટે રમકડાંના રૂપમાં લાકડાના એવા ટૂંકડા બનેલા હોય છે કે જેઓને જોડવાથી અક્ષરોમાં ગુદા ગુદા અંગ બની જાય છે. પછી એ અંગોને જોડીને કોઈપણ અક્ષરનું રૂપ આપી શકાય છે. શિક્ષક નિરીક્ષણ માટે ઉચિત હોય છે. મનમાં બાળક એ જાણી લે છે કે એને થોડા અક્ષરોનું જ્ઞાન થઈ ગયું. અંકગણિત લખવામાં યથામંત્ર રમૂસ વસ્તુઓનો જ આધાર લેવામાં આવે છે. આ રમૂસ વસ્તુઓમાં ગોળીઓ, પંથરના નાના ટૂંકડા અને સળિયો વગેરેના નામ લઈ શકાય છે. આંકડાઓનો પચ્ચિષ કરાવવા માટે અક્ષરો જેવા જ પ્રકાર કામમાં લેવાય છે. ગણતરી વ્યક્તિગત અને સામૂહિક બને રીતથી મમજાવવામાં આવે છે.

લખવાનો પાઠ લખવાથી મંગળિત રાખવામાં આવે છે. લખવામાં સ્થામપટ અને ડોપીની મદદ લેવામાં આવે છે. તેઓને રાખ્દખનિ પણ મમજાવવામાં આવે છે. આ સિવાય થોડું નામકામ પણ કરવામાં આવે છે અને પાનનું પણ પણ પાળવામાં આવે છે આનાથી પ્રાકૃતિક વસ્તુઓને બાળક સમજવા લાગે છે. કિન્ડરગાર્ટનશાળાઓમાં બાળકોની રૂપનાં-શક્તિનો મિદાસ તથા એમના સદ્ગુણ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવામાં, ઈનિહાસિક વાર્તાઓ, પરીઓની કથાઓ, અને મહાપુરુષોનાં વ્યવચરિત્રો મંભજાવવાનાં

તે બહિષ્કાર મંબંધી ગીત ગાવા પડે છે. જેનાથી ત મંબંધી બાવ બાળક પોતાના મનમાં લાવી શકે.

૬. આલોચના

કોમેલે લખ્યું છે કે માનવવ્યવહારના રૂપ નયપણુ જેવા આપણે જોઈએ છીએ અને એના માટે શિક્ષણથી આવશ્યકતા છે. તેના પ્રતિ માગ વિચારો મંસાર દર્શાવેલ મેટ્રો વસ્ત્ર બાદ સમજી શકશે. એકે, ડમ'યુ. પાઠકરના મતાનુસાર ક્રિસ્ટગાર્ટન ૧૯ મી શતાબ્દીનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાર છે. શ્રી કોર્ટ હોપના મતાનુસાર ક્રિસ્ટગાર્ટન આત્મા વગરના શરીર જેવી છે આનો હ્રાસ જાણી થઈ જશે. ડો જેમ્સવાલ્ડ કહે છે કે ક્રિસ્ટગાર્ટન સમજનાર લોકો એના પ્રગતીય પંચિયામો જતાવી શકે છે. પણ આ નિ'પ્રાણુ યત્ર જેવું લાગે છે. આમા બંધી નમતો એક સાથે બાળકોને રમવા આપી દઈએ છીએ. અલોચકોના આ વિચારમા થોડું અન્ય અવસ્થ દેખાય છે. પરંતુ કોમેલની મહત્તામા દર્શાવેલ તેઓને પણ મંદિદ નહિ હોય ફોમેલના બંધા નિર્ણયો કીક દેખાય છે પરંતુ પોતાના નિર્ણયો અનુસાર એ જે બતાવે છે તે અર્થગાન્ય નથી ફોમેલનું દષ્ટિકાણ મનોવૈજ્ઞાનિક નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક છે. પણ દાર્શનિકમા એની ગણના ન કરી શકાય. કારણ કે તે પોતાના વિચારોને કમગદ નથી કરી શકે. બાળકોને થોડી સમૃદ્ધિ રમતો પણ રમાડવામાં આવે છે આમાથી તેઓમા સામાજિકતાનો વિકાસ થાય છે

ક્રિસ્ટગાર્ટન ગાળાઓનું બધું કામ સ્વનકાર હોય છે. બાળકોને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય હોય છે. તેઓને શિક્ષકનો ભય હોતો નથી. તે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ધમ્જાનુસાર જઈ શકે છે. બાળકાની રમિ ઉપર પૂર્ણ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. બાળકોદાગ બધા કામ સામૃદ્ધિ રૂપથી દગવવામાં આવે છે. બાળકોને રમવા માટે શિક્ષણોપયોગી બંધી વસ્તુઓ અપાય છે. આની સાથે તે ખત રમતમા બાહુવાનું અને લખવાનું તથા અંકમણિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે હવે આજના પ્રકરણમાં આપણે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ ઉપર વિચાર કરીશું

[૧૭]

મોન્ટેસરી પદ્ધતિ

મોન્ટેસરી પદ્ધતિનું નામકર્તા, એની અવિરૂદ્ધિ ડૉ. માદામ મોન્ટેસરીના નામ ઉપર થયું છે. મોન્ટેસરીનો જન્મ સન ૧૮૭૦ માં થયો. એ ઇટલીની સ્ત્રી છે. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તે બહુ ક્રિયાશીલ હતી. શિક્ષણમાં બાળકો પ્રત્યે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ ઉપન કરવાનું વિશેષ માન એમને જ આપી શકાય છે. ઔપધાન્યમાં કામ કરવા છતાં પણ માદામ મોન્ટેસરીને થોડા મદ્યુલિના બાળકો સાથે સંપર્કમાં આવવાનો અવસર મળ્યો. તેઓની દુર્ઘટના જોઈને તેનું હૃદય દ્રવીભૂત થઈ ગયું. તેઓના શિક્ષણ માટે તેણે એક નવી પ્રણાલી કાઢી અને પોતાની અકળતાની પરીક્ષા કરવા માટે એનો એક બાળક ઉપર પ્રયોગ પણ કર્યો. મોન્ટેસરીને જ્ઞાન થયું કે ઉચિત શિક્ષણ પાસ કરવાથી મદ્યુલિવાળા બાળક માધ્યમ બાળકોથી બહુ પાછળ નહિ રહે. ભાગ્યેનું એ નિવસોમાં મનોવિજ્ઞાનના આધારે ધણું કામ થતું હતું. પ્રયોગાત્મક મનોવિજ્ઞાનનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. મોન્ટેસરીએ પોતાની જીનની પ્રયોગાત્મક મનોવિજ્ઞાનની પ્રસંગે ઉપર પરીક્ષા કરી. તેણે મચીન, લામબામે તથા સમર્થ વગેરેની ગીતોનું સદ્ગમપૂર્વક અધ્યયન કર્યું. આવી રીતે પોતાની શિક્ષણ પ્રણાલીને પુષ્ટ કરવામાં એણે યથાશક્તિ પ્રયત્નો કર્યા.

૧. મોન્ટેસરીના શિક્ષણ-સિદ્ધાન્તો

મોન્ટેસરીના શિક્ષણ સિદ્ધાન્તો સમજવાના પ્રયત્નમાં તેઓની શ્રામેત્થી થોડી ઘુનના કરવી પ્રાથમિક અને યુક્તિમયન દેખાય છે.

ફ્રેમોન અને મોન્ટેસરીમાં ઘણી સમાનતા દેખાય છે. બન્નેએ નાના બાળકોની શિક્ષણપ્રણાલીનું નિર્માણ રમતના આધારે કર્યું છે અને એમ પણ કહી શકાય છે કે મોન્ટેસરી પદ્ધતિ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ પદ્ધતિનું પરિવર્તન રૂપ છે. પરંતુ બંને પદ્ધતિઓમાં મૌનિક ભેદ છે. મોન્ટેસરી ફ્રેમોનની પમાન

દાર્શનિક નથી અને ફોએક્સની માફક બાળકો સાથે કૃત્રિમ વાતાવરણ ઉપરિચિત કરવાનું ચાહતી નથી. તે બાળકોને ઈનામ નથી આપતી. તે સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં જ તેઓના શિક્ષણનું આયોજન કરવાની પક્ષપાતી છે. નિસ્સન્દેહ મોન્ટેસરી પ્રણાલી ધણી મનોવૈજ્ઞાનિક અને ઉપયોગી દેખાય છે. જો કે બાળકની સ્વતંત્રતા અને સ્વયં ઉપર મોન્ટેસરી પણ ફોએક્સની માફક જ ધ્યાન આપે છે. ટિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં શિક્ષકનું સ્થાન ધણું મહત્ત્વપૂર્ણ દેખાય છે. એને બાળકોની બક્ષિઓના આધાર ઉપર થોડાં પ્રિતિષ્ઠ કાર્યોમાં લાગણું પડે છે. મોન્ટેસરી પદ્ધતિમાં બાળકને વધારે સ્વતંત્રતા હોય છે. પ્રાથમ ઉપકરણો સાથે તે ઇચ્છાનુસાર રમી શકે છે. મોન્ટેસરી પદ્ધતિમાં વ્યક્તિક ક્રિયા ઉપર વધારે જોર અપાય છે. આ માટે ફોએક્સની બક્ષિઓના આધારે મોન્ટેસરીએ શિક્ષણનાં ઉપકરણોની રચના કરી છે. આ રચના એવી રીતે કરી છે કે બાળક પોતે જ વધારેમાં વધારે કામ કરી શકે. ફોએક્સ આમાનિફેસ્ટા ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે, તે વિચિન્નતામાં બાળકોને એકતાનું જ્ઞાન આપવા ઇચ્છુક છે તે બાળકને આધ્યાત્મિકતાનો આભાસ કરાવવા માગે છે, મોન્ટેસરી આ બધાના ચક્રમાં નથી પડતી તે ભૌતિક ક્રિયાઓને જ વધારે મહત્ત્વ આપે છે.

મોન્ટેસરી બાળકના શિક્ષણમાં મનોવૈજ્ઞાનિક દાણને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. સ્વયં અને આવશ્યકતાનુસાર બાળકને શિક્ષણ આપવું મનોવૈજ્ઞાનિક દાણનો નિર્વાહ કરે છે. મોન્ટેસરીની ધાગણ છે કે મનોવૈજ્ઞાનિક “દાણ” ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગર કોઈ શિક્ષક સફળ થઈ શકતો નથી. સાથે સાથે શિક્ષક પણ કોઈ વિશ્વ બાળકના સમજવામાં ન આવે તો એનો અર્થ એ થયો કે શિક્ષકે મનોવૈજ્ઞાનિક ‘દાણ’ ઉપર ધ્યાન આપ્યું નથી અથવા એણે સમજવામાં મૂક કરી છે. ‘મનોવૈજ્ઞાનિક દાણ’ અનુસાર બાળકને સમજાવવામાં, નિર્ણયો પણ બોધ થઈ જાય છે. ‘મનોવૈજ્ઞાનિક દાણ’ અનુસાર બાળકનાં તાત્પર્ય એ છે કે બાળકની માનસિક રચિતિનું શિક્ષકને પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને તે અનુસાર બાળકના શિક્ષણ માટે આવશ્યક ઉપકરણોનું આયોજન કરવાનું છે. મોન્ટેસરીનો વિશ્વાસ છે કે આવી રીતે બાળકનાં બાળકોમાં અભિમાન નથી આવતું. તેઓ કોઈપણ કૃત્રિમ ઈનામના ઇચ્છુક નથી હોતા. શુભોની પ્રાપ્તિ જ તેઓને માટે મોટું ઈનામ છે. આ માટે તો કોઈપણ વસ્તુ બનાવી લઈને મોન્ટેસરીની નિશાનના બાળકો જુએ પાડી કહે છે “સાહેબ! સાહેબ! જુએ એ મું બનાવ્યું છે!”

ઝોરડો સમજાવવાના શિક્ષણ માટે કોઈપણ ઝોરડાની ચીજો અગત્ય-વ્યવસ્થા કરી દેવામાં આવે છે અને તેને સારી રીતે જોડવાનું બાળકને શિખવાડવામાં આવે છે. આ બધા વ્યવહારિક શિક્ષણમાં બાળકની વિકાસ અવસ્થા ઉપર પૂર્ણ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. જો બાળક આ કાર્યને યોગ્ય હોય તો તેને આમાં જ શિક્ષણ અપાય છે. બાળકોના સ્વાસ્થ્ય ઉપર પણ પૂર્ણ ધ્યાન અપાય છે. બાળકોને લથ અને તાલ ધણા પ્રિય હોય છે. એટલે એક લથ અને તાલમાં તે બધાને શારીરિક વ્યાયામ કરાવવામાં આવે છે. એનાથી તેઓને ધણો આનંદ મળે છે.

૩. શિક્ષણના ઉપકરણોથી જ્ઞાનેન્દ્રિયનું શિક્ષણ

મોન્ટેસરી બાળકોના શિક્ષણમાં શિક્ષક દાગ ઓછામાં ઓછો હસ્તક્ષેપ કરવાનું કહે છે. કદાચિત એના શિક્ષણના ઉપકરણોનું પણ આ જ કારણ છે. આ શિક્ષણના ઉપકરણોથી જ બાળકને જુદી જુદી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું શિક્ષણ અપાય છે. પહેલા ધોરણમાં બાળકને સ્પર્શ, દ્રષ્ટિ અને શ્રવણશક્તિનું જ્ઞાન વધારવા માટે શિક્ષણ અપાય છે. એને જુદી જુદી રચૂળ વસ્તુઓનો આકાર અને રૂપનું જ્ઞાન અપાય છે દા. ત. લારી, મેજ, ખુરશી અને દસ્તાંજી વગેરેના મંડળમાં એને થોડું કામ અપાય છે. એનાથી તેઓ સમજી લે. એમને ઝાટકવું, આફ કસવું તથા યોગ્ય-અધીન ઉપર નક્કી કરવાનું જ તેઓનું કામ હોય છે.

બીજા વર્ગમાં લાકડાના ઘણા ટૂંકડાઓ અને નીચ્છાઓ વગેરે બતાવીને તેમને લાંબા પાતળાનું જ્ઞાન અપાય છે થોડી વસ્તુઓ આડી અવળી ફેંકી દેવામાં આવે એમને બંગી દબાવી બાળકને નાનું અને મોટાનું જ્ઞાન થાય છે. પોતાની જૂઝોની પોતે જ નુધારણ કરવામાં તેઓને ધણો આનંદ મળે છે. તે આખું કાર્ય પોતે એકલા જ કરે છે પણ ક્યારે ક્યારે ત્રણ ચાર બાળકો મળીને પણ કોઈપણ કાર્યને કરી લે છે જુદા જુદા રંગોના જ્ઞાન માટે ચોક્કસ કોડ તેઓને આપવામાં આવે છે તથા તેમને રંગનું નામ પણ જાણવું પડે છે. અને વસ્તુઓનું નામ ચાલુ કરાવું પડે છે. સ્પર્શજ્ઞાન માટે તેઓને ગરમ, ઠંડુ, કઠોર, કોમળ વગેરે વસ્તુઓને આપે પાટા બાંધીને આંગળીઓથી અડકવાનું હોય છે સ્પર્શ જ્ઞાનને મોન્ટેસરી પ્રાથમિક માને છે. આ માટે માનસિક વિકાસમાં આને વધારે મહત્વ આપે છે, મોન્ટેસરીની ધારણા છે કે રંગજ્ઞાનથી આંખોની નિર્ધારિત શક્તિનો વિકાસ થશે. આ શક્તિથી લખવા અને બોલવામાં મદદ મળે છે.

લખવામાં એ વાત નથી. આનાથી બાળકને સજ્જતાની ભાવના ધની જન્મી મળે છે. આનાથી ઉદ્ધારિત થઈને તે વધારે સીખવાનો પ્રયાસ કરે છે. બાળકના શિક્ષણમાં સજ્જતાની ભાવનાનું ધનું મોટું મહત્ત્વ છે કારણ કે આનાથી એને આત્મમૌલ્ય અને વિધાયકતાની મુખ્ય પ્રત્યાભાસ ધ્વજાઓની પૂર્તિ થાય છે. શિક્ષણનાં ઉપકરણો ઉપર આધ્યાત્મિક જુદી જુદી મનોના આધારે તેઓને લખવાનું એવી રીતે શિખરાડમાં આવે છે કે તે જાણી જ સકતા નથી કે તેઓને 'લખવાનું' શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ત્રીજા વર્ગમાં બાળકને વાંચવાનું શિખરાડમાં આવે છે વાંચવાનું તાત્પર્ય સમજાવે વાચનાથી છે અને વાંચેલી વાતને અનુભવમાં નામક અમ ગઈ હોય તો એવું વાચન કૃતિગત ભાવનાની માફક છે. પરિચિત અસરો અથવા સંબંધોને પાટિયા ઉપર, ફાઈલોઈ ઉપર લખીને બાળકને જણાવવામાં આવે છે. આવી રીતે પરિચિત વસ્તુના મંતવમાં નાજુ વાક્યો લખીને વાચના માટે તેઓને ઉત્તેજિત કરવામાં આવે છે.

ચોથા વર્ગમાં લખવાનો અભ્યાસ આગળ કરવામાં આવે છે અહીં તેઓને અંકગણિતનું પણ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. બાળકને આ જ્ઞાન ધણી મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આપવામાં આવે છે લખવામાં, વાંચવામાં અને અંકગણિત શિખરાડમાં મનો-વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તરીકે મોન્ટેમરીપદ્ધતિ ધણી પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. જોળાઓ અને બીજી વસ્તુઓની મદદથી રમવાના રૂપમાં બાળકને સમજાવો, બાદમાંથી અને ગુણાકાર શિખરાડમાં આવે છે. મનો રંજન માટે શિક્ષક વચમાં વચમાં થોડું પૂછે છે આ પૂછવાથી તેઓનું જ્ઞાન મંડળ થતું જાય છે.

ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ છે કે મોન્ટેમરીનો અવશિક્ષણમાં ધણો જ વિશ્વાસ છે તે બાળકને બહુવા માટે અને પોતાની ઉમર માટે પોતે જ ઉત્તરથી બનાવવા માગે છે. આ વિશ્વાસથી તે બાળકોની શાળામાં વિનય સ્થાપવા માગે છે મોન્ટેમરીનો વિશ્વાસ છે કે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાથી વિનયની સમજ્યાનું સમાધાન આપ મેળે જ થઈ જાય છે બાળક પોતે જ ઘણો વિનયી હોય છે તે પોતાનું કામ સ્વયં માગે છે બાળકનું તોફાન મોટા ઓની દૃષ્ટિમાં તોફાન થઈ શકે છે પરંતુ બાળકો નાટે તો તે પણ એક કામ જ છે આ વાત પણ ઠીક માનુષ પડે છે. મોન્ટેમરીની શાળામાં વિનય-સમજ્યા ઉત્પન્ન થતી જ નથી કારણકે જ્યાં બાળકો પોતાના કાર્ગના મન હોય છે કેઈ દડાથી મે છે, કેઈ મેજ અને ખુબીને જાની કરે છે, કેઈ ગાડ ઉપર ચડે છે અને કેટલાય બળે હોકરાઓ માહે માહે લડતા પણ

માનુષ્ય પડે છે. આવી રીતે શાળામાં દરેક જગ્યાએ સહભાવના અને ક્રિયા-શીલતાનું સામ્રાજ્ય દેખાય છે. કાષ્ઠપિણ કાઢના કામમાં વિધન ઉપરિચિત કરતો નથી. કાઠ અપરાધ કરે તોપણ એને શારીરિક દંડ આપવામાં નથી આવતો.

૫. મોન્ટેસરી પદ્ધતિની આલોચના

નાનાં બાળકોના શિક્ષણની એક નવી પ્રણાલીનું નિર્માણ કરીને મોન્ટેસરીએ એક ધણું પ્રસંસનીય કાર્ય કર્યું છે. લણવાની અને લખવાની ધણી જટિલ સમસ્યાઓનું સમાધાન કરીને એણે શિક્ષણ ક્ષેત્રનું ધણું કલ્યાણ કર્યું છે એમાં જરા પણ મંદેક નથી. પરંતુ આ ગુણો હોવા છતાં પણ મોન્ટેસરી પ્રણાલી દોષમુક્ત નથી ઉપરના વિકલ્પથી સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રણાલીમાં સામૂહિક રમતોને સ્થાન નથી. આથી બાળકોમાં સામાજિકતાનો વિકાસ થતો નથી. વ્યક્તિગત કાર્યો ઉપર જોર આપવાથી બાળકોનો વિકાસ એકાંગી હોય છે. બાળકોને અભિનય અને સામુદાયિક ગીતોમાં ઘણો આનંદ આવે છે. પણ મોન્ટેસરી પ્રણાલીમાં આનો પૂરો અભાવ છે. કિલોપેટ્રિક મહોદયે આ દોષ તરફ અમારું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે. મોન્ટેસરી પદ્ધતિમાં 'આત્મ-નિર્ભરતા' ના શિક્ષણના આયોજનની વિશિષ્ટ મર્તે જોરદાર આલોચના કરી છે. મોન્ટેસરી પદ્ધતિમાં વ્યક્તિગત કાર્ય કરવાની પ્રણાલીથી બાળકોમાં અભિમાન અને સ્વાર્થભાવના આવવાનો ઘણો ડર છે. શિક્ષણનાં ઉપકરણો દ્વાગ જ્ઞાનેન્દ્રિય શિક્ષણની સ્તર્ન મહોદયે આલોચના કરી છે તેઓનું કહેવું છે કે આનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ એકાંગી હોય છે. કારણકે રૂપ, રંગ અને ધ્વનિ ઉપર અવગ, અલગ ભાર દેવાનું બીજી કઈ પરિણામ હોતું નથી. સર-લ્થસ હેસનના અનુસાર મોન્ટેસરી શિક્ષણના ઉપકરણ બનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ-શાળાની માફક છે એમાં બાળકોની રમતોના વાસ્તવિક સિદ્ધાન્તોની અવ-હેસના કલ્પનામાં આવે છે

મોન્ટેસરી પદ્ધતિમાં કાલ્પનિક સક્રિયતા વિકાસનું ક્ષેત્ર હોતું નથી. આ વાત શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને વધારે ખટકે છે. મોન્ટેસરીનો મત છે કે બાળક પોતે જ વિવિધ કલ્પનાઓથી ભરેલા હોય છે. એટલે એને વધારે કાલ્પનિક બનાવવો એ વાસ્તવિકતાથી ઘણો દૂર લઈ જવો છે. આ માટે રમત અને સાહિત્યને તે બાળકોના શિક્ષણમાં કાષ્ઠપિણ ધ્યાન આપવાનું ઇચ્છતી નથી. મોન્ટેસરીએ એ વિચાર્યું તે ઠીક નથી. કલ્પનાના આધાર ઉપર બાળક પોતાની અનેક મૂળ પ્રત્યાત્મક ઇચ્છાઓની પૂર્તિ કરે છે. આ ઇચ્છાઓની પૂર્તિના અભાવથી એમાં જુદા જુદા પ્રકારની ભાવનાની ત્રિયો ઉત્પન્ન

લખવામાં એ વાત નથી. આનાથી બાળકને સફળતાની ભાવના ધણી જલ્દી મળે છે. આનાથી ઉત્સાહિત થઈને તે વધારે શીખવાનો પ્રયાસ કરે છે. બાળકના શિક્ષણમાં સફળતાની ભાવનાનું ધણુ મોટુ મહત્ત્વ છે કારણ કે આનાથી એને આત્મગૌરવ અને વિધાયકતાની મૂળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક ઈચ્છાઓની પૂર્તિ થાય છે. શિક્ષણના ઉપકરણો ઉપર આધારિત જુદી જુદી મનોના આધારે તેઓને લખવાનું એવી રીતે શિખરાડવામાં આવે છે કે તે જાણી જ શક્તા નથી કે તેઓને લખવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ત્રીજા વર્ગમાં બાળકને વાંચવાનું શિખરાડવામાં આવે છે વાંચવાનું તાત્પર્ય સમજાવે વાંચવાથી છે. જે વાંચેલી વાતને સમજવામાં બાળક અસમર્થ હોય તો એનું વાંચવું ફેરવાના લખવાની માફક છે. પરિચિત અક્ષરો અથવા શબ્દોને ધારિયા ઉપર, કાઉંઓડ ઉપર લખીને બાળકને ભણાવવામાં આવે છે. આવી રીતે પરિચિત વસ્તુના મંમથમાં ગણ વાક્યો લખીને વાંચવા માટે તેઓને ઉત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

ચોથા વર્ગમાં લખવાનો અભ્યાસ આગળ કગવવામાં આવે છે. અહીં તેઓને અંકગણિતનું પણ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. બાળકને આ જ્ઞાન ધણી મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આપવામાં આવે છે. લખવામાં, વાંચવામાં અને અંકગણિત શિખરાડવામાં મનો-વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તરીકે મોન્ટેસરીપદ્ધતિ ધણી પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. ગોળાઓ અને બીજી વસ્તુઓની મદદથી રમવાના રૂપમાં બાળકને સરવાળો, બાદમાંકી અને ગુણાકાર શિખરાડવામાં આવે છે મનો રંજન માટે શિક્ષિકા વચમાં વચમાં થોડું પૂછે છે આ પૂછવાથી તેઓનું જ્ઞાન મંચન થતું જાય છે.

ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ છે કે મોન્ટેસરીના અવશિક્ષણમાં ધણો જ વિશ્વાસ છે. તે બાળકને જાણવા માટે અને પોતાની ઉમ્મર માટે પોતે જ ઉત્તરદાયી બનાવવા માગે છે. આ વિશ્વાસથી તે બાળકોની સાજામાં વિનય સ્થાપવા માગે છે. મોન્ટેસરીના વિશ્વાસ છે કે પૂર્ણ સ્વનિર્ણય આપવાથી વિનયની સમજ્યાનું સમાધાન આપ મેળે જ થઈ જાય છે. બાળક પોતે જ ધણો વિનયી હોય છે. તે પોતાનું કામ કરવા માગે છે. બાળકનું તોફાન મોટા-ઓની દરિયા તોફાન થઈ શકે છે પરંતુ બાળકો માટે તો તે પણ એક કામ જ છે. આ વાત પણ ક્રીક માનુષ પડે છે. મોન્ટેસરીની સાજામાં વિનય-સમજ્યા ઉત્પન્ન થતી જ નથી કારણકે બધાં બાળકો પોતાના કાર્યમાં મગ્ન હોય છે કોઈ દાયાઈ રમે છે, કોઈ મેજ અને ખુસ્સીને જોવી કરે છે, કોઈ ગાડ ઉપર ચડે છે અને કેટલાય બપોળે હોડકાઓ માફે માફે લડતા પડે

બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, જેનાથી તે ભવિષ્યમાં તેનું જીવન ચંચાલી શકે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ એક શિક્ષણપદ્ધતિ છે અને પ્રોજેક્ટ શિક્ષણ આપવામાં એક સાધન છે. પરંતુ બેસિક શિક્ષણમાં હસ્તકળાને સાધન અને સાધ્ય બંને માનવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ એને સાધ્ય કરવા ઉપર વધારે જોર આપવામાં આવે છે. કારણકે જુદા જુદા વિષયો લખાવની વખતે હસ્તકળાને ગૌણ ન સમજી શકાય. આ માટે બાળકનો કોઈપણ હસ્તકળાથી પ્રેમ થઈ જાય છે. કારણકે એનું હૃદય હંમેશાં એમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં આ વાત નથી. જે પ્રોજેક્ટ સાધન માનવામાં આવે છે એનું મહત્વ યથાથી ઠીક નથી. એક પ્રોજેક્ટ પૂરું થયા પછી એના પ્રત્યે બાળકનો પ્રેમ રોકાઈ જાય છે. અને પોતાની ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિને સંતોષવા માટે તે બીજા પ્રોજેક્ટ ઉપર ધ્યાન કરવા લાગે છે. આ રીતે તાત્કાલિક હૃદયની પ્રાપ્તિ થયા પછી પ્રોજેક્ટ નિર્ણય થઈ જાય છે. આવી રીતે બેસિક શિક્ષણ અને પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં ધણી સમાનતા છે. ડે-માર્કનાં બાળકોને મૂળોળ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો ત્યાં સુધી જ લખાવે છે કે જ્યાં સુધી તે તેમના વ્યક્તિગત, સામાજિક અને મનનનિક જીવનમાં સહાયક થઈ શકે. આ વિષયોને તેઓના ઉદ્યોગ ધંધાથી પણ અંગ્રહિત કરવામાં આવે છે. આવી રીતે બેસિક શિક્ષણના મૌલિક સિદ્ધાન્તો દુનિયાના કોઈને કોઈ રહે શર્મા પંડેથી જ વર્તમાન હતા. બેસિક શિક્ષણની વિશેષતા એ છે કે એને ભારતની આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓને અનુકૂળ બનાવવામાં આવી છે. ૧૯૭૭ માં કોંગ્રેસ મંત્રીમંડળના વખતે બાળકોના શિક્ષણ માટે મહાત્મા ગાંધીએ ૨૨-૨૩ ઓક્ટોબરે વર્ધામાં શિક્ષણમંત્રેલન યોજ્યું. આ મંત્રેલનમાં શિક્ષણવિશાલોના વિચારવિનિમય પછી બાળકોના શિક્ષણ માટે એક નવી શિક્ષણપ્રણાલી યોજાઈ છે. એનું નામ "વર્ધા શિક્ષણ યોજના" રાખવામાં આવ્યું આ યોજનાનું પરિવર્ધિત રૂપ જ બેસિક શિક્ષણ છે.

બેસિક શિક્ષણના મૂળ સિદ્ધાન્તો

૧. સાત વર્ષની ઉમરથી ચૌદ વર્ષની ઉમર સુધી બાળકોને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવું
૨. શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા જ રાખવી
૩. કોઈપણ હસ્તોદ્યોગને મુખ્ય માનીને એના આધારે ફરજિયાત વિષયોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ
૪. શિક્ષણને સ્વાવલંબી બનાવવું.

થાય છે કે જે એના વિકાસક્ષેત્રમાં વિંધન ઉપસ્થિત કરે છે. લખવા અને લખાવવા માટે મોન્ટેસરીપદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક છે. પરંતુ મનોવૈજ્ઞાનિક નથી. મોન્ટેસરી વર્ણ અને સંખ્યોથી શરૂ કરીને વાક્ય સુધી પહોંચવા માગે છે પરંતુ આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિક વાક્યને જ સરળ માને છે. મોન્ટેસરી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જુદી જુદી કરીને શિક્ષણ અસમર્થક છે. જે સ્ટાફ્ટ મનોવિજ્ઞાને આને ખોટું સાબિત કર્યું છે. સ્ટાફ્ટ મનોવિજ્ઞાન અનુસાર કોઈપણ વસ્તુનું જ્ઞાન એના સંપૂર્ણ આકારના બોધથી થાય છે. આદૃતિના જ્ઞાનથી એમાં આંખ, હાન, નાક, મુખ વગેરે બધું આવી જાય છે. એકને જુદું જુદું જોવાથી સંપૂર્ણ ચિત્તરેખનું જ્ઞાન થઈ જતું નથી. દારણુંકે જ્ઞાનેન્દ્રિયને જુદું જુદું શિક્ષણ આપવું એ મનોવૈજ્ઞાનિક દારણું છે. દારણુંકે મરિતબ્દ એક સંપૂર્ણ ભાગની માફક વિકાસ કરે છે. મન્દ સુદ્ધિના બાળકોના શિક્ષણમાં મોન્ટેસરી પદ્ધતિ વધારે સફળ થઈ શકે છે. દારણુંકે તેઓની એક જ્ઞાનેન્દ્રિયની નિર્જળતામાં જીજ્ઞાસે પ્રવળ જનાવવાની આવશ્યકતા હોય છે. વસ્તુતઃ મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો પ્રારંભ મન્દ સુદ્ધિના બાળકોને માટે કરવામાં આવ્યો હતો. સાધારણ બાળકોના શિક્ષણમાં કોઈપણ આવશ્યક પરિવર્તન કર્યા વગર મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવો ઠીક નથી. આ પદ્ધતિને વધારે ઉપયોગી બનાવવા માટે આમાં થોડો સામાજિક આદર્શોનો સમાવેશ કરવો પડશે. અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શિક્ષણ સંબંધી આવશ્યક સુધાર કરી લેવા સુદ્ધિતમંગત થશે.

*

[૧૮]

બેસિક શિક્ષણ

(વર્ધા શિક્ષણ યોજના)

૧. ભૂમિકા

બેસિક શિક્ષણ અમારા દેશમાં શિક્ષણના સંસ્કરણનો પ્રથમ પ્રયાસ છે. બેસિક શિક્ષણ મૌલિક ન કહી શકાય. દારણુંકે એમાં કેટલીય પદ્ધતિઓની સહાયતા લેવામાં આવી છે. પ્રોગ્રેસીવ પદ્ધતિની છાપ આના ઉપર વધારે પડી છે. પરંતુ આ પ્રોગ્રેસીવ પદ્ધતિથી ઘણી ભિન્ન છે. પ્રોગ્રેસીવ પદ્ધતિમાં એક પ્રોગ્રેસીવને લઈને એના આધાર ઉપર જુદા જુદા વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પરંતુ બેસિક શિક્ષણમાં એક એવી હસ્તકળાના આધાર ઉપર

બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, જેનાથી તે હવિષ્યમાં તેનું જીવન ચલાવી શકે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ એક શિક્ષણપદ્ધતિ છે અને પ્રોજેક્ટ શિક્ષણ આપવામાં એક સાધન છે. પરંતુ બેસિક શિક્ષણમાં હસ્તકળાને સાધન અને સાધ્ય બંને માનવામાં આવે છે. વસ્તુનઃ એને સાધ્ય કરવા ઉપર વધારે જોર આપવામાં આવે છે. કારણકે જુદા જુદા વિષયો લણાવતી વખતે હસ્તકળાને ગૌણ ન સમજી શકાય. આ માટે બાળકનો કોઈપણ હસ્તકળાથી પ્રેમ થઈ જાય છે. કારણકે એનું લક્ષ્ય હંમેશાં એમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં આ વાત નથી. જે પ્રોજેક્ટ સાધન માનવામાં આવે છે એનું મહત્વ સ્થાયી હોતું નથી. એક પ્રોજેક્ટ પૂરું થયા પછી એના પ્રત્યે બાળકનો પ્રેમ શેષાઈ જાય છે. અને પોતાની ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિને મંત્રાવવા માટે તે બીજા પ્રોજેક્ટ ઉપર કામ કરવા લાગે છે. આ રીતે તાત્કાલિક લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી પ્રોજેક્ટ નિર્ણયક થઈ જાય છે. આવી રીતે બેસિક શિક્ષણ અને પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં ઘણી સમાનતા છે. ડે-માર્કના બાળકોને ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો ત્યાં સુધી જ લણાવે છે કે ત્યાં સુધી તે તેમના વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાજનૈતિક જીવનમાં સહાયક થઈ શકે. આ વિષયોને તેઓના ઉદ્યોગ ધંધાથી પણ મંજૂર કરવામાં આવે છે. આવી રીતે બેસિક શિક્ષણના મૌલિક સિદ્ધાન્તો દુનિયાના કોઈને કોઈ પ્રદેશમાં પડેલેથી જ વર્તમાન હતા. બેસિક શિક્ષણની વિશેષતા એ છે કે એને ભારતની આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓને અનુકૂળ બનાવવામાં આવી છે. ૧૯૩૭ માં કેબ્રિસ મંત્રીમંડળના વખતે બાળકોના શિક્ષણ માટે મહાત્મા ગાંધીએ ૨૨-૨૩ ઓક્ટોબરે વર્ષમાં શિક્ષણમંત્રેલન યોજ્યું. આ મંત્રેલનમાં શિક્ષણવિશારદોના વિચારવિનિમય પછી બાળકોના શિક્ષણ માટે એક નવી શિક્ષણપ્રણાલી યોજાઈ છે. એનું નામ “વર્ષા શિક્ષણ યોજના” રાખવામાં આવ્યું. આ યોજનાનું પરિવર્ધિત રૂપ જ બેસિક શિક્ષણ છે.

બેસિક શિક્ષણના મૂળ સિદ્ધાન્તો

૧. સાત વર્ષની ઉમરથી ચૌદ વર્ષની ઉમર સુધી બાળકોને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવું.
૨. શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા જ રાખવી.
૩. કોઈપણ હસ્તોદ્યોગને મુખ્ય માનીને એના આધારે ફરજિયાત વિષયોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ.
૪. શિક્ષણને સ્વાવલંબી બનાવવું.

૫. શિક્ષણનો વાસ્તવિક જીવનથી મંડળ બેઝવો.

૬. નાગરિકતાના આદેશો ઉપર ધ્યાન આપવું

૭ નીચે અમે આ બધી બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરીએ છીએ

(૧) અનિવાર્ય શિક્ષણ

આજકાલ લોકશાહીનો જમાનો છે જનતાને પોતાનો નાયક અર્થાત્ શાસક પોતે જ ચૂંટવો પડે છે જ્યાં સુધી વ્યક્તિને પોતાના દેશની અને સમાજની જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી તે દેશની શામનનીતિના નિર્માણમાં વધારે ફાગો આપી નોકે લોકતંત્ર મંદળ થાય. અને તે માટે આવશ્યક છે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાના અધિકાર અને કર્તવ્ય સમજે. આજનો સમય પહેલાં ઘરના બહુ જ ભિન્ન છે જેવી રીતે ટાઈને પણ આત્મહત્યા કરના દેવામાં આવતી નથી અથવા કોઈપણ ગામમાં કોલેજ અને પ્લેગ થનાથી ત્યાંની ઉચિત દેખરેખ કરી એ સંસ્થાનું કર્તવ્ય ગણાય છે એવી જ રીતે દરેક વ્યક્તિને શિક્ષિત બનાવવાનું સંસ્થાનું પરમ કર્તવ્ય ગણાય છે આ શિક્ષિત વ્યક્તિને પોતાના કર્તવ્યો અને અધિકારોનું જ્ઞાન હોવું નથી એટલે સિદ્ધાન્ત એ હીકે જણાય છે કે એક નિશ્ચિત સમય સુધી દરેક વ્યક્તિને શિક્ષિત કરવાની જવાબદારી મળ્ય પોતાના ઉપર હાઈ લે આ દૃષ્ટિકાણથી બેસિંક શિક્ષણની અનિવાર્યતાનો સિદ્ધાન્ત ઉચિત જણાય છે.

(૨) માતૃભાષા જ શિક્ષણનું માધ્યમ

શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષામાં જ હોવું જોઈએ આ સિદ્ધાન્તને બધા શિક્ષણનિષાર્થકો સ્વીકારે છે શિક્ષણના વિદેશી ભાષાના માધ્યમનું ફળ ભાગે ભોગ્યુ છે વિદેશી ભાષાના માધ્યમ સમયે વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી જ ભણવામાં વધારે સમય આપનામાં આવતો હતો અને એની ભાષાપ્રકાશિતિ મર્યાદિત ગ્રી જતી વ્યક્તિત્વના રિકાસમાં ભાષાપ્રકાશન શક્તિનું બહુ જ મંદરવ છે, કારણકે ભાષાપ્રકાશના સાધનથી જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ધારી મંદાયતા મગે છે હર્ષની વાત છે કે હવે માતૃભાષા શિક્ષણના માધ્યમ તરફ સ્વીકારવામાં આવી છે શિક્ષણમાં માતૃભાષાના ગ્થાનની ન્યાય તરફિ કહ્યું છે કે “માતૃભાષાથી જ મપૂર્ણ શિક્ષણ આધારભૂત હોવું જોઈએ. જે પ્રભાવશાળી સંબંધમાં પોતાની વાત કરી શકે છે, અને જે સરળતાથી લખી વાચી શકે છે માતૃભાષા જ એવું એક સાધન છે જેનાથી પોતાની જાતની પરપરા મંકૃતિ અને ભાવનાઓ સારી રીતે સમજ શકાય છે એટલે આ સામાજિક શિક્ષણનું એક અમૂલ્ય સાધન થઈ ગયું છે અને આનાથી

બધા નૈતિક અને ધાર્મિક ગુણો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બાળકોની અભિવ્યંજના પ્રકાશમાં માત્ર ભાષા એક ક્ષેત્ર સાધન છે. માટે ભાષાના ઉચિત અધ્યયનથી બાળકોમાં સાહિત્ય માટે તથા મૌલિક રચના માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આવી રીતે માતૃભાષાને શિક્ષણનું માધ્યમ માનીને બેસિક શિક્ષણના એક મહાન સત્યનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે.

(૩) હસ્તકળા શિક્ષણ કેન્દ્ર

આધુનિક શિક્ષણવિદ્યાર્થોની માન્યતા છે કે હસ્તકળા દ્વારા આપેલું શિક્ષણ બાળકને માટે વધારે મનોવૈજ્ઞાનિક બને છે. દારૂકે આનાથી તેના માનસિક અને શારીરિક બંને પ્રકારના અનુભવો મંતુચિત બને છે. એનાથી હાથ અને મસ્તિષ્ક બંનેનું શિક્ષણ થાય છે. બાળક ધીમે ધીમે ગમે તે કળામાં હોશિયાર બને છે અને પોતાની આજીવિકા માટે સ્વાવલંબી બને છે. આનાથી એના આખા વ્યક્તિત્વને શિક્ષણ મળે છે. વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિમાં ક્રિયાત્મક શિક્ષણપ્રણાલી ઉપર ધ્યાન નેર આપવામાં આવે છે. “ક્રિયા દ્વારા જ શીખો.” એ હવે ક્ષેત્ર શિક્ષણવિધિ મનાય છે. આ કથૂચીનું સૂત્ર છે. બેસિક શિક્ષણ આ દૃષ્ટિકોણથી એક મહાન શિક્ષણસિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરે છે. વર્ધા-યોજના અનુસાર બેસિક શિક્ષણનો આધાર, ખેતી, કાંતણું અથવા લાકડાનું કામ હોવું જોઈએ. બાળકોના નિત્યના વાતાવરણ અને ભૌગોલિક વાતાવરણ અનુસાર આ ત્રણેય હસ્તકળામાંથી ગમે તે એકને મુખ્ય ગણીને પાઠ્યક્રમના બીજા વિષયોને એના આધારે લગાવવા જોઈએ. હસ્તકળા એક વિષય માત્ર નથી, પણ તે બધા વિષયોની અભિનેત્રી છે. બાળકોને હસ્તકળામાં કુશળતા આપવા માટે શાળાના કુલ પાંચ દલાકમાંથી ત્રણ દલાક અને વીસ મિનિટ આ જ કાર્યને માટે હોય છે. હસ્તકળામાં કુશળતાનું તાત્પર્ય ફક્ત વ્યાવહારિક જ્ઞાન નથી, પરંતુ એનું વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવું આવશ્યક સમજાય છે. માનસિક વિકાસમાં હસ્તકળા સહાયક બને તે માટે એ આવશ્યક છે. હસ્તકળા ઉપર આધારિત શિક્ષણનું કેન્દ્ર પુસ્તકો નથી, પણ બેસિક છે. આને માટે હસ્તકળાની પર્મંગી એવી હોવી જોઈએ કે પાઠ્યક્રમના બીજા વિષયો એના ઉપર આધારિત બનાવી શકાય.

૨. બેસિક શિક્ષણ સમન્વિત શિક્ષણ છે

કોઈપણ હસ્તકળાના આધારે શિક્ષણ આપવાનું તાત્પર્ય શિક્ષણનો સમન્વય કરવાનું છે, અર્થાત્ પાઠ્યક્રમના બધા વિષયોમાં શરીરના જુદા જુદા અવયવોની માફક એક સ્વાભાવિક મંમથ સ્થાપિત કરવાનો છે. બાળકનું પ્રાકૃતિક અને સામાજિક વાતાવરણ તથા હસ્તકળા બેસિક શિક્ષણના ત્રણ

પ્રવાન તત્ત્વો છે હસ્તશાસ્ત્ર પ્રાકૃતિક અને સામાજિક સત્તાવણીનો અભિવ્યક્તિ
 ન્યાયસાધક ગીતો જ થઈ જાય છે તરણે કાર્ષણ હસ્તશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ અને
 વિદ્યાના આના ઉપર આધારિત છે જુદા જુદા વિષયોના જ્ઞાનનો હસ્તશાસ્ત્રથી
 મગર બનાવવો આવશ્યક છે દા ત ઇતિહાસ અને ભૂગોળના જ્ઞાનથી
 હસ્તશાસ્ત્રનું કામ અને એનો લાભ બાળકોને સારી રીતે અમલવડો જોઈએ
 બાળકોને અને ખેતી બાળકોને મનોરંજનાર્થ નહિ બનાવવી જોઈએ પરંતુ
 તેના આધારે તેઓને દરરોજ નવા નવા અનુભવ આપવા જોઈએ સમાજ
 નિષ્ઠ અને સાધારણ વિજ્ઞાનના પાયા બાળકોને થોડી વાતો યાદ ન કરાવી,
 જાન્યુરે જુદા જુદા વિષયોથી તેઓનો મગર બાળકોને સમજાવવો પડશે
 ગણિત ॥ શિક્ષણનો વાસ્તવિક જીવનથી મગર આવશ્યક છે હસ્તશાસ્ત્ર અથવા
 ખેતીનું કામ પ્રતિ જે ગણિતના પ્રશ્નો બાળકો અમલ આવે તો એની સાથે
 બાળકોને સંગ્રહો, બાદનામી, શુભાકાં અને ભાગાકાં વગેરે શિખવાવવા
 જોઈએ ખેતીથી પાકેલા અનાજનું માપ તથા હસ્તશાસ્ત્રથી બનેલી વસ્તુઓના
 વ્યાજ મેમરી ક્રિયાઓ કરામાં બાળકોને અમલગણિતના પ્રાથમિક નિયમ
 સીખવાય છે આવી રીતે મેથિક શિક્ષણ બાળકોના મર્ચાંથી શિક્ષણનું મારું
 આધન મગી શકાય છે

(૪) શિક્ષણનું સ્વાવલંબીપણ

મેથિક શિક્ષણ શિક્ષકોને સ્વાવલંબી બનાવવા માટે છે કાર્ષણ હસ્ત
 શાસ્ત્રને શિક્ષણનું કેન્દ્ર બનાવવામાં આ પદ એક તાત્પર્ય છે હસ્તશાસ્ત્ર સાથે
 બાળકોને સમજાવવું નથી પણ થોડી વસ્તુઓ બનાવવાની છે આ વસ્તુઓના
 વ્યાજથી જે ધન પ્રાપ્ત થશે તેનાથી શાળાનું થોડું ખર્ચ ચલાવવામાં આવશે
 આવી રીતે શાળાના સ્વાવલંબી બનાવવાની યોજના કર્યા સુધી સફળ થશે
 તેના ઉપર આપત્રે આગળ વિચાર કરીશું સ્વાવલંબી શિક્ષણનો એક બીજો
 અર્થ અર્થો અર્થોએ તો અનુપયુક્ત નથી પ્રાકૃતિક શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને
 આત્મનિર્ભરતાનો પાઠ લખાવવું નથી શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓને
 પોતાની હિસાબાઈન કરવાની અમલ આવી પડે છે તે પોતાને કાર્ષણ
 વર્થ કરવા માટે અભ્યાસ માને છે મેથિક શિક્ષણદ્વારા તે એક એવી
 હસ્તશાસ્ત્ર પ્રતિષ્ઠા થઈ જાય છે કે જેના આધારે તે પોતાની દૈનિક આવ
 શ્યનાઓની પૂર્તિ કરી શકે છે

(૫) શિક્ષણનો વાસ્તવિક જીવનથી સંબંધ

અંતિમ શિક્ષણ અને જીવનથી વાસ્તવિક પરિબલિતોનો બહુ જોડો
 સંબંધ દેખાય છે આનાથી જાનકુ મેથિક શિક્ષણશાળા અને વાસ્તવિક

હવનમાં એક ધર્મિક મંત્રેષ ધ્યાપિત કરવા માગે છે. શૂરીની માફક બેસિક શિક્ષણ પણ શાળાને સમાજનો એક પ્રતિનિધી બનાવવા માગે છે. આ માટે પ્રાથમિક અને સામાજિક વાતાવરણ મંત્રેષી કોઈપણ હસ્તકળાને સિકેનું કેન્દ્ર બનાવવામાં આવે છે. જેનાથી બાળકોને પોતાના વાતાવરણ તથા ભવિષ્ય હવનની મુખ્ય સમસ્યાઓનું યોગ્ય જ્ઞાન હોય. બેસિક શિક્ષણનો દાર્શનિક બાળકોની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને વ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. હસ્તકળાનો સમાવેશ આ ભાવનાને વધુ ધર્મને જ કરવામાં આવ્યો છે. બેસિક શિક્ષણ અનુસાર બાળકને જે દંઈ શિખવડવામાં આવે છે. એનાથી એનું મરિતક અસંમત જ્ઞાનની પેટી નહિ બને. એનાથી બાળકને તે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનાથી તે યોગ્ય નાગરિક બની શકશે.

(૬) નાગરિકતાનો આદર્શ

બેસિક શિક્ષણમાં નાગરિકતાનો આદર્શ રહેલો હોય છે. આજે અમારો સમાજમાં બૌદ્ધિક અને શારીરિક શ્રમ કરનારો સમાનસ્થાન પ્રાપ્ત નથી. કારણ કે બંને શ્રમ એક જ વ્યક્તિ નથી કરતી. શારીરિક શ્રમ કરનારો ખીમથી તુચ્છ ગણવામાં આવે છે. હજુ સુધી શારીરિક શ્રમનું મહત્વ સમજવામાં આવ્યું નથી. બેસિક શિક્ષણથી શારીરિક અને બૌદ્ધિક પરિશ્રમ કરનારાઓમાં અંતર હોતું નથી. બેસિક શાળાથી દરેક બાળકને હસ્તકળાના રૂપમાં વધારે સમય સુધી શારીરિક પરિશ્રમ કરવો પડે છે. આનાથી એમાં શારીરિક શ્રમ માટે આદર્શ ઉત્પન્ન થાય છે. અમે ઉપર ટકી ચૂક્યા છીએ કે આજના લોકતંત્રના જમાનામાં વ્યક્તિને પોતાના અધિકાર અને કર્તવ્યનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. આ માટે બેસિક શિક્ષણમાં સામાજિક વિજ્ઞાનના પાઠ્યક્રમને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના આધાર ઉપર બાળકોમાં આત્મસંજ્ઞા, આત્મસુધાર, સહકારિતા, સમાજ સેવા અને સ્પર્ધા તથા નીતિમૈત્રી ઉપર બેઠવાની ભાવના ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. બાળકોમાં આવી ભાવનાઓની જગૃતિ માટે નાગરિક શાસ્ત્રની સૈદ્ધાન્તિક અને પ્રાયોગિક બે પ્રકારની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. આની શિક્ષા બાળકોને એવી રીતે અપાય છે કે તે પોતાના ઉત્તરદાયિત્વને મંજાળવા, ખીમની નેતાગીરી કરવા, પોતાની શુદ્ધિ અને શરીર ઉપર ભગેશો કરવા તથા સમાજહિત આગળ નિજ હિતના ત્યાગના ગુણે એમાં પેદા થાય. બેસિક શિક્ષણની યોજનામાં શાળાનું મંત્રેષ એવી રીતે કરવાની સ્વતંત્રતા છે કે વિદ્યાર્થીઓને સ્વશાસન કરવાનો અનુભવ હોય. બેસિક શિક્ષણ યોજનાનુસાર બાળકોમાં વાતાવરણથી જ નાગરિકતાનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

જૂગોળના શિક્ષણમાં એને પ્રાદૃનિક નિરીક્ષણનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. ભાગ્યની જૂગોળ લણાવતી વખતે ખીજ દેગોની જૂગોળની મંભવિત મમાનતા તરફ બાળકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવું જોઈએ.

ઈતિહાસના પાઠમાં બાળકોને એ જનાવવામાં આવે છે કે જુદી જુદી ભૌગોલિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓને કારણે માણસની દિનચર્યા અને રહેણીકરણીમાં નવું નવું પરિવર્તન આવી જાય છે. ઈતિહાસનું શિક્ષણ માણસ અને પ્રાચીન સભ્યનાઓની વાર્તાથી કરવામાં આવે છે. જેનાથી બાળક આ સમજી ગયે છે આ આખો માનવસમાજ એક જ છે. બાળકને એ મનાવવાની એટા કરવામાં આવે છે કે લોકોએ સમૃદ્ધિ અને સાંસ્કૃતિક વિશાલ તરફ કેવી રીતે પ્રગતિ કરી છે બાળકોના આરિઘ્યવિકાસ માટે ખીજ દેગોના મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્ર લણાવવામાં આવે છે. આનાથી તેમાં આત્મગૃહીય નિકાસનો ઉદ્દેશ પણ પૂર્ણ થાય છે. પ્રાચીન ઈતિહાસ લણાવવામાં એ ધ્યાન આપવામાં આવે છે કે બાળકમાં અતીત માટે એવો આધારો પ્રેમ ન થવા જોઈએ કે ખીજ દેગોથી તે ઘણું કરવા લાગે. બાળકોમાં સારા ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે એના મહાપુરુષોની વાર્તા કહેવામાં આવે છે કે જેનાથી બાળકને પાશવિકતાથી માનવતાની તરફ લાવી શકાય. ખેસિક શિક્ષણમાં સમાજશિક્ષણને પણ મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. આમાં સામાજિક વિજ્ઞાનનો સમાવેશ, નાગરિકતાના ગુણો બાળકોમાં ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવે છે સામાજિક વિજ્ઞાનની અતર્ગત ઈતિહાસ, જૂગોળ અને નાગરિકશાસ્ત્રનું શિક્ષણ એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે જેનાથી એ સાચો નાગરિક બની જાય ખેસિક શિક્ષણના ક્રમમાં નાગરિકશાસ્ત્ર સામાજિક વિજ્ઞાનનો આત્મા ગણાય છે.

૩. ખેસિક શિક્ષણનો પાઠ્યક્રમ

ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે ખેસિક શિક્ષણમાં ખેતી, કાતણ, વણવું અને લાકડાની હસ્તકળા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે ખેસિક શિક્ષણના પ્રવર્તકોનું કહેવું છે કે કોઈપણ મજૂર હસ્તકળાઓ ઉપર શિક્ષણને અવયમિત કરવું એ હમેશાં મંભવિત નથી કારણ કે આમાં થોડી વાતાવરણ મંમની ખુશ્કેલીઓ આવી શકે છે એટલે વાતાવરણ અનુસાર જો એને શાકભાજીઓનો ઉલ્લેખ તથા ચામડું અને વાંસનું કામ જેવી ખીજ હસ્તકળાઓ પણ પર્ગ કરાય છે. હસ્તકળાના આધારે નીચે લખેલા વિષયોના ગ્રંથોનું ખેસિક શિક્ષણમાં આયોજન છે

- [૧] માતૃભાષા
- [૨] ગણિત
- [૩] સમાજ-વિજ્ઞાન
- [૪] ગ્રંથિત
- [૫] ચિત્ર-શાસ્ત્ર
- [૬] સાધા જીવન-વિજ્ઞાન
- [૭] શરીર-વિજ્ઞાન

હવે આપને આ દરેક ઉપર મોટા નિયામ મળે

૧. માતૃભાષા

એસિક શિક્ષણ માતૃભાષાના શિક્ષણ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. આના ઉપર એક આ પ્રશ્નની નિયંત્રણમાં જ મેં તે કદી ચૂંચા છીએ પહેલેથી જ આ એક કામમાં આવે છે કે બાળક પોતાના ભાષાનું પ્રમાણ નિર્ભય થઈને કરી શકે. એસિક શાળાઓમાં માતૃભાષા જણાવવાના નીચેના નિયમો ઉદ્દેશો છે

- [૧] બાળક પોતાના વાતાવરણ મેંથી સારા-બધ વસ્તુઓને તથા પોતાની ધર્મોઓને સમજાવી પ્રમદ કરી શકે
- [૨] પોતાના કામની બાબતમાં સ્પષ્ટ મંત્રી શકે
- [૩] પોતાના વર્તમાન પાઠ્ય-પુસ્તકોને મારી ગીતે વાંચી શકે
- [૪] પત્રો તાન સાથે વાંચીને આનંદ વર્ધી શકે
- [૫] સુગંધ અને દીર્ઘ વસ્તુઓને એવા અભ્યાસ હોય કે હો. એને સ્વ-જાતથી વાંચી શકે
- [૬] નાનો પત્ર લખી શકે

૨. ગણિત

એસિક શિક્ષણમાં ગણિતનું યાવદારિત્વ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આનાથી હસ્ત-મગ્ધા મનથી સરવાળો, બાલ્યામ્બી, ગુણામ્બી વગેરે કામમાં બાળકને સમર્થ કામમાં આવે છે. આવી રીતે મરવાથી ગણિતના જ્ઞાનની સાર્થકતા પણ તેને સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

૩. સમાજ-વિજ્ઞાન

નાગરિકતાના આદર્શના ઉલ્લેખમાં એસિક શિક્ષણની યોજનામાં સમાજ-વિજ્ઞાનના મહત્વ તરફ પણ મંત્રિત કરવામાં આવે છે. પરંતુ સ્પષ્ટીકરણ માટે થોડી ખીટ વાતોનો ઉલ્લેખ કરવો પણ યોગ્ય છે. અમારું શિક્ષણ થોડું મોટું

જૂગોળના શિક્ષણમાં એને પ્રાથમિક નિરીક્ષણનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. જાનની જૂગોળ ભણાવતી વખતે બીજા દેખોની જૂગોળની મંમચિત્ર પ્રમાણના તરફ બાજકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવું જોઈએ.

ઈનિદાસના પાઠમાં બાજકોને એ જનાવવામાં આવે છે કે જુદી જુદી જોગોસિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓને કારણે માણસની દિનચર્યા અને રંગેગીકરણમાં નવું નવું પરિવર્તન આવી જાય છે. ઈનિદાસનું શિક્ષણ માણસ અને પ્રાચીન સમયનાઓની વાતોથી કરવામાં આવે છે. જેનાથી બાજક આ સમજી શકે કે આ આખો માનવસમાજ એક જ છે. બાજકને એ જનાવવાની એટલા કરવામાં આવે છે કે લોકોએ મજનનિક અને સાંકૃતિક દિશા તરફ કેવી રીતે પ્રગતિ કરી છે. બાજકોના માર્શિયરિકાસ માટે બીજા દેખોના મદાન પુરુષોના જીવનચરિત્ર ભણાવવામાં આવે છે. આનાથી તેમાં આનંદગ્રાહીય વિકાસનો ઉદ્દેશ પણ પૂર્ણ થાય છે. પ્રાચીન ઈનિદાસ ભણાવવામાં એ ધ્યાન આપવામાં આવે છે કે બાજકમાં અતીત માટે એવો આધારો પ્રેમ ન થવા જોઈએ કે બીજા દેખોથી તે ઘણા કરવા લાગે. બાજકોમાં શાસ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે એવા મદાપુરુષોની વાર્તા કરવામાં આવે છે કે જેનાથી બાજકને પાશવિકતાથી માનવતાની તરફ લાવી શકાય. બેસિક શિક્ષણમાં સમાજશિક્ષણને પણ મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. આમાં સામાજિક વિજ્ઞાનનો સમાવેશ, નાગરિકતાના ગુણો બાજકોમાં ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવે છે. સામાજિક વિજ્ઞાનની અંતર્ગત ઈનિદાસ, જૂગોળ અને નાગરિકશાસ્ત્રનું શિક્ષણ એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે જેનાથી એ સાચો નાગરિક બની જાય. બેસિક શિક્ષણના ક્રમમાં નાગરિકશાસ્ત્ર સામાજિક વિજ્ઞાનનો આત્મા ગણાય છે.

૩. બેસિક શિક્ષણનો પાઠ્યક્રમ

ઉપરુક્ત વિવેચનથી આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે બેસિક શિક્ષણમાં બેની, કાંતવું, વણવું અને લાકડાની હસ્તકળા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે. બેસિક શિક્ષણના પ્રવર્તકોનું કહેવું છે કે કેદપિણ તથા હસ્તકળાઓ ઉપર શિક્ષણને અવસંખિત કરવું એ હંમેશાં મંમચિત્ર નથી. કારણ કે આમાં થોડી વાતાવરણ મંમચી મુશ્કેલીઓ આવી શકે છે. એટલે વાતાવરણ અનુસાર ફોજો અને શાકભાજીઓનો ઉલોગ તથા સામકું અને વાંસનું કામ જેવી બીજી હસ્તકળાઓ પણ પમંદ કરાય છે. હસ્તકળાના આધારે નીચે લખેલા વિષયોના શિક્ષણનું બેસિક શિક્ષણમાં આયોજન છે.

- [૧] માતૃભાષા.
- [૨] ગણિત.
- [૩] સમાજવિજ્ઞાન.
- [૪] મંગીત.
- [૫] ચિત્રકળા.
- [૬] સાધારણ વિજ્ઞાન.
- [૭] શરીર વિજ્ઞાન.

હવે આપણે આ દરેક ઉપર મંત્રણામાં નિચા કરીશું.

૧. માતૃભાષા

બેસિક શિક્ષણ માતૃભાષાના શિક્ષણ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. આના ઉપર અમે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જ મંકેત કરી ચૂક્યા છીએ. પરંતુ લેખી જ આ ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે કે બાળક પોતાના ભાષાનું પ્રકાશન નિર્ભય થઈને કરી શકે. બેસિક શાળાઓમાં માતૃભાષા લખાવવાના નીચે લખેલા ઉદ્દેશો છે.

[૧] બાળક પોતાના વાતાવરણ મંત્રી સાધારણ વસ્તુઓને તથા પોતાની ઘટનાઓને સરળતાથી પ્રકટ કરી શકે.

[૨] પોતાના કામની બાબતમાં સ્પષ્ટ કહી શકે.

[૩] પોતાના વર્ગના પાઠ્ય-પુસ્તકોને સારી રીતે વાંચી શકે.

[૪] પત્રને તાલ સાથે વાંચીને આનંદ લઈ શકે.

[૫] મુદ્ર અને શીટ લખવાનો એવા અભ્યાસ હોય કે લોકો અને સ્વરૂપનાથી વાંચી શકે.

[૬] નાનો પત્ર લખી શકે.

૨. ગણિત

બેસિક શિક્ષણમાં ગણિતનું વ્યવહારિક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આનાથી હસ્તકલા મંત્રી સરવાળો, બાદનાકી, ગુણાકાર વગેરે કરવામાં બાળકને સમર્થ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે કરવાથી ગણિતના જ્ઞાનની સાર્થકતા પણ તેને સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

૩. સમાજવિજ્ઞાન

નાગરિકતાના આદર્શના ઉલ્લેખમાં બેસિક શિક્ષણની યોજનામાં સમાજ વિજ્ઞાનના મહત્ત્વ તરફ પણ મંકેત કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ સ્પષ્ટીકરણ માટે થોડી બીજી વાતોનો ઉલ્લેખ કરવો પણ યોગ્ય છે. અમારું શિક્ષણ થોડું દોષો

પૂર્ણ છે. જેનાથી શિક્ષિત યુવક પણ થોડી સામાજિક વાતોથી અનભિન દેખાય છે. હમણાં થોડા દિવસ પહેલાંની વાત છે કે એક પત્નીસ વયસના બાળકે શિક્ષકને પૂછ્યું કે “તું અમેરિકામાં પણ કાગળ મોકલી શકાય છે?” આમાં બાળકનો એટલો દોષ નથી જેટલો અમારી શિક્ષણ પ્રણાલીનો છે. બેસિક શિક્ષણ બાળકને વ્યવહારિક જીવનનું ઉચિત જ્ઞાન આપીને શિક્ષણ પ્રણાલીઓના આવા દોષોને દૂર કરવા માગે છે. ઉપર આપણે સંકેત કરી ચૂક્યા છીએ કે સમાજ વિજ્ઞાનની અંતર્ગત ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને નાગરિકશાસ્ત્ર ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે. બેસિક શાળાઓમાં નાગરિકશાસ્ત્રનું શિક્ષણ પહેલા ધોરણથી આપવામાં આવે છે. ઇતિહાસ અને ભૂગોળનું વાસ્તવિક શિક્ષણ પુસ્તકો વાંચવાયોગ્ય બાળકો અને ત્યારે જ આરંભ કરાય છે. નાગરિકશાસ્ત્રથી સંબંધિત કરીને જણાવવામાં આવે છે. આ બેસિક શિક્ષણની એક વિશેષતા છે. ઇતિહાસ માણસનાં જુદાં જુદાં કાર્યોનું વર્ણન છે. ભૂગોળ તે પૃથ્વીનું વર્ણન છે. જે માણસ કરે છે. એટલા માટે નાયકને રંગભૂમિ ઉપરથી અલગ ન કરી શકાય. માણસના કાર્ય ઉપર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની અસર પડ્યા વિના રહેતી નથી. ભૂગોળથી જ ઇતિહાસની રૂપરેખા નિર્ધારિત હોય છે. ૨૫૫૮ છે કે ભૂગોળ અને ઇતિહાસનો ગાઢ સંબંધ છે. આ માટે બેસિક શિક્ષણમાં આ બેને અલગ ન કરી શકાય. ભૂગોળ અને ઇતિહાસના નિમિત્ત ઉપર આ પૃથ્વી ઉપર નાગરિક ચોતાના કર્તવ્યપાલનની ચેષ્ટા કરે છે. એટલે ભૂગોળ, ઇતિહાસ અને નાગરિક શાસ્ત્રને સમાજવિજ્ઞાનનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

૪. સંગીત

બાળકોની સૌન્દર્યપ્રિયતા હસાત્મક અને હૃદયનાત્મક ભાવોના વિદાસ માટે બેસિક શિક્ષણમાં ચિત્રકળા અને સંગીતનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. લય અને તાલની બાળકોમાં એક સ્વાભાવિક ભાવના હોય છે. અને એમાં ધ્વજો આનંદ આવે છે. આ માટે તેઓને સ્વર, લય અને તાલને અનુકૂળ થોડાં ગીત શિખવાડવામાં આવે છે. આ ગીતો સારાં સારાં જણાવવામાં અને ઉત્સાહવર્ધક હોય છે. આનાથી બાળકોમાં રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય, દયા તથા લોકસેવાની ભાવનાની નિર્મૂલિ કરવામાં આવે છે.

૫. ચિત્રકળા

ચિત્રકળાથી બાળકોને રૂપ અને રંગ સમજવાને યોગ્ય બનાવવામાં આવે છે. આનાથી તેઓમાં પ્રાકૃતિક કળા સમજવાની સક્તિ આપવાની

અપેક્ષા કરવામાં આવે છે. જુદી જુદી આકૃતિઓને યાદ રાખવામાં તેમની અમરણ શક્તિનો પણ આનાથી અભ્યાસ થઈ જાય છે. ચિત્રકળાના સમાવેશથી તેઓની હસ્તકળામાં વધારે મુંઝતા આપવાની આશા કરવામાં આવે છે. આનાથી તેઓ મુંઝર ચીજો જનાવવામાં સમર્થ થઈ શકે છે.

૬. સાધારણ વિજ્ઞાન

આજકાલ વિજ્ઞાનની જ બોલબાણ છે. અમારા જીવનનાં બધાં અંગોમાં એની સહાયતા દેખાય છે. વૈજ્ઞાનિક શોધોના સદુપયોગથી એક ગરીબ દેશ પણ થોડા જ દિવસોમાં સમૃદ્ધ બની શકે છે. અમારા દેશમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો સાળાના પાકચક્રમાં ઉચિત પ્રગથ નથી ગામની સાળાઓ તો આનાથી નિતાન્ત વંચિત દેખાય છે. આ અભાવની પૂર્તિ માટે બેસિક શિક્ષણમાં સાધારણ વિજ્ઞાનના અધ્યયનનો સમાવેશ કરી દીધો છે. બેસિક શિક્ષણના પાકચક્રમાં સાધારણ વિજ્ઞાનનો એટલો ભાગ રાખવામાં આવે છે કે એના જ્ઞાનથી બાળકોનો અંધવિશ્વાસ ધણો દૂર થઈ શકે છે. સાધારણ વિજ્ઞાનને બેસિક શિક્ષણમાં સમાજ વિજ્ઞાનની માફક જ મહત્વપૂર્ણ ધ્યાન આપ્યું છે, જે સાધારણ વિજ્ઞાન અને સમાજવિજ્ઞાનને બેસિક શિક્ષણના બે પગ કહેવામાં આવે તો અચોક્ક્ય નથી. વિજ્ઞાનના શિક્ષણથી બાળકોમાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ પેદા કરવાની એટલા કરવામાં આવે છે. બાળકોને આ સમજાવવામાં આવે છે કે દૈનિક કાર્યોમાં કયા કયા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તોનો સમજાવવામાં આવે છે. આનાથી બાળકોને પોતાના અનુભવની પરીક્ષા કરી લેવાની ટેવ પડી જાય છે. પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકોના જીવનચરિત્રથી બાળકોને પરિચિત કરાય છે જેનાથી તે તેઓની માફક દૃઢ પ્રતિદા, સત્યપ્રેમી અને મહાન ઉપયાગી બને

૭. શારીરિક વિજ્ઞાન

શારીરિક વિજ્ઞાનને પણ બેસિક શિક્ષણનું પ્રધાન અંગ ગણવું જોઈએ. આનું શાર્ત્તીય જ્ઞાન તો સાધારણ વિજ્ઞાનના ક્રમમાં આપવામાં આવે છે. કારણકે એનાથી સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાન, બોજન અને વિશ્રામની વૈજ્ઞાનિક વાતો સરળતાથી સમજી શકાય છે. શરીર વિજ્ઞાન સમજાવવાનો ઉદ્દેશ્ય બાળકોનું સ્વાસ્થ્ય બનાવવા માટે મૈદાનિક વાતોનો પ્રયોગ, ગમન, તરવું, બાગકામ તથા સમૂહ વાચન વગેરે માફક દરાય છે.

૮. બેસિક શિક્ષણની આલોચના

બેસિક શિક્ષણની ઉપયુક્ત રૂપરેખાથી માનુષ પટે છે કે આમાં આધુનિક શિક્ષણના બધા ગુણો આવી જાય છે. ક્રિયાત્મક પ્રજ્ઞાથીનો સહારો

લેવામાં બેસિક શિક્ષણથી આપણને ઝડપીની યાદ આવે છે. માતૃભાષાનું માધ્યમ, નાગરિકતા, સાધારણ વિજ્ઞાન, સ્વાસ્થ્યનું શિક્ષણ, અને શારીરિક પરિશ્રમની અનિવાર્યતાથી બેસિક શિક્ષણે દેશમાં પ્રચલિત શિક્ષણના દોષોના નિરાકરણના સાધનો તરફ સ્પષ્ટ સંકેત કર્યો છે. આજકાલ સમન્વિત શિક્ષણ ઉપર હાર દેવામાં આવે છે. બેસિક શિક્ષણમાં આ વાત ઉપર પણ પૂર્ણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. આ બધી વાતો હોવા છતાં પણ બેસિક શિક્ષણમાં થોડા દોષો છે એટલે આ દોષો બાજુ પણ સંકેત કરવો પ્રાથમિક છે.

૧. હસ્તકળાનું મુખ્ય હેતુ સર્વમાન્ય નથી

કોઈપણ કળાને આધાર માનીને બેસિક શિક્ષણમાં બાળકોની માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ કરવામાં આવે છે. આમાં એક મોટી મુશ્કેલી દેખાય છે. સાધારણ રીતે તો એવી કોઈપણ હસ્તકળા મળવી કઠણ છે જેની ચારે બાજુ જુદા જુદા વિષયો કેન્દ્રિત કરી શકાય. આ સિદ્ધાન્તના સમર્થનમાં ઘણા વિષયો રહી જાય છે. અથવા તેઓનું અધ્યયન ફક્ત નામ માત્રનું થઈ શકે છે. વસ્તુનો સમન્વય સામયિક હોવો જોઈએ. જગજગત્તીથી સમન્વય કરવો ઘઉં-ચોખ્ખાની ખીચડી જરાખર છે. કેટલાય લોકોનું કહેવું છે કે બેસિક શિક્ષણને બાળકોના શિક્ષણનું કેન્દ્ર ન માનીને હસ્તકળાને કેન્દ્ર માનવામાં એક મહાન મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તની ઉપેક્ષા થાય છે. શિક્ષણમાં સર્વ પ્રથમ બાળકોની રુચિ ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. જે પહેલેથી જ તેઓને કોઈપણ હસ્તકળામાં પ્રવીણ કરીને હવેકોપાજ્ઞનના આદર્શ તેઓની આગળ મૂકવામાં આવે છે તો તેઓનો વિકાસ ફક્ત ભૌતિકસ્તર સુધી જ રહી જશે. તે આધ્યાત્મિકતાથી ઘણો દૂર રહી જશે. જે ભારતીય ધંદુરોનો પ્રાણ છે. કેટલાય લોકોનું કહેવું છે કે હસ્તકળાને કેન્દ્ર બનાવવાનું તાત્પર્ય શિક્ષણને અવસાયિક બનાવવાનું છે. પરંતુ આ બધી વાતોના ગોટાળામાં શું સાચું છે તે કહેવું તો ખરેખર મુશ્કેલ છે. પણ દરેક વાત તર્કપૂર્ણ છે.

૨. ધાર્મિક શિક્ષણનો અભાવ

બેસિક શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનો અભાવ ઘણા લોકોને ખરે છે. ઘણાઓને તો આશ્ચર્ય થાય છે ધર્મ પ્રધાન ભારતમાં મહાત્મા ગાંધી જેવી ધાર્મિક વ્યક્તિએ પણ અનુપ્રાણ કરેલી શિક્ષણયોજનામાં ધાર્મિક ભાવનાનો અભાવ કેમ ગણ્યો છે? ગંકેત કરવા છતાં પણ મહાત્મા ગાંધીએ આ પ્રશ્નને ટાળી દીધો અને કહ્યું કે “કોણ કહે છે કે બેસિક શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનો

ઐતિક શિક્ષણ

અભાવ છે? સ્વાવલંબી થી મોટો કયો ધર્મ છે? “ વસ્તુતઃ ધાર્મિક શિક્ષણને સ્થાન આપવામાં એક મોટી મુશ્કેલી છે. ભારતની શાળાઓમાં જુદા જુદા ધર્મવલંબીઓનાં બાળકો ભળ્યા આવે છે. એક જ ધર્મ અથવા બધા ધર્મોનું જુદું જુદું શિક્ષણ આપવામાં અંદર અંદર વૈમનસ્ય વધતું જાય છે. કદાચિત આ ભાવનાને વશ થઈને જ ઐતિક શિક્ષણ યોજનામાં ધાર્મિક શિક્ષણને સ્થાન ન આપ્યું. પરંતુ નૈતિક શિક્ષણના રૂપમાં જુદા જુદા ધર્મોની એકતા, સદાચાર, ઉદારતા તથા સદિષ્ટતા વગેરેનું શિક્ષણ આપી શકાય છે. આની જ રીતે જડવાદી જગતને ધાર્મિક અથવા નૈતિક શિક્ષણની ઘણી આવશ્યકતા છે. આ દૃષ્ટિકોણથી ઐતિક શિક્ષણ યોજનામાં મુધારણા કરવાની ઘણી જરૂર છે.

૩. શિક્ષણને સ્વાવલંબી બનાવવાનો સિદ્ધાંત અવ્યાવહારિક

ઐતિક શિક્ષણથી સ્વાવલંબી થવાની યોજના ધણા લોકોને અવ્યાવહારિક લાગે છે. રાષ્ટ્ર શિક્ષણની નીતિની દૃષ્ટિથી આ કીક દેખાય છે કે ભારત જેવા ગરીબ દેશમાં અનિવાર્ય શિક્ષણને કાર્યાન્વિત કરવા માટે શાળાઓમાં બાળકો પામે કામ કરાવીને થોડું ધન પ્રાપ્ત કરી લેવામાં આવે તો ધણું સાફું છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આવી રીતે ધન પ્રાપ્ત કરવાનું કયાં મુશ્કેલી મંભવિત થઈ શકે છે. પ્રૌદેસર કે. ડી. શાલનું કહેવું છે કે ધન કમાવાની દૃષ્ટિથી આપેલા શિક્ષણમાં ઉદારતાનો ભાવ નહિ રહે. આનાથી શિક્ષકોમાં એ શરત લાગી જશે કે કયા ધોરણમાં બાળકો સૌથી વધારે ધન પ્રાપ્ત કરવાને માટે કામ કરી શકે છે. દરેક બાળક કુશળ હસ્તકળાકાર ન થઈ શકે. આ માટે તે શિક્ષકનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નહિ સમજવામાં આવે. શાળાને સ્વાવલંબી બનાવવાનું તાત્પર્ય શિક્ષણાલયો અને ઉદ્યોગ ધંધાનું કેન્દ્ર બનાવવું પડશે. અને કોઈપણ શાળાની સફળતા શિક્ષણથી નહિ પરંતુ વેચવા યોગ્ય વસ્તુઓના ઉત્પાદનથી આંકી શકાશે. શાળામાં નવા શીખેલા બાળકો દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ બહારના કુશળ કારીગરો દ્વારા બનાવેલી વસ્તુઓથી સારી ન થઈ શકે. આ માટે શાળામાં બનેલી વસ્તુઓને ખરીદનારા ઓછી ખરીદશે. આ બધાં કારણોથી હજુ મુશ્કેલી સ્વાવલંબી બનાવવાનો સિદ્ધાંત કોઈપણ ઐતિક શાળામાં કાર્યાન્વિત કરવામાં આવ્યો નથી. આ જ કારણ છે કે હવે ઐતિક શિક્ષણની યોજનાના સમર્થકો વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં શાળાને સ્વાવલંબી બનાવવામાં ઓછો વિશ્વાસ કરે છે.

લેવાના મેસિક શિક્ષણથી આપણને જ્યૂ થીની યાદ આવે છે માતૃભાષાનું માધ્યમ, નાગરિકતા, આધારી મિત્રાન, આગ્રહનું નિદેશ અને શારીરિક-પરિશ્રમની અનિવાર્યતાથી મેસિક શિક્ષણે રેશમા પ્રચલિત શિક્ષણોના દોષો નિગમરણના આધારો તરફ અપ્રદ્ય મંકેત કર્યો છે આજના સમન્વિત શિક્ષણ ઉપર ભાર દેવામાં આવે છે મેસિક શિક્ષણમાં આ વાત ઉપર પણ પૂર્ણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે આ બધી વાતો તેના છતાં પણ મેસિક શિક્ષણમાં થોડા દોષો છે એટલે આ દોષો બાદ પળ મંકેત કર્યો પ્રાથમિક છે

૧. હસ્તકળાનું મુખ્ય હેતુ સર્વમાન્ય નથી

કોઈપણ મગાને આધાર માનીને મેસિક શિક્ષણમાં બાળકોની માર્ગશિષ્ટ શક્તિઓનો વિકાસ કરવામાં આવે છે આમાં એક મોટી મુશ્કેલી દેખાય છે સાધારણ રીતે તો એની કોઈપણ હસ્તકળા નાની કાળ છે જેની ચારે બાજુ જુના જુના વિષયો કેન્દ્રની શકાય આ સિદ્ધાંતના સમર્થનમાં વળા વિષયો મળી જાય છે અથવા તેઓનું અધ્યયન ફક્ત નામ માનવું થઈ શકે છે વસ્તુનો સમન્વય પ્રાથમિક હોયો જોઈએ જગજગતની સમન્વય હોયો વડે-એખાની ખીચડી બરાબ છે કેટલાય લોકોનું કહેવું છે કે મેસિક શિક્ષણને બાળકોના શિક્ષણનું કેન્દ્ર ન માનીને હસ્તકળાને કેન્દ્ર માનવામાં એક મહાન મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતની ઉપેક્ષા થાય છે શિક્ષણમાં સર્વ પ્રથમ બાળકોની રુચિ ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે જે પહેલેથી જ તેઓને કોઈપણ હસ્તકળામાં પ્રવેશ કરીને છવિકોપાજ્ઞનના આર્શ તેઓની આગળ મૂકવામાં આવે છે તો તેઓનો વિકાસ ફક્ત ભૌતિકરત્ન મુધી જ મળી જશે તે આધ્યાત્મિકતાથી ઘણો દૂર રહી જશે જે ભારતીય મસ્કુનિનો પ્રાણ છે કેટલાય લોકોનું કહેવું છે કે હસ્તકળાને કેન્દ્ર બનાવવાનું તાત્પર્ય શિક્ષણને અનમાનિ બનાવવાનું છે પણ આ બધી વાતોના ગોટાળામાં થું સાચું છે તે કહેવું તો અરેખા મુશ્કેલ છે પણ દરેક વાત તર્કપૂર્ણ છે

૨. ધાર્મિક શિક્ષણનો અભાવ

મેસિક શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનો અભાવ પણ લોકોને ખરે છે ઘણાઓને તો આશ્ચર્ય થાય છે ધર્મ પ્રધાન ભાગમાં મહાત્મા ગાંધી જેવી ધાર્મિક વ્યક્તિએ પણ અનુપ્રાણ કરેલી શિક્ષણોજ્જ્વલામાં ધાર્મિક ભાવનાનો અભાવ કેમ રાખ્યો છે? મંકેત મગા જા પણ મહાત્મા ગાંધીએ આ પ્રશ્નને ટાળી દીધો અને કહ્યું કે “ તારા કહે છે કે મેસિક શિક્ષણના ધાર્મિક શિક્ષણો

બેસિક શિક્ષણ

અભાવ છે? સ્વાવલંબનથી મોટો કયો ધર્મ છે? “વસ્તુતઃ ધાર્મિક શિક્ષણને સ્થાન આપવામાં એક મોની મુશ્કેલી છે ભારતની શાળાઓમાં જુદા જુદા ધર્માવલંબીઓના બાળકો ભણવા આવે છે એક જ ધર્મ અથવા બધા ધર્મોનું જુદું જુદું શિક્ષણ આપવામાં અદર અદર વૈમનસ્ય વધતું જાય છે દદાગિત આ ભાવનાને વશ થઈને જ મેમિક શિક્ષણ યોજનામાં ધાર્મિક શિક્ષણને સ્થાન ન આપ્યું પરંતુ નૈતિક શિક્ષણના રૂપમાં જુદા જુદા ધર્મોની એડતા, સદાચાર, ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતા વગેરેનું શિક્ષણ આપી શકાય છે આની જ રીતે જડવાદી જગતને ધાર્મિક અથવા નૈતિક શિક્ષણની વણી આનંદશક્તિ છે આ દૃષ્ટિકોણથી બેસિક શિક્ષણ યોજનામાં મુધારણા કરવાની ઘણી જરૂર છે

૩. શિક્ષણને સ્વાવલંબી બનાવવાનો સિદ્ધાંત અભ્યાસહારિક

બેસિક શિક્ષણથી સ્વાવલંબી થવાની યોજના ઘણા લોકોને અભ્યાસહારિક લાગે છે રાજ્ય શિક્ષણની નીતિની દૃષ્ટિથી આ ઠીક દેખાય છે કે ભાગત જેવા ગરીબ દેશમાં અનિવાર્ય શિક્ષણને કાર્યાન્વિત કરવા માટે શાળાઓમાં બાળકો પાસે કામ કરાવવાની ચોક્કસ ધન પ્રાપ્ત કરી લેવામાં આવે તો ધણું સાદુ છે પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આની રીતે ધન પ્રાપ્ત કરવાનું કયા મુની મંભરિત થઈ શકે છે પ્રોફેસર કે ની શાહનું કહેવું છે કે ધન કમાવાની દૃષ્ટિથી આપેલા શિક્ષણમાં ઉદાન્તાનો ભાગ નહિ ગે આનાથી શિક્ષકોમાં એ શસ્ત્ર લાગી જશે કે કયા ધોણમાં બાળકો સૌથી વધારે ધન પ્રાપ્ત કરવાને માટે કામ કરી શકે છે દરેક બાળક કુલણ હસ્તકળાકાર ન થઈ શકે આ માટે તે શિક્ષકનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નહિ સમજવામાં આવે શાળાને સ્વાવલંબી બનાવવાનું તાત્પર્ય શિક્ષણાલયો અને ઉદ્યોગ ધધાનું કેન્દ્ર બનાવવું પણે અને કોઈપણ શાળાની સફળતા શિક્ષણથી નહિ પરંતુ વેચના યોગ્ય વસ્તુઓના ઉત્પાદનથી આકરી શકારો શાળામાં નના શીખેના બાળકો દ્વારા ઉત્પન્ન કરેની વસ્તુઓ બહાગના કુશળ કારીગરો દ્વારા બનાવેલી વસ્તુઓથી સારી ન થઈ શકે આ માટે શાળામાં બનેની વસ્તુઓને ખરીદનાગ ઓઝી ખરીદો આ બધા કારણોથી હજુ મુધી સ્વાવલંબી બનાવવાનો સિદ્ધાંત કોઈપણ બેસિક શાળામાં કાર્યાન્વિત કરવામાં આ યો નથી આ જ કારણ છે કે હવે મેમિક શિક્ષણની યોજનાના સમર્થકો વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં શાળાને સ્વાવલંબી બનાવવામાં ઓછો નિવાસ કરે છે

૪. વિશિષ્ટ અધ્યયનની અસામાયિક પસદગી

મેસિક શિક્ષણ યોજનામાં ચોનાના વિશિષ્ટ અધ્યયનનો વિષય બહુ પડેલેથી પગલું ઠવાતો હોય છે એ મનોવૈજ્ઞાનિક નથી કાગ્જક તે વખતે એની જુદી જુદી શક્તિઓનો પર્યાપ્ત વિભાજન ન કરી શકાય સફળતામાં બાળકોની રુચિની બગાડ ન કરી શકાય હસ્તકળા શિખવાવામાં વધારે સમય આપવો પડે છે આ માટે એક વખત પચાસ મિનિટ હસ્તકળાને છોડી દેવી યોગ્ય નથી આને ઠેક મુની નિભાવવી ઘટે છે આ મુશ્કેલીને લીધે જ ઘણા બાળકોના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અપૂર્ણ રહી જવાનો ભય હોય છે

૫. વ્યક્તિગત ભિન્નતા મુજબ આયોજન સંભવિત નથી

મેસિક શિક્ષણમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા ઉપર ધ્યાન આપવાનું સમજાવવામાં નથી થોડી જ હસ્તકળાઓ ગદ્યા માળકોને શીખવવાની પડે છે જો બાળકોની રુચિને ધ્યાનમાં રાખીને જુદી જુદી હસ્તકળાઓને શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આર્થિક દૃષ્ટિએ આ ઘણું કઠિન છે એક વસ્તુ આ પણ વિચારણીય છે કે વ્યક્તિગત જો ઉપર ધ્યાન આપવા માટે કમ્પ્યુટર હસ્તકળાનું અધ્યયન પર્યાપ્ત નથી આ માટે બીજા વિશિષ્ટ વિષયો ઉપર પણ વધારે ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા પડે છે મેસિક શિક્ષણમાં આ બધા માટે ધ્યાન નથી કાળજી વધારે સમય તો હસ્તકળામાં જ આપી દેવાય છે તો બાકી બીજા વિષયો ઉપર ઉચિત ધ્યાન આપવું કની રીતે મંજૂરી શકે છે ?

૬. શિક્ષકોની સમસ્યા

મેસિક શિક્ષણને મફત બનાવવા માટે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના શિક્ષકોની આવશ્યકતા ૧ આ બધી આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરી થતી જ માગ છે મેસિક શિક્ષણ યોજનામાં શિક્ષકોનો પગાર નુ ઓછો રાખવામાં આવ્યો છે પરંતુ તેઓનું ઉત્તરદાસિત્વ એનાથી વધારે હોય છે આગળ એમ ૧ પગાર આ યોજના શિક્ષકો મળવા ધણા મુશ્કેલ છે શિક્ષક કોઈ એક ક્ષણમાં નિપૂણ હોય અને બીજા વિષયોમાં પણ હોશિયાર હોય તો સારું આવા મળવા ધણા .
~~જો મુશ્કેલ નથી આ માટે તેઓને વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપવું પડે.~~